

ՎԱՆԵՐԻ
ԲՐՅՈՒՍՈՎ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԵՎ ՀԱՅ
ԿՈՒՆՏՈՒՐԱՅԻ
ՄԱՍԻՆ

ՀԱՅԿԱՆԻՑԱՅԻ

1916

1966

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ им. М. АБЕГЯНА

ВАЛЕРИЙ БРЮСОВ

ОБ АРМЕНИИ И АРМЯНСКОЙ КУЛЬТУРЕ

Под редакцией
Г. П. ОВНАНА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН

1967

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
Ի. ԱՐԵՎՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԳԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՎԱՆԵՐԻ ԲՐՅՈՒՍՈՎ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԵՎ ՀԱՅ
ԿՈՒՆՏՈՒՐԱՅԻ
ՄԱՍԻՆ

A II
40243

Խմբագրություն
Գ. Ն. ՀԱՅՆԱՆԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳՐԱԳԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ԵՐԵՎԱՆ 1967

Կազմեց և ծանոթագրեց
Ի. Ռ. ՍԱՅՐԱՉԲԵԿՅԱՆ

ՎԱՆԵՐԻ ՌԵՅՈՒՍՈՎ

«Поэзия Армении» ժողովածուի շապիկը

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒՌՅՈՒՆՆԵՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ

Այն օրերում, երբ աստվածն ահարկու
Ծանրացրեց դաժան ձեռքը մեզ վրա,
Կարոտած խաղար հարկի բնդերկրյա,
Խուսափած օրից հար խռովարկու,
Ես զեպի ցրտին շիրիմը փախա:

Ես մտածեցի,— թե կմոռանամ
Ջաշրույթն աստծո, լռության մեջ խոր.
Կմեղմեն վիշտըս, ցավերըս բոլոր,
Հնության խորքից ելած անթառամ,
Անմեռ երգերի թովքը դարավոր:

Բայց որտեղ շիրիմ որոնեցի ես՝
Լոկ աշխարհ դտա միշտ ստեղծարար.
Ջնդացին բացվող օրվա պես պայծառ
Հին-հին օրերի սրինդները վես,
Եվ մահվան դաշտը դարձավ ծաղկավառ:

Այդ ձայնն էր ո՛չ թե մեռած, հի՛ն ասքի,
Այլ անմահ սիրո՞ լի ողջունով ժիր.
Եվ դաշտերը մի որոտմունքով զիլ
Կոչ հղեցին ինձ խոր ու սրտադին,
Եվ կոչն այդ ահեղ ավետեց,— ապրի՛ր...

Եւ տարիներից հետո ես այնքան՝
Լսեցի երգը, ե՛րգը դարերի,—
Երգը գիտութեան և ազատութեան,
Եւ ի փառքս մայր բարի բնութեան՝
Շղթաներ փշրող ձայնն սարուկների:

Հալատատ՛ն, աշտօր ձայնը հնուցվան
Թարմաշունչ հով է—ամառվա առթին.
Եւ այնքա՛ն շարժուն, և կայտա՛ռ այնքան,
Որ արդ, անձրեից թեք հասկի նման,
Ուղղում եմ ահա ես ինձ վերստին:

Հ Ա Յ Ե Ր Ի Ն

Կանգնած եք դուք իրար ներհակ
Մեջտեղն երկու աշխարհների,
Եվ ասքերի խորքից անտակ
Կանչն եք լսում հին դարերի:

Անցել են ձեր երկրի սրտով
Հազար հողմեր մահահնչուն,—
Եվ Կյուրոսը՝ խուլ որոտով,
Եվ Սելեւսանդրը շառաչուն:

Յած բերեցիք դուք Հռոմի
Ձենն ու զարդը ամբարտապան.
Եվ, ի սատար Հուստինիանի,
Ձեր քաջազոր զնդերն ելան:

Թեքել են ձեր զլուխը վար
Նման գալնան քնքուշ ծաղկի՝
Լենկթեմուրն ու Չինգիզը շար,
Սև խրախճանքը մահիկի:

Երկու աշխարհ մարտնչում խենթ,
Եռում էին խուլ, զայրագին,
Բալց ի վերջո՝ կորան անհետ
Չկրած ձեր անկոր ոգին:

Երանց նրբատաշ քարն ավմազի՝
Ամբողջ շողքերը պահեց վառ,—
Եվ վարդի բույրը Շիրազի,
Եվ հոմերյան ցոլքը անմար:

Եվ նաիրյան ոգին կոփվեց
Յավերի մեջ ու ավերքում,
Եվ այն, ինչ-որ սուրբ էր՝ պահեց
Տաճարներում իր սրբազուն:

Այնտեղ պահեց իր թանկագին
Անձկուտ հոգու զանձը բոլոր,—
Արեմտաբի, Արեւելքի—
Մարերը վեհ ու խորախոր:

Հելլադացի լույսով անճառ
Ահն է բացված վաչկերի վեհ,—
Ջեր երգերում մշտապայծառ,
Ջեր տաքերում հավերժատեհ:

Եվ հիմա այս խոլ մրսկի
Հողմաստասան նոր աշխարհում՝
Հին դարերի տեսքով կրկին
Կանգնած էք դուք—խիստ ու խոհուն:

Բալց եղածը կապրի անդուլ,
Որպես պարզե ու դաս անմեռ,
Եվ զեռ հալարա՝ կրում էք դուք
Բազմադարյան պսակը ձեր:

Մենք՝ ուխտաւոր ձեր տաճարի,
Գալիս ենք տրդ սիրով անշեջ.
Ղողանջն հնչում է անցյալի՝
Մեր ամեն մի նոր օրվա մեջ:

Տիգրանի աղգը հաղթական
Հոգմից, մուժից դուրս կգա հար,—
Հանուն սիրո անապական
Ու սխրանքի նոր ու սպառնալից:

Առաժ դանձր հին ու անդին,
Հաջ քնարը հավետ անմեռ,
Չուլած իր նո՛ր, հզո՛ր երգին,
Հնի վրա հնչում է դեռ:

1916

Ա Ր Ա Ր Ա Տ Ի Ն

Շնորհակալ եմ Խրոնոսից սուրբ,
Շարժեց դարերը փոշեպատ
Եւ ձգեց զեմքս երկնահուպ
Քո կատարը, ծեր Արարա՛տ:

Սոնոմախի թագը դրած՝
Իշխելով քո ողջ շրջական,
Երկրի փոշուց երկինք ձգված՝
Կանգնել ես զու ազատական:

Վերջալույսը ալ ամպերով
Վերից կախվում է քո զլխին.
Ֆուլյում է սլաժառ հուրով
Զլունը — քարե դառիթափին:

Քարոտ դաշտի մռայլ մութում
Հոտն է ահա ծերուկ հովիթ,
Ոսի երկար փայտը անշուք՝
Նմանվում է գալիսոնի:

Հեռվում գյուղերն են անխնդում,
Զլուն, խորշ ու քար, ու ժայռեր ցից.
Շուրջը ահեղ աղբատուփյուն՝
Դեռ պատանի իջած օրից:

Սինչ զեմուդեմ, երկնի տակ լույս,
Արագածն է փայլփլում վառ,
Իրպէս թագով պսակված կույս՝
Աչքը ծերից չի բերում վար:

1916

ԱՐԱՐԱՏԸ ԵՐԵՎԱՆԻՑ

Աչքերը կուրացնող լույսի նման,
Միշտ անբաժան սպի-խորշումներից,
Վեր ես նեառում զաշտի հարթութունից
Քո պատկերը և՛ հին, և՛ սորադան,
Եվ պցել մեծահագլթ քո ուսերին
Ամպի հերմակ ծածկույց՝ ձեռքով վերին:

Վարը՝ ես է գալիս և անընդմեջ
Զանգու պետն է հոսում հոնդալով.
Զարմանում է, ասես, նա քեզանով,
Որ ափերին կան զեռ ծառեր տնովերջ,
Եվ շարեշար կանգնած աչդի, պարտեզ,
Ինչպես հերմակ կույսեր զեղեցկատես:

Իսկ ժայռերից՝ պատերը Սարգսրի,
Իրենց անցյալն ու փառքը մոռացած,
Սպասում են, որ ուղտ անցնի հանկարծ,
Ականջը՝ շուկայի աղմուկներին,
Որ մրթմրթացող մի հարալիկ թաջիր
Ի ծախ հանի մայրդ ոչխարներն իր:

Բայց աղեղա՛րդ Մասիս, դու չես լսում,
Մերժում ես աղմուկը և հոգսը մեծ,
Եվ, հավետ անտարբեր ու երկնահեց,

Միայն դարերից ևս անբառ խոսում.
Եվ հանդգնում է քեզ լսել լռին—
Լռի փոքրիկ Մասիսը—եղբայրիդ հին:

Եվ, մոռցված, Հարավ դու նայելով,
Ինչպես հնում, տեսնելու ևս, ո՞վ սար,
Ծո՞ւխ, հո՞ւր, պողպա՞տ, դիա՛կ, արշունի ծո՞ւլ,
Աշխարհներ, որ սպառնում են իրար.
Շուռ ևս տալիս ճակատը քո տրտում
Այնպես, երբ դեռ ջրհեղեղն էր հորդում:

Մասի՛ս, հասակակիցդ արարչության,
Մարդու վերջն ևս տեսել դու մահառիթ.
Եվ գաղտնիքներն ապագայի միայն
Արարիչը պատվիրել է սարիդ,
Քե՛ղ, բարձրացած դաշտից արշունակեղ,
Իսկ ի՞նչ է լինելու—լռի դո՛ւ գիտես:

ՏԻՓՐԱՆ ՄԵԾ

Ճառագայթնոց լույսերի մեջ վեհապանծ,
Որ թափանցում է մառախուղը մթին,
Հազարավոր տարիների խորքն անցած,
Որպես հրե մի գիտավոր ճառարկած,
Դո՛ւ, Տիգրան Մե՛ծ, լո՛ւյս եւ տալիս աշխարհին:

Դու հասկացար մարի թափով քո անծիր
Քս դարը եւ ցեղերի ուժը չափած,
Եփրատն ի վեր հազթ գրոշրդ պարզեցիս
Միհրդատի հետ ամուր դաշինք կռեցիր,
Միտչն ո՛չ թե նրա նման խենթացած:

Դու պարկեցիր քո վրաններն ոսղմական
Երկրի վրա,— մի եզերքից մի եզերք,—
Եվ Կովկասից մինչև հեռու Լիբանան
Եվ Քուս գետից մինչև գետը Հոփղանան,
Քաղաքներում մարդաշատ ու դաշտում մերկ:

Ահարկու էր հրավերրդ ոսղմական,
Ինչպես շանթը, որ իջնում է երկնքից.
Գողգոթում էր զոռոզ պարթեն անհանգիստ,
Եվ Հոսմը, տիրակալը տիեզերական,
Պատասխանում էր բարկությամբ լոթ բլրից:

Ի ալց զհաեիր դու, ոսգմիկրդ քաջարի,
 Հելլենական դաշան ու հմայքը պատմել,—
 Քաղցրությունը հոմերական տողերի,
 Եվ պատկերը իմաստնագույն Պալլասի—
 Կանեի հետ ուզում էիր նույնացնել:

Դու Պալլասին տեսնում էիր ո՛չ մեռած,—
 Մի անշունչ կուրք, այլ երազրդ նվիրական,
 Ուր Օլիմպի՝ քեզ մոտ դալուց երևաց.
 Տեսնում էիր Հալկյան ուժին հար տված
 Կառ հելլեն զեղեցկությունն առնական:

Կույսերով քո արծիվային հայացքով՝
 Տեսնում էիր ժողովրդիդ դարերում՝
 Հսկայի պես արձանվել է պարծանքով.
 Տանում էիր նրան առաջ դու անկոր՝
 Ահով, վշտով, կոփած ոսգմի հուրերում:

Իսկ երբ շոքեց ձախորդությունը ոսգմի՝
 Ջնջեց շքեղ վարդարանք ու խնդություն,
 Դու հիշեցիր լուր բարօր կյանքը ազդիդ,
 Ո՛չ քո տոհմի, ո՛չ հպարտանքը պատմիդ—
 Եվ տնարգանքը խմեցիր սրպես թույն:

Տիգրա՛ն, ահա մենք տեսնում ենք բարձրացած:
 Քո զլուխը և ճոխ պսակը դափնու.
 Խաբված, սակայն ոչ խեղճի պես ճնշված..
 Պամպեոսի դեմ— ծնկաշո՛ք, հաղթվա՛ծ.
 Հանուն սիրած հայրենիքիդ— մե՞ծ ես դու:

1916

ՀԱՂԹԱՆԱԿԸ ԿԱՐՐՈՒՄ

Ինչպե՞ս մոռանալ այն ժամը ուրախ,
Երբ անցնելով ողջ ամֆիթատրոնից,
Բեմի մոտ կանգնեց սուրհանդակն արագ,
Յույց տվեց կտրած գլուխը բերած,
Եվ թնդաց թատրոնը խնդությունից:

Եվ դերակատարը Ազավելի,
Այդ սուրհանդակից, սառն ու անխռով,
Ընդունեց գլուխն ի նշան փառքի,
Ընդունեց ավարն՝ արյան, տաժանքի,
Հռոմեացու դիմագրծերով:

Պենթեի դեմքով մի տիկնիկ չէր նա,
Որին Յազոնը բռնել էր ձեռքին—
Ծայր տալու իր կեղծ խոսքին ու կրքին.
Այլ արդար ու վառ ցասումով, անահ,
Մարդկանց դեմ կանգնել էր խրոխտագին:

Մարտիկի հզոր, գոռ կանչի նման
Նվրիպիդեսի խոսքն հնչեց հավետ.—
«Մենք, ըստ պապերի հին սովորության՝
Լեռներից ավար ենք բերում միայն—
Չքնաղ եղջերու—մեր աղեղի հետ...»:

Լնկավ, գոլորվեց շոր տախտակներին,
Էրասո՛ս, գլուխը քո ամբարտապան:
Եվ, ի սպասախան խուլ աղմուկներին,
Որպես արձագանք, կրկին ու կրկին
Արագ անցավ լուրը վայրկենական:

Բոլորն չասկացան: Կարծես մեղ-մութում
Ճավարվեց դաշտը, և դրոշն Հալոց
Նսրում է Հոռմի բանակավայրում...
Մափահարության աղմուկն է թնդում՝
Ինչպես երկնային զարկը շանթարոց:

Եվ Արևմուտքի բոցերից ադատ,
Տարածության տակ կապույտ եթերի,
Ողողակաների թնդյունով հպարտ
Շնորհավորո՞ւմ էր Արտաշատը հաղթ՝
Հոռ՛մն ստորացնող քաջ թագավորին:

ՃԱՄՓՈՐԴԱԿԱՆ ՆՇՈՒՄՆԵՐ

Էստ շարժվելով՝ կաշարանում կանդ է առնում
Ամբոխն ահա բազմատարազ և բազմատիպ,
Ու երբեմնի տիեզերքն է կարծես հառնում,
Հին Ասիան է կենում ոտի:

Կեղտոտ հագուստ, մարտիկների հաչաք նետած,
Ճեղքված փաթիթոց, արբաչի երթ անպատմելի...
Սովառնում է անձամբ հոգին միտպետաց՝
Տիզրանների, Արշակների, Սմբատների...

ՀՈՎՀ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻՆ

Քեզ հետ լինելը այդ նույնն է, պահե՛տ.
Թե շքեղ լույսը շնչել անհատնում:
Նա, ով թշվառ է, ով լաց է լինում՝
Որչա՞տ քո տողերն է փնտրում հուսովետ.
Դու քո երգերով—հայկական էջանքով—
Բացեցիր մի նոր, լուսե արահետ:

1916

ՀՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

Քախախ հատուցումը կգա՝ մի օր,
Որ սպասել էր դարեր աշտարան:
Դու տատեղատուն հիմնեցիր նոր
երկնակամարում քո հայկական:

Թող փաբրիկ ե մեծ աստղերը պարզ
Շրջապատեն բեղձ մութը խոցած.
Իսկ մենք կնայենք ոլորտն անհատ՝
Քո պոչձառ լույսով սրտնշացած:

ԱՐՔԱՅԻ ԱՂՈԹՔԸ

(Պատմական պատկեր)

Պատկերի գործող անձինք.

Աւտավազը II — սրբա շայոց (56 — 33 Քմ առաջ)

Երբայեցի — գերի

Սպարապետ — պետ գորաց շայոց

*Արքայի մերձավորները, պաշակախումբ: Գործողութունը՝
արքայական վրանում, չրեից սահմանների մոտ:*

Աւբա. Արդ ներս բերեցեք այն երբայեցուն:

Սպարապետ. Այստեղ է արդեն:

Աւբա. Ուրեմն թող դա:

Երբայեցի. (մտնում է) Ողջո՞ւն արքային:

Աւբա. Ինձ առել են՝ դու զուշակել գիտես
 և նախատեսնել ապագան ճշտիվ:
 Հրամայել եմ քեզ աստղերը կարդալ.
 Ճակատագիրը իմ ժողովրդին
 Խոնչ է վիճակել. Պատրա՞ստ են արդյոք
 Քո մեկնությունն ու զուշակումը քո:

Երբայեցի. Արքա՛: Վարժ չեմ ես ո՛չ կախարդանքի.
 Եվ ո՛չ էլ խալդաց գաղտնասացության:

Հոկ այն եմ ասում, ինչ իմ շուրթերին
Կենդանի Աստված ինքն է գեակելում:
Ես նրա կամքի լրաբերն եմ լսել:

Աբգա. Բո Աստված բախտը իմ Հալաստանի
Հայտնե՞լ է արդյոք:

Երբայեցի. Տեսիլն ապագա
տեսել եմ, Արքա՛, բայց խառնուշտիմ:

Աբգա. Ուրեմն տաս ինձ:

Երբայեցի. Ամե՛ն ինչ, Արքա՛:

Աբգա. Ամե՛ն ինչ, առանց դույզուն թաքուցման:

Ապարապետ. Շո՛ւա հնազանդվիր:

Երբայեցի. Մեծարված ես դու, Արքա՛: Հորդդ պես
Դու քո հաղթական զնդերը տարար
Շատ երկրներով. քաղաքներ, ազգեր
Սասանցիք սրով, և Հռոմն էլ մեծ
Բո հզոր բազկի ուժն զգաց: Քեզ փա՛ռք:

Աբգա. Հա՛վ, շարունակի՛ր:

Երբայեցի. Ինձ ազատեցիր:

Ես ազոթեցի քո կամոք Աստծուն,
Եվ նա զիշերս ինձ ասաց. «Վե՛ր կայ, տե՛ս»:
Եվ տեսա. իբրը դարեր, արքաներ,
Մարտեր՝ խառնրված ինչ-որ մրրկի մեջ.
Պարավում էին. զահեր ստեղծվում
Ու փլվում էին: Հոկ արեամտյան
Վիշապն էր աճում իր անշափ ուժով
Եվ, տարածվելով, երկիրն էր առնում:
Արդեն տեղ չկար, որ նա շրոներ.
Արեւելք, Հյուսիս, Արեւմուտք, Հարավ.—
Ամեն տեղ նա էր աչլես բռնել,
Ամեն դահ առել, կլլել ամեն ազգ

Ազա՜հ կոկորդով. և հանկարծ նա իր
Երկու թագակիր զլուխը ցցեց
Աշխարհի վրա: Շուրջը ինչ-որ կար՝
Նրա ոտքի տակ փովեց զխառնաստ:

Արժա. Իսկ ժողովո՞ւրդն իմ:

Երաչեցի. Հյուսիս լեռներում
 Յսլում-շոզում էր քս թագի ոսկին:
 Վիշապը մերթ-մերթ թաթն իր մոլեզուն
 Մեկնում էր նրան, և մառախուղում
 Թազն էր աղոտում...

Ապարապետ. Թողնո՞ւմ ես, արքա՛ —

Արժա. Թող խոսքն ավարտի:

Երաչեցի. ...Բայց կրկին շոզում:

Արժա. Հետո՞:

Երաչեցի. Նույն ձայնն ինձ զիշերս ասաց. «Տե՛ս»:
 Եվ տեսա կոոց մեհչանները ես՝
 Միցրախմական տաճարաց պատեր,
 Դիցեր խալդական, բագիններ Հունաց:
 Եվ հանկարծ նրանք մթնեցին: Ճաշթեց
 Ամպրոպն ահարկու: Կուրքերն բնկան վաչր
 Պատվանդաններից, որ է՛լ չկանգնեն:
 Եվ Աստված Միակ, ամենայն ազգաց
 Կենդանի Աստված բազուկն իր հրե
 Տարածեց համայն աշխարհի վրա:
 Եվ բոլորն ահով ծնրազրեցին:

Արժա. Իսկ ժողովո՞ւրդն իմ:

Երաչեցի. Նա էլ բնդունեց երկրի արարիչ Հշմարիտ Աստծուն:
 Եվ սուտ կուրքերը դարձրեց փոշի,
 Ու Եռանդագին Տիրոջն ազոթեց:

Ապարապետ. Արքա՛, հրամայի՛ր, և այս հրեային
Սրբապղծութեան համար կխաշեն
Ձինժորենեղ իսկույն.

Աւբա. Թող խոսքն ավարտի:

Երբայեցի. Եւ խոսովահուց զարեւի մարիկն
Ու փոթորիկը տեսաւ: Եւ հանկարծ
նույն երկզկիսանի վիշապն աչդ... կիսովե՛ց
Եւ զարձակ երկու. մեկ՝ աջ ու մեկ՝ ձախ:
Աջը մոլի էր, նաեւ՝ խորամանկ,
Ու շարունակեց երկիրն իր խժսկ:
Սակաչն նրա զեմ ելավ մի Առջուծ,
Որի թիկունքին արեն էր: Վիշապն
Ու սույն Առջուծը մտան զոտ մարտի՝
Իրար խաժելով ու հռչակելով,
Եւ ինչ կար շուրջը՝ մարտի մեջ կորավ
Թաթերի ներքո և ատամների:

Աւբա. Իսկ ժուգովո՛ւրդն իմ:

Երբայեցի. նա էլ աչդ մարտում
Ծվատվեց կիսվեց: Մի մասը նրա
Առջուծը խկեց, մյուսը՝ վիշապը:
Եւ մոնչացին որսածի վրա՝
Կրճրացնելով ատամներն իրենց.

Ապարապետ. Արքա՛
Հսկը տնտանելի է:

Աւբա. Ամեն ինչ պիտի իմանամ: (Երբայեցուն) Հեռո՛ւ:

Երբայեցի. Տարիներ անցան. տեսաւ, որպես դի,
Երկիրդ բնկած էր անապատի մեջ՝
Ո՛չ մեռած, սակաչն ո՛չ էլ կենդանի:
Նրա հաչացքն էր երբեմբն փալլում,
Երբեմն էլ լսվում նրա ձայնն ահեղ:
Սակաչն երեաց մի երրորդ զազան:

Բնծառչուծի էր նա նման: Հանկարծ
 Հարձակվեց, գետին փռեց Առչուծին,
 Վիշապին ծանրը վերքեր հասցրեց:
 Եվ կրկին տեսա շատ ահեղ մարտեր,
 Անհայտ ազգերի հարձակում-արշավ,
 Նոր լեզուների թնդչուն լսեցի:
 Եվ քո երկիրը, Արքա՛, արթնացավ
 Կարծես թե քնից, և կրկին ապրեց,
 Ու բուծվեց վերքը նրա կողերի:
 Դարերի խորքում ես տեսա՝ ինչպես,
 Տեսնում ենք հեռվում մշուշի միջից,
 Որ նույնպես երկու գլուխ ունեցավ
 Քո ազգը, երկու թագակի՛ր գլուխ —
 Եվ երկու արքա նստեցին դահին,
 Մեկը՝ ծովափին, մյուսը՝ լեռներում:
 Հարուստ նավեր են նրանց մոտ լողում,
 Նրանց շուրջ՝ շողում ոսկե քաղաքներ,
 Հնչեղ տավիղներ՝ երգում փառք ու գովք:
 Իմաստունները՝ ճիշտը գուշակում,
 Եվ ազգը համայն՝ ապրում երջանիկ:

Արքա. Շնորհակալ եմ, ո՛վ երրայեցի:
 Գուշակման համար ինձնից կստանաս
 Հազար դահեկանը իմ իսկ պատվերով:

Երրայեցի. Արքա՛: Ամեն բան ես ղեռ չեմ ասել:
 Նույն ձայնն ինձ ասաց. «Տե՛ս»: Եվ ես տեսա
 Գահը Բարձրյալի: Հրե բուրվառով
 Քերովբեները խոնակ էին ծխում
 Նրա դահի շուրջ, զառնորեն լալիս
 Եվ, ղեմքը ծածկած, հառաչում. «Գթա՛»:
 Բայց Արարիչը մնում անհողորդ
 Եվ դաժան աջն էր մեկնում Արևելք:
 Եվ այնտեղ՝ քարոտ անապատներում,
 Ձորերում մի նոր մրրիկ էր եռում,

Եվ գնդերն անհայտ, ալլ հրեշների
 Խուժեցին աշխարհ: Մոռնչ էր ահեղ,
 Հառաչանք ու լաց, ատամի կրճտոց:
 Չար հրդեհներում քաղաքներ ընկան,
 Գետերի հունը խցվեց զիերով,
 Անդաստանները դարձան ամալի:
 Եվ շկար մեկը, որ կանդուն միար
 Այդ փոթորկի զեմ: Ամեն ինչ դարձավ
 Գաշտ ու մութ: Եվ ևս տեսա վերստին.
 Որ քո երկիրը դարձել է զիակ՝
 Դիտապաստ փոված եռուզու միջև:

Արժա. Դու, Երբայեցի՛, ուզում ևս փորձել
 Համբերությա՞նն իմ:

Ապարապետ. Բավ չեղա՞վ, Արքա:

Արժա. Այաբաթի՛ր, բայց կա՞րձ:

Երբայեցի. Արքա, քիչ մնաց:
 Տեսա, թե ինչպես մութն էր զալարվում
 Անդ, ուր կանգնած էր զահրդ երբեմնի:
 Եվ դարեր անցան, չկա՞ր նշոգում:
 Մշուշի միջից հազվադեպ էր լուկ
 Լուվում ճիշ անհույս կամ ծանրը հառաչ:
 Հետո Հյուսիսում փոքր-ինչ լուսացավ.
 Ես նայում էի և ահանջ դնում,
 Բայց հեշտ չէր տեսնել տեսիլքդ հստակ:
 Եվ հանկարծ կրկին ամպրոտը ցնդեց
 Երկինք ու երկիր, շողացին դարձյալ
 Շանթերն ու ցոլքը գոռ հրդեհների.
 Կրկին աշխարհի ծաղերից ամեն՝
 Ե՛վ Արեւելից, և՛ Արեմուտից,
 Հյուսիս-Հարավից, ազգերը բոլոր
 Մի անասելի մարտի մեջ մտան.
 Եվ Արարատի սուրբ կատարի շուրջ

Արյունը հոսեց, պղինձը հնչեց...
Եվ մահը հառնեց կատաղի դեմքով՝
Գլխով դիպչելով երկնքին նույնիսկ,
Ու բարբառելով, թե օրն իր... հասավ:
Աշխարհը սարսեց մինչև այդ չեղած
Ու շտեմարկած մի երկրաշարժից:
Ճեղքեր բացվեցին՝ կլկլելով մարդկանց,
Աղբեր, արքաներ ու պետութ՜յուններ:

Արքա. Իսկ ժողովո՞ւրդն իմ:

Երբայեցի. Ես բան չտեսա:

Արքա. Իսկ ժողովո՞ւրդն իմ:

Երբայեցի. Արքա՛, ես անվախ
Ճշմարտությունը բացեցի բո դեմ.
Զսարսափեցի խաղառ ասելուց:
Բայց հանկարծ տեսիլքն րնդհատվեց. Արքա՛:

Արքա. Ստում ես:

Երբայեցի. Արքա՛, մունետիկն Ասածո
Ստեկ չի կարող: Վերջինն, ինչ տեսա,
Փայլատակումն էր սև խավարի մեջ:
Մի լույս փայլփլեց, և ես անսացի.
«Թող դադաղներից ելնեն ի արև»:
Ու ես փովեցի՝ պատմած սարսափով:

Արքա. Իսկ հետո՞:

Երբայեցի. Հետո՝ շկարողացա
Ուրիշ բան տեսնել: Եվ բավ է, Արքա՛:
Արձակիր դու ինձ: Ես ողջն ասացի.
Ինչ իմ շուրթերով խոսողն էր ուզում:

Սպարապետ. Տե՛ս, դառանցելուց ինչպե՛ս թուլացավ.
Այս բարբառանքի համար, տե՛ր Արքա,
Բավ է ճիպոտի լուկ հարյուր հարված:

Արժա.

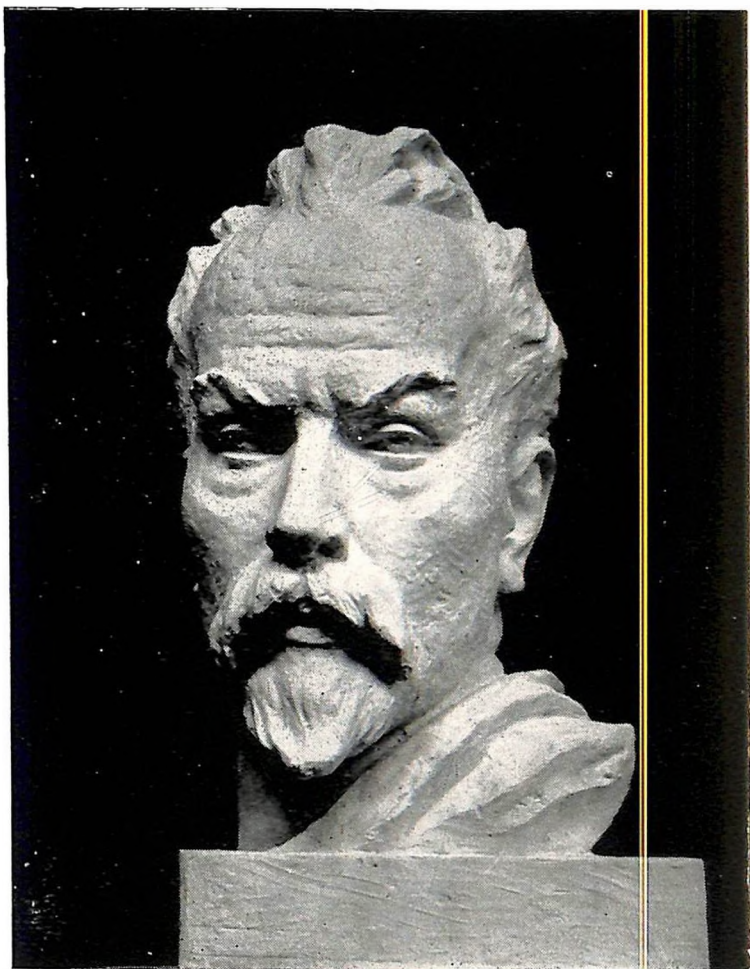
Ոչ', ես խոստացա հարյուր դահեկան:
Արքայի խոսքը սրբութունն է միշտ:
Հեռացի՛ր, Հրեա՛, սակայն այլևս
Չերևաս աչքիս: Վա՛յ ինձ, այդ ո՞վ է
Իմ ժողովրդի համար գուշակում
Այսպիսի՛ մի բախտ: Հարազատ իմ ազգ:
Ազոթում եմ ես դիցերին բոլոր,
Որ, ի՛մ ժողովուրդ, երջանի՞կ լինես:

Երբայեցան տանում են: Արքան մնում է մտածմունքի մեջ:

Տ ՈՒՎԱԾՆԵՐ

ՎԱԼԵՐԻ ԲՐՅՈՒՍՈՎ

Գործ՝ Ա. Սարգսյանի

«ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՆԶԻԱՆ» ԺՈՂՈՎԱՆՈՒԻ ՆԱԽԱՐԱՆՐ, ԵՎ ՆԵՐԱՆՈՒԿԱՆ ԱՆՆԱՐԿՐ

ԽՄԲԱԳԻՐՐ ԸՆԹԵՐՑՈՂՆԵՐԻՆ

Հազիվ թե սխալվեմ, եթե տեսնւմ, որ հայ պոեզիան, մանավանդ անցած դարերի պոեզիան, ուսւս ընթերցողների մեծ մասի համար այն է, ինչ աշխարհագրական հին քարտեզների վրա նշվում էր որպէս մի դատարկ վայր՝ հետեւյալ հակիրճ մակագրութեամբ՝ terra incognita—անհայտ երկրամաս։ Առավել եւս համարձակ կարող եմ եւս այսպիսի ենթագրութեան անել, որովհետեւ դեռ բոլորովին վերջերս ինքս էլ այդպիսի ընթերցողների վիճակում էի. ինձ համար էլ Հայաստանի պոեզիան մի անհայտ բան էր, որին եւ ծանոթ էի միայն տարտամ ու անորոշ լուրերով։ Եւ առիթ էի ունեցել կարդալու մի քանի նորագույն հայ պոետների երկերը (Յու. Վեսելովսկու և ուրիշների թարգմանութեամբ). պատմական աշխատութեաններ կարդալու ընթացքում առիթ էի ունեցել ծանոթանալու Հայաստանի պատմութեան որոշ դրվագներին, որոնք ինձ ցույց էին տվել, թե կուլտուրայի ինչպիսի բարձր մակարդակի էր հասել հայ ժողովուրդը արդեն հին ժամանակաշրջանում և միջին դարերի սկզբին. վերջապէս Յա. Պոլոնսկու հոգովածից և Սայաթ-Նովայի նմանութեամբ գրած նրա բանաստեղծութեաններից կարողացել էի որոշ զաղափար կազմել լավագույն աշուղների (Հայաստանի ժողովրդական երգիչների) պոեզիայի բարձր զեղարվեստականութեան մասին։ Սակայն այս բոլոր տեղեկութեանները կցկատուր էին և ամենեկին էլ շէին տալիս հայ գրականութեան հարստութեան իսկական պատկերը։ Ասենք ինձ և

մշուս ոռու րնթերցողներին այդ անիրադեկության համար չէր կարելի կշամբել, որովհետեւ Հայաստանի պատմութեան մասին ավելի հիմնավոր տեղեկութեաններ քաղելու համար ուսերեն համարյա բան չկար և չկային այնպիսի աշխատութեաններ, որոնք կարողանային ծանոթացնել հայ գրականութեան անցյալի զեղարվեստական դանձերին:

Ահա թե ինչու, երբ 1915 թվականի հուլիսին Մոսկվայի Հայկական կոմիտեի ներկայացուցիչները դիմեցին ինձ, խընդ-քելով, որ ստանձնեմ հայ պոեզիայի ուսերեն թարգմանվող ժողովածուի խմբագրութեանը, ես սկզբում վճռականապէս հրաժարվեցի: Մի կողմից ինձ համար անկարելի էր թվում խմբագրել այնպիսի բնագավառի պատկանող մի գիրք, որը հազիվ ծանոթ էր ինձ. մշուս կողմից (անկեղծորեն խոստովա-նում եմ) ես չէի նախատեսում, որ այդպիսի աշխատանքը կա-քող էր ինչ-որ կարեւոր, ինչ-որ արժեքավոր բան տալ հենց ինձ: Միայն կոմիտեի առանձին ներկայացուցիչների (որոնց ես խորապէս շնորհակալ եմ) երկար պնդումներից հետո համա-ձայնեցի փորձ անել՝ ավելի մոտիկից նայել գործը և խորա-մուխ լինելուց հետո միայն վերջնական պատասխան տալ: Ի միջի այլոց իմ համաձայնութեան համար ես գրի մի ան-խախտ պայման. ինձ պէտք է հնարավորութեան տրվի ծանո-թանալու հայ լեզվին և ծանոթանալու, թեկուզ րնդհանուր գծե-րով, հայ ժողովրդի և նրա գրականութեան պատմութեանը: Դրանից հետո կոմիտեի ներկայացուցիչներէից մեկը սիրալիր յերպով ստանձնելով իմ ուսուցիչը, իմ պրոֆեսորը՝ լինելու պարտականութեանը՝ սկսեց լեզվի դասեր տալ և հայ գրակա-նութեան պատմութեան դասընթացը ավանդել ինձ:

Այդ օրվանից անցավ կես տարվանից քիչ ավելի ժամա-նակ, իհարկե, խիստ անբավարար մի ժամկետ, որպէսզի փոքրիշատեւ հիմնավոր տեղեկութեաններ ստանաս մի ժողո-վրդի երկուեկես հազարամյակ ընդգրկող պատմութեան և այնպիսի գրականութեան պատմութեան մասին, որի սկիզբը

¹ Խոսքը Պ. Մաշինցյանի մասին է:

Հասնում է առնվազն մեր թվականության V դարին: Սակայն իմ իրավագիտության հաստատ գիտակցութեամբ կարող եմ ես տեսլ, որ այդ ժամանակը դուր չկորցրի ես, մի ամբողջ դարադարան գիրք կարդացի ինձ մտաչելի տարբեր լեզուներով (ռուսերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, անգլերեն, լատիներեն, իտալերեն) և կարողացա որոշ շափով ծանոթանալ թե՛ հայ լեզվին, և թե՛ հայ գրականությունից այն ամենին, ինչ կարողացա թարգմանված գտնել: Այս տեսակա՛ն ուսումնասիրությունն ավարտեցի՝ շրջագայելով ռուսական Հայաստանի մարզերում, Կովկասում և Անդրկովկասում, մի շրջագայություն. որի ընթացքում կարող էի անձամբ ծանոթանալ ժամանակակից հայ մտավորականության շատ ներկայացուցիչներին, նրա տկանավոր բանաստեղծների, գիտնականների, ժուռնալիստների, հասարակական գործիչների հետ: Ինձ հաջողվեց նաև թեև թուցիկ, ծանոթանալու ժամանակակից հայ կյանքին. այցելելու հայկական մի քանի հին կենտրոնների ավերակները և լինելու էջմիածնում՝ բոլոր հայերի համար սուրբ ալդ վայրում, որտեղ, ինչպես արդարացի ասում են, «բաբախում է Հայաստանի սիրտը»: Իմ փոքրիկ ուղևորությունը մի տեսակ ավարտեց Հայաստանին վերաբերող իմ աշխատանքների առաջին շրջանը՝ թույլ տալով, որ կենդանի տպավորություններով հաստատեմ կաբինետային նկատառումներս և հեղինակավոր անձանց քննադատությամբ կամ հավանությամբ ոտուգեմ այն եզրակացությունները, որոնց հանգել էի ինքնուրույն աշխատելիս:

Այս ամենը ես հայտնում եմ բնավ էլ ոչ այն պատճառով, որ պարծենամ իմ ձեռք բերած արդյունքներով կամ իմ աշխատասիրությամբ, ընդհակառակը, ես լավ գիտեմ, որ իմ արածը դեռևս շատ քիչ է, որպեսզի իրավունք ունենամ ցուցադրելու ինձ որպես իրազեկ մարդ հայագիտության հարցերում, որ, ընդհակառակը, անկեղծորեն նշելով Հայաստանի պատմությունն ու գրականությանն առաջին անգամ ծանոթանալուս թվականը՝ ես ավելի շատ խախտում եմ իմ հավաստումների նկատմամբ տածվելիք վստահությունը: Սակայն թվելով իմ

աշխատանքները եւ ուղում եմ ընդգծել այն աշխույժ ու խոր հետաքրքրութիւնը, որ առաջացրեց իմ մեջ Հայաստանի ուսումնասիրութիւնը: Իհարկէ ոչ մի պարտավորութիւն հրատարակչի հանդեպ (աւելյալ ղեկըրում իմ կողմից ոչ մի ձեական պարտավորութիւն բնավ չկար), ոչ մի արտաքին նկատառում չէր կարող հարկադրել ինձ կամ որեւէ մեկին կատարելու այդ ամբողջ աշխատանքը, կարգալու աչդ բոլոր զրքերը, աչքքան սովորելու եւ աչգակս խորանալու գործի մեջ: Այիայն մի բան կարող էր զրդկ աչդ բանն անելու՝ այն, որ Հայաստանի ուսումնասիրութիւնն մեջ եւ գտա հոգեւոր վսեմ ուրախութիւննեւրի անսպառ աղբյուր, որ, իբրեւ պատմարան, իբրեւ զիտութիւն մարդ, եւ Հայաստանի պատմութիւնն մեջ տեսա մի ամբողջ ուրույն աշխարհ, որտեղ հաղարաւոր խիստ հետաքրքրական, բարդ հարցեր բորբոքում էին զիտական հետաքրքրութիւնս, խել իբրեւ բանաստեղծ, իբրեւ արվեստագետ, Հայաստանի պոեզիայում եւ տեսա գեղեցկութիւնն նույնքան ուրույն մի աշխարհ, մի նոր, մինչ աչդ ինձ անծանոթ տիեզերք, որտեղ փայլում ու շողշողում էին իսկական գեղարվեստական ստեղծագործութիւնն բարձր կերտվածքներ: Եւ այն աշխատանքը, որ սկսել էի դժկամութիւնմբ, ընդունել էի որպէս գրական այն հերթական խնդիրներից մեկը, որ մենք՝ պրոֆեսիոնալ գրողներս, երբեմն հարկադրված ենք լինում կատարել, աստիճանաբար ինձ համար դարձավ մի նվիրական, խիստ սիրելի գործ, որը զրավեց իմ բոլոր մտածմունքները, որին եւ կարող էի անձնատուր լինել եւ չէի կարող անձնատուր չլինել ամբողջ հոգով:

Որքան ավելի էի եւ խորանում Հայաստանի ուսումնասիրութիւնն մեջ, որքան ավելի հստակ էին պատկերանում իմ առաջ նրա պատմական բախտի շրջագծերը ու նրա մեծ մարդկանց, առաջին հերթին գրողների կերպարները (որովհետեւ իմ աշխատանքները զրականութիւնն, մասնավորապէս պոեզիայի վրա էին գերազանցապէս կենտրոնացած), այնքան ավելի համառորեն ծառանում էր իմ առաջ այն կշտամբանքը, թե ինչպէս մինչ աչդ եւ կարող էի այնքան անտարբեր կերպով անց-

նել այդ աշխարհի կողքից: Վաղուց արդեն հինավուրց Հայաս-
 տանի բախարը կապված է մեծ Ռուսաստանի բախտի հետ. մի
 հարյուրամյակ է արդեն, որ հայ ժողովրդի զգալի մասն տա-
 րում է Ռուսական կայսրության սահմաններում, հայերը մեր
 համաքաղաքացիներն են, իսկ մահմեդական լծից դեռևս շա-
 պատադրված հայկական մարդերը հենց ռուսներից են սղա-
 սում իրենց աղատագրումը: Եվ, այնուամենայնիվ, մենք՝ մեր
 լակայական մեծամասնությունը, ոչինչ կամ համարյա ոչինչ
 չլիտենք հայերի ու Հայաստանի մասին: Պետք են համաշ-
 խարհային աղետներ, պետք են թուրքական ջարդի անօրինակ
 արհալիրքները կամ մի ամբողջ ազգի վալյուրդ հալածան-
 րը (որ, օրինակ, տեղի ունեցավ ներկա մեծ պատերազմի
 սկզբին), որպեսզի մենք նորից ուշադրությու ղարձենք
 «բազմաշարժար ժողովրդի» աղետներին: Մենք՝ ռուսներս,
 ինչպես և ամբողջ Եվրոպան, հայերին հիշում ենք միայն այն
 օրերին, երբ նրանք կարիք են ունենում օգնության՝ որպեսզի
 փրկվեն սուլթանի պապազած ռժմակների կողմից ղխտվին կո-
 տորվելուց: Մինչդեռ հայերը մեր ուշադրության և ամբողջ աշ-
 խարհի ուշադրության ավելի մեծ իրավունքն ունեն. դա այն
 բարձր կուլտուրան է, որ մշակել է հայ ժողովուրդն իր անկախ
 գոյության երկար դարերի ընթացքում և այն վերին աստիճանի
 լարուտ գրականությունը, որը Հայաստանի թանկարժեք ա-
 վանդն է մարդկության ընդհանուր զանձարանում:

Այնուհետև ներածական ակնարկում ես փորձել եմ համա-
 ոտալի բնութագրել հայ պոեզիայի զարգացման տարրեր
 էտապները և նշել անցյալ ու ներկա հայ առանձին բանաս-
 տեղծների բարձր նվաճումները: Այստեղ բավական կլինի ա-
 սել, որ Հայաստանի պոեզիան ուսումնասիրելիս ես շատ ան-
 պամ նախ ղմալված կանգ եմ առել նրա առանձին ստեղծա-
 ցործությունների բացառիկ կատարելության առաջ: Հայ ժո-
 ղովրդական պոեզիան ամենանշանակալիցներից մեկն է այն
 բոլորից, ինչ հայտնի է ինձ. քիչ ժողովուրդներ կարող են
 պարծենալ, որ իրենց ժողովրդական երգերը հասնում են գե-
 ղարվեստական նույն բարձրության, նույնքան նրբազեղ, գե-

րիշ, նույնքան ինքնատիպորեն ուրույն են՝ իրենց անմիջական պարզությամբ ու անպաճուցճ անկեղծությամբ: Հայ եկեղեցու կրոնական պոեզիան պահպանել է իսկական բանաստեղծների շատ ստեղծագործություններ՝ օրհներգներ, որոնցից հառնում է նույն ոգեշնչությունը, ինչ որ հույն ու հռոմեացի օրհներգականների լավագույն նշումներից, սակայն իրենց զեղարվեստական հնարանքների նրբաճաշակությամբ մոտենում են արգեն նոր ժամանակի բանաստեղծություններին, ընդհուպ մինչև Վեոլենի ոգեշնչումները: Միջնադարյան հայ քնարերգությունը մեկն է մարդկային հոգու ամենահիմնավի նվաճումներից, որպիսիք ճանաչել է ամբողջ աշխարհի տարեգրությունը: Բոլորովին ինքնատիպ մի պոեզիա, իր ձևերով մեղ համար նոր, բովանդակությամբ խոր, տեխնիկայի վարպետությամբ փայլուն միջնադարյան հայ պոեզիան իր լավագույն նմուշներով կարող է և պետք է դեռ շատ բան սովորեցնի ժամանակակից բանաստեղծներին. դեռևս նրան կդիմեն դաս առնելու ու զեղարվեստական հայտնագործություններ անելու համար: Հշմարիտ գեղեցկություններ են ստեղծել նաև լավագույն աշուղները, որոնցից առաջին տեղն է գրավում XVIII դարի բանաստեղծ, փառաշուք, բաղմազան, Տյուտչևի պես նրբազգացող Մյուսեհի նման կրքոտ Սալաթ-նովան, մեկը այն «առաջնակարգ» բանաստեղծներից, որոնք իրենց հանձարի ուժով արգեն դադարում են լինել մի ժողովրդի սեփականությունը և դառնում են բովանդակ մարդկության սիրելին: Վերջապես, հայ նոր պոեզիայում կան մի շարք անուններ ու ստեղծագործություններ, որոնք իրավամբ կարող են դրվել արևմտյան գրականությունների հարգված անունների ու հուշակված ստեղծագործությունների կողքին:

Այս հիացական գնահատականը տալով՝ ևս նկատի ունեմ, իհարկե, հայ պոեզիայի լավագույն ներկայացուցիչներին, նրա առավել հաջող ստեղծագործությունները, որովհետև ամեն մի գրականության մեջ ականավոր տաղանդների կողքին անխուսափելիորեն խմբվում են շարքային գրողներ և, նույնիսկ, ապաշնորհ մարդիկ: Բայց և այն բանաստեղծների

շարքը, որոնց հայ գրականությունն իրավունք ունի իր պատմության մեջ առաջին տեղերը դասելու, միանգամայն բավական է, որպեսզի ապահովի ուշագրությունն իր վրա այն բոլոր դարերի ընթացքում, քանի մարդիկ կգնահատեն արվեստի նվաճումները: Վերջին հաղարամյակի ամեն մի դարը հայ պոեզիայում առանց բացառության ունի իր արժանի ներկայացուցիչները՝ մեկն ավելի, մյուսը քիչ, նայած գրականության ընդհանուր էվոլյուցիային: Գրիգոր Նարեկացի (X), Ներսես Շնորհալի (XII), Ֆրիկ (XIII—XIV), Կոստանդին Երզնեկացի (XIII—XIV), Մկրտիչ Նաղաշ (XV), Հովհաննես Երզնեկացի (XIV—XV), Գրիգոր Ախթամարցի (XVI), Նահապետ Քուշակ (XVI), Նաղաշ Հովնաթան (XVII), Սայաթ-Նովա (XVIII) և ժամանակակից Հայաստանի լավագույն բանաստեղծները, այս բոլորն այնպիսի անուններ են, որ պետք է հիշեն ու հարգեն այն ամենքը, ում համար թանկ է պոեզիան, մյուս ժողովուրդների սիրելի քնարերգականների՝ Սաֆուդի ու Օվիդիոսի, Հաֆիզի ու Օմար հայամի, Պետրարկայի ու Ռոնսարի, Շելլիի ու Տյուաչեի, Հայնեի ու Վեռլենի անունների հետ...

Բայց միաժամանակ հայ պոեզիան ի մի վերցրած՝ ունի մի այլ, նույնպես ակնառու՝ պատմական հետաքրքրություն: Պոեզիան միշտ էլ ժողովրդական ոգու հարադատ հայելին է. բանաստեղծը նույնիսկ կարծելով, թե երգում է իր անձնական համեստ ուրախությունները, իր անձնական, փոքր վշտերը, անգիտակցաբար, իր համար աննկատելի միշտ երգում է իր ողջ հայրենիքի մեծ ցնծությունները կամ մեծ վշտերը. արվեստագետների ստեղծագործությունների մեջ միշտ մարմնավորված են հարադատ ժողովրդի ապրումները: Եվ Հայաստանի բազմապիսի պատմությունը, որ քսանհինգ դարերի ընթացքում միահյուսված է մեր աշխարհի բոլոր ժողովուրդների, ասորա-բաբելացիների, հին պարսիկների, հույների, հռոմեացիների, պարթևների, բյուզանդացիների, նոր պարսիկների, արաբների, մոնղոլների, սելջուկյան ու օսմանյան թուրքերի, նոր Եվրոպայի ժողովուրդների, ռուսների, մասամբ նաև Հինդ-

կաստանի, Զինաստանի, Աֆրիկայի, Ամերիկայի բախտի հետ, այդ պատմութիւնը կենդանի ու հեռավոր արձագանքներով ապրում է հայ պոեզիայում: Համաշխարհային թատերաբեմից վաղուց հեռացած ժողովուրդները հետք են թողել Հայաստանի ժողովրդական հոգու մեջ, և այդ հետքերը խորհրդավոր կերպով կենդանանում են հայ պոետների բանաստեղծութիւններում: Միջնադարյան հայ քնարերգութիւնն ունկնդողէիս մենք յսում ենք մեզ հազիւ հայանի ալեհեր հնութեան արձագանքները... Իսկ հայ նոր պոեզիայի ստեղծագործութիւններում մեր առաջ կենդանանում է ժամանակակից Հայաստանի կյանքը, մի ամբողջ ժողովրդի, նույնպես մեզ սակավածանոթ, սրտւն ու զոնադեղ կյանքը, որ դարձյալ անտեսանելի թելերով կապված է հեռավորագույն դարերին:

Ուստի ընթերցողի համար հայ պոեզիան ամբողջովին վերցրած, մի նոր աշխարհ է, որակեղ ուղեորը կդառնի իրեն անհայտ ծագիկներ ու ծառեր, անհայտ թռչուններ ու կենդանիներ. առաջին անգամ նկատած սովորութիւններ ու արարողութիւններ: Այսպես էր հայ պոեզիան ինձ համար, և ես հույս ունեմ, որ համանման տպավորութիւն կստանան նաև մյուս բոլոր ընթերցողները: Բայց ավելի կարևոր է այն, որ հայ պոեզիան հենց զեղեցկութեան աշխարհ է, որ նա նոր դանձերով հարստացնում է պոեզիայի այն պանթոնը, որն ամեն մի կուլտուրական մարդ կերտում է իր հոգում՝ բոլոր երկրների ու դարերի բանաստեղծների սքանչելի կերտվածքներն այնտեղ պահելու համար: Այդ պանթոնում կողք-կողքի խաղաղ կանգնած են ֆրանսիական հանճարի ու գերմանական հանճարի ստեղծագործութիւնները, հնդիկ բանաստեղծների պոեմները կամ ճապոնական տանքերը՝ Հելլադայի ու Հռոմի կլասիկների բանաստեղծութիւններով հանդերձ. նախնադարյան սկանդինավների երգերը, ահեղ էդդան, նիրելունգների երգը՝ Կիտցի ներազեղ տները, էդգար Պոյի առեղծվածային բալլադների. մեր դարագլխի արշալույսին ապրած երգիչների նվաճումների վերջին օրերի բանաստեղծների փորձերի հետ: Այդ նույն տաճարում, իրավամբ, իր տեղը պետք է գրավեն նաև հայ հան-

Հարի լավագույն ստեղծագործությունները, նախ և առաջ Հայաստանի միջնադարյան բանաստեղծների պոեմները և աշուղ Սալաթ-Նուլայի դյուլթիշ երգերը: Հայ պոեզիային ծանոթանալու պետք է պարտադիր լինի ամեն մի կրթված մարդու համար. ինչպես որ պարտադիր է նրա համար հույն ողբերգականերին, Գանթեի «Կատակերգությանը», Շեքսպիրի դրամաներին, Վիկտոր Հյուգոյի պոեմներին ծանոթ լինելը: Քանի որ իմ խմբագրած հրատարակությունը մատչելի է դարձնում դա ոուս ընթերցողի համար, ապա ես չէ, որ պիտի դատեմ, բայց իմ առաջադրած խնդիրը հենց այդպիսին էր՝ ոուս ընթերցողների առաջ բաց անել Հայաստանի բանաստեղծական աշխարհը:

Ես կուղենայի նաև, որ առաջարկվող գիրքն ավելորդ չլիներ նաև ոուսերենին տիրապետող հայ ընթերցողի համար: Նախ և առաջ անցած դարերի հայ բանաստեղծների երկերը մինչև հիմա լույս չեն տեսել մասսայական, հանրամատչելի հրատարակություններով, այլ սփռված են մասնագիտական տարբեր ժողովածուների ու մատյանների մեջ, մասամբ էլ մնացել են ձեռագիր: Մեր հրատարակության մեջ հայ ընթերցողը կգտնի տարբեր դարաշրջանների պոեզիայի նմուշների հաւընտիր, որը կարող է հետադաշում որոշ չափով ուղեցույց լինել բնագրերը կարդալիս: Բացի դրանից, անցյալ դարերի Հայաստանի ստեղծագործությունները գրված են մի լեզվով, որը ժամանակակից հայից հատուկ ուսումնասիրություն է պահանջում: Բոլորը չէ, որ առիթ ու հնարավորություն են ունեցել գրադիվելու այդպիսի ուսումնասիրությամբ: Անկասկած հայ հրատարակության միջին խավերում կգտնվեն ոչ գիտական աշխատանքով գրադված անհատներ, որոնք առաջին անգամ ոուսերեն կկարդան միջնադարյան հայ բանաստեղծների որոշ պոեմները: Եթե այդ ընթերցումն այդպիսի անձանց մզի գրադվելու հայ հին ու դասական լեզվի ուսումնասիրությամբ՝ տաղերի գեղեցկությունը բնագրով վայելելու համար, որովհետեւ այդ գեղեցկությունն անխուսափելիորեն զժողունել է թարգմանության մեջ, ապա ես, որպես ներկա հրատարակության խմբագիր, արդեն ինձ բարոյապես բավարարված ու վարձա-

տրված կհամարեմ իմ ջանքերի համար: Վերջապես նույնիսկ
այն անձանց համար, որոնք հայ պոեզիային բնագրով են ծա-
նոթ, թերևս անհետաքրքիր չի լինի նույն բանաստեղծություն-
ները կարգալ այն մեկնաբանությամբ, որ դրանց փորձել ենք
այս մենք՝ ռուս բանաստեղծներս, որ մեզ առաջադրված խըն-
դրին վերաբերվել ենք ամենայն լրջությամբ, ամբողջ ուշա-
դրությամբ ու սիրով: Այնպիսի ստեղծագործություններ, ինչ-
պիսին միջնադարյան հայ քնարերգությունն է, երբեք չեն հոգ-
նի վերլուծությունը՝ ինչ պոետով էլ որ նրանք ներկայանան ձեզ:

Միջնադարյան հայ քնարերգության համար միանգամայն
կիրառելի է Ֆետի մի բառակը Տյուտչևի պոեզիայի մասին.
այդ բառակն իրավունք ունի կրկնելու յուրաքանչյուր հայ՝
մտածելով լիրիկական պոեզիայի ծաղկման մասին միջին դա-
րերում՝ իր հայրենի երկրում:

Вот наш патент на благородство, --
Его вручает нам поэт:
Здесь — духа мощного господство
Здесь — утонченный жизни цвет¹.

Հետո նույն բանաստեղծն ասում է.

N чукчей нет Анакреона,
К зырянам Тютчев не придет².

Եվ իսկապես, կան ժողովուրդներ, նույնիսկ նրանց մեջ.
որոնց պատմական բախտի փոփոխությունը երբեմն տիրակալ
է. դարձրել հայերի վրա, ժողովուրդներ, որոնք իրենց գրողնե-

¹ Ահա արեւմտյան մեր վկայագիրը.
Բանաստեղծն է դա մեզ տալիս
Առա տիրակալությունն է հզոր հոգու,
Այստեղ նրբազեղ ծաղիկն է կյանքի:

Անակրեոն չունի չուկչին
Ձերյանցու մոտ չի գնա Տյուտչև:

բից չեն կարող ասել ոչ մի անուն, որ արժանի լիներ կանգնելու հայկական միջնադարյան քնարերգականների կողքին, որոնք մեկ անգամ բնդմիշտ «ազնվության վկայագիր» են շնորհել հարազատ հայ ժողովրդին:

ԱՌԱՋԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԲԱՆԻՑ

Ընթերցողների ուշադրութեանն առաջարկվող այս ժողովածուն ունի երկու խնդիր. առաջին՝ իր հատկանշական նմուշներով, ռուսերեն թարգմանութեամբ, ներկայացնել ըստ հնարավորին Հայաստանի ամբողջ պոեզիան, հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը՝ իր մեկուկես հազարամյա գոյութեան ամբողջ ընթացքում. երկրորդ՝ ընտրութեան համար հիմք բնորոշել թե՛ առանձին բանաստեղծների և թե՛ ամեն մի առանձին ստեղծագործութեան գեղարվեստական արժեքը, որպեսզի այս գրքում հավաքված բանաստեղծությունները լինեն հայ պոեզիայի զարգացման տարբեր շրջանների գեղարվեստական բարձրագույն նվաճումները: Կարելի է հուսալ, որ սրանով միաժամանակ կբնութագրվեն և ժողովրդի տրամադրութեությունները, նրա կյանքը ղեկավարած գաղափարները, որովհետև ժողովրդի պոեզիային ամբողջությամբ ծանոթանալը ամենից ավելի ճիշտ կծանոթացնի և՛ ժողովրդին, իսկ գեղարվեստական տեսակետից առավելապես կատարյալ ստեղծագործությունները միշտ էլ լինում են առավելապես բնորոշները: Բացի դրանից, արվեստի բնագավառում ձեռք բերված բարձր նվաճումները ժողովրդի կուլտուրական մակարդակի լավագույն ցուցանիշն են և ազնիվ իրավունք են տալիս ուշադրություն դարձնելու այլ ժողովուրդների՝ անկախ պատմական բախտի այս կամ այն փոփոխությունից:

Այսպիսի ընդհանուր մտահղացման համապատասխանորեն էլ «Հայաստանի պոեզիան» ժողովածուն բաժանված է երեք մասի կամ բաժնի. 1. Ժողովրդական պոեզիա, 2. Միջնադարյան և աշուղական պոեզիա, 3. Նոր պոեզիա:

Առաջին մասն ընդգրկում է հին և նոր ժամանակի ժողովրդական պոեզիան և ունի երկու ենթաբաժին՝ լիրիկական երգեր և էպիկական ստեղծագործություններ: Լիրիկական երգերի բաժինն սկսվում է այն բանաստեղծություններով, որոնք կառույցի է թվագրել ավելի հետագուր դարաշրջաններով՝ Վահագնի ծնունդը, որ պահել է Մովսես Խորենացին և վերաբերում է հեթանոսական շրջանին. մի հատված, որ բառ երևույթին դարձյալ հեթանոսական օրհներգի բրիստոնեական վերամշակումն է. Արտաշես արքայի պառամական երգի լիրիկական հատվածը և այլն: Այնուհետև գալիս են այն ժողովրդական երգերը, որոնց ստեղծվելու ժամանակը դժվար է որոշել, բայց որոնք այսօր էլ ապրում են ժողովրդի հիշողության մեջ: Մենք դրանք վերցրել ենք՝ գտնադան՝ թե՛ գիտական, թե՛ հանրամատչելի հրատարակության մի լույս տեսած ժողովածուներից՝ «Երգարաններից» ու «Մատառաններից», ներառյալ և տակավին լույս չտեսած այն ձեռագրերից, որոնք պահպանվում են Էջմիածնի մատենադարանում: Այս բաժնի համար բանաստեղծություններ բնորոշիս, հանրաէսթետիկական սկզբունքից բացի, ղեկավարվել ենք նաև հաշ ժողովրդական պոեզիայի տարրեր արվերը ներկայացնելու ցանկությամբ: Այդ բացահայտում էլ սիրաչին երգերի կողքին մենք ղեռնարկներ ծիսային, հարսանեկան, օրորոցային, ողբասացի և վերջապես նորագույն ժամանակներս ստեղծված ռադիկալական երգերը, ինչպիսին է, օրինակ, Զեյնունյանների բալլերը: Էպիկական բնույթի երկու ստեղծագործություն ենք ավել մենք՝ Ասլան աղա չափածո հեքիաթը և Սասունցի Դավիթ ղյուղաղնավեպի զգալի մի մասը (մեր բնարտած տարբերակի համարյա ամբողջ առաջին կեսը):

Երկրորդ մասը՝ միջնադարյան պոեզիան և աշուղների երգերը, արված են երեք ենթաբաժնով: Առաջին ենթաբաժնում մտցված են վաղ շրջանի կրոնական պոեզիայի (V—XII) նմուշները՝ Գրիգոր Նարեկացու տաղերը, շարականներ և ներսես Շնորհալու երկերը (քնարական ու էպիկական): Երկրորդ բաժնում ներկայացված են հայկական միջնադարի քնարեր-

դռններն ու իրենց պոեզիայի բնույթով նրանց հարող հետազոտ
XIII—XVII դարերի բանաստեղծները, ըստ որում առանձին
ուշագրություն է դարձված XV—XVI դարերի ժամանակաշրջանին,
երբ հայ քնարերգուների ստեղծագործությունը հասավ
իր բարձրագույն ծաղկման: Երրորդ ենթաբաժնում տվել ենք
աշուղների երգերը. այդտեղ կենտրոնական տեղը զբաղում է
նրանցից ամենահիանալին ու ամենանշանավորը՝ Սայաթ-Նո-
վան (XVIII), բայց պահպանված են նաև տվելի ուշ ժամանա-
կի նմուշները, ընդհուպ մինչև մեր ժամանակակից աշուղ Զի-
վանու բանաստեղծությունները: Այս երկրորդ բաժնի բանաս-
տեղծություններն ընտրելիս մենք կանգ առանք լավագույնի,
դեղարվեստորեն առավելապես նշանակալիի վրա, շարունակ
ձգտելով ցույց տալ նաև հայ պոեզիայի դարդացման առաջ-
ննթացը, նրա էվոլյուցիան՝ ամենահասարակ ձևերից դեպի
ավելի բարդ ձևերը, հեղինակի և թեմաների, և ստեղծագոր-
ծական հնարանքների աստիճանական ճշտումն ու խորացու-
մը: Նկատի ունենալով այդ՝ մենք ջանացել ենք տալ ամեն մի
առանձին դարի (XIII-ից մինչև XVIII) և ամեն մի առանձ-
նացված շրջանի ստեղծագործության նմուշներ: Վերջապես,
ըստ հնարավորին, հոգ ենք տարել, որ ընտիր բանաստեղծու-
թյունների մեջ արտացոլվեն Հայաստանի տարբեր ժամանա-
կաշրջաններում ապրած պատմական երևույթները:

Երրորդ մասը՝ նոր պոեզիան, ունի երկու ենթաբաժին՝ ռու-
սահայերի և տաճկահայերի (Առստանդնուպոլսի) պոեզիան:
Այս երկու դպրոցների էվոլյուցիան նրանց գոյության առաջին
շրջանում այնքան անջատ էր ընթանում և նրանց դեղարվես-
տական ձգտումները այնքան տարբեր էին իրարից, որ մենք
հնարավոր չհամարեցինք նորագույն շրջանի բոլոր հայ բա-
նաստեղծներին դասավորել մի ընդհանուր ժամանակագրա-
կան հաջորդականությամբ: Այդ ամենով հանդերձ մենք նպա-
տակադրվեցինք այդ բաժնում տալ բոլոր նորագույն հայ բա-
նաստեղծների ընտրվագրերը՝ ո՛ր դպրոցին էլ պատկանեին, եթե
իհարկե նրանց ստեղծագործությունը մեր կարծիքով դեղար-
վեստական հետաքրքրութուն ուներ: Ինքնին հասկանալի է,

որ այդ բաժնի բանաստեղծություններն ընտրելիս մենք երբեք չէինք մոռանում պատմական տեսակետը՝ լայն տեղ տալով այն բանաստեղծներին, որոնց գործունեությունը որոշ ազդեցություն էր թողել հայ գրականության զեղարվեստական զարգացման վրա, բայց և այնպես չէինք կարող մամեն կերպ հետևել առանձին գրողների գնահատականում ձևավորված տրադիցիաներին: Մասնավորապես մենք անհրաժեշտ համարեցինք զեկավարվել գերազանցորեն ավագ սերնդի բանաստեղծների վերաբերյալ հաստատված հայացքներով, բանաստեղծներ, որոնց գործունեությունն արդեն դարձել է պատմության սեփականություն: Եվ ընդհակառակը՝ ավելի երիտասարդ բանաստեղծների նկատմամբ, որոնցից շատերը դեռ չեն կարողացել լիովին պարզ որոշվել և որոնց գործունեությունն ամբողջովին ենթակա է քննադատության, մենք իրավացի համարեցինք մեզ ավելի լայն տեղ տալ մեր դատողություններին: Շուտափելով գրականության նորագույն երևույթները՝ ամեն մի անթուղիա անխուսափելիորեն որոշ չափով դառնում է անաստատ, և ընթերցողը պետք է մեր գրքի մեջ մտցված մի քանի երիտասարդ բանաստեղծների ոտանավորները դիտի որպես նորագույն հայ պոեզիայի նմուշ՝ ընտրված շատ թե քիչ պատահար, ոչ սակավ ուշագրավ այլ բանաստեղծություններից:

Մեր գրքում զետեղված բոլոր բանաստեղծությունների բնութագրումը կատարված է իհարկե բնագրերից, ավյալ ժամանակաշրջանում կամ ավյալ բանաստեղծի ամբողջ գրվածքների ուշագիր նայելուց հետո: Սակայն կասկածից դուրս է, որ այդ պոեզիայի էվոլյուցիան ըստ հնարավորին լինի ներկայացնելու մեր ամբողջ ցանկությանը հանդերձ, մեր ընտրության մեջ լինի որոշ սուբյեկտիվություն: Մեզ արդարացնելու համար պետք է նշենք, որ մեր խնդիրն իրադրծելիս հանդիպել ենք նաև բավականաչափ արտաքին գծվարությունների, իսկ որոշ անուններ չկան գրքում այն պատճառով, որ մենք չէինք կարող ստանալ մի քանի բանաստեղծների գրվածքները: Մեզ համար զգալի գծվարություն էին հարուցում նաև պա-

տերազմի շրջանի հանգամանքները, որոնց հետեանքով բուր-
րովին ընդհատվել են հարաբերությունները Կոստանդնուպո-
սի և խիստ դժվարացել Արևմտյան Եվրոպայի հետ: Եվ վեր-
ջապես մեր ժողովածուի ծավալը ստիպում էր մեզ սահմանա-
փակել մեր ընտրությունը առավելապես կարևորով ու բնորո-
շով՝ մի կողմ թողնելով, օրինակ, այն հեղինակներին, որոնք
հազվադեպ էին չափածո գրում և որոնց գլխավոր նշանակու-
թյունը վնայի ասպարեզումն է: Մեր ընտրության որոշ բացա-
տրությունները տվել ենք «Ծանոթագրությունների» մեջ, ուր
թվարկված են ավելի հայտնի այն հայ բանաստեղծների
անունները, որոնց երկերը տարբեր պատճառներով չեն մտել
մեր ժողովածուի մեջ:

Ինչ վերաբերում է քաղցմանության, ապա, նախ, դրա ար-
ժանիքների գնահատությունը արդեն մեզ չի պատկանում.
երկրորդ, մենք կարող ենք խոսել միայն այն իդեալի մասին.
որ այս տեսակետից առաջադրել ենք մեզ: Մեր վերջնական
նպատակն էր՝ այն չափով ստանալ բնագրի ճիշտ վերադա-
տարությունը, որ ընթերցողը կարողանա վստահել թարգմանու-
թյուններին և հավատացած լինել, որ դրանցով ինքր ծանո-
թանում է հայ բանաստեղծների և ոչ թե ուրիշ թարգմանիչների
ստեղծագործություններին: Մասնավորապես մենք կարծել
ենք, որ չափածո թարգմանությունը ոչ միայն պետք է ճշ-
մարտացիորեն վերարտադրի բնագրի բովանդակությունը.
այլև վերստեղծի նրա ձևի բոլոր հատկանշա-^նալ արժանիքնե-
րը: Ձևի վերաբերյալ առաջին խնդիրն է՝ րնտրել այնպիսի չա-
փածո, որի տաղաչափությունն ու ռիթմը համապատասխանեն
բնագրին, որքան իհարկե դա իրագործելի է՝ նկատի ունենա-
լով ուսական (շեշտային) և հայկական (վանկային) տաղա-
չափության տարբերությունը: Սակայն մենք պեղանտիզմի
չենք հասցրել մեր պահանջները և չենք պնդել այն առանձնա-
հատկությունները պահպանելու վրա, որոնք կախված են լեզ-
վի իսկ հատկություններից. օրինակ՝ փոխանակ մշտապես
գործածելու առական հանգր, որ տիրապետող է հայերեն չա-

փածոյում (որովհետեւ հայոց լեզվում, նրա գրական արտասանութեան մեջ համարյա բոլոր բառերի շեշտը դրվում է վերջին վանկի վրա), թույլ ենք տվել արական և իղական հանգերի հերթագայութուն, որը սովորական է ուսական չափածոյում: Ընդհակառակը, մենք հետամուտ ենք եղել խստորեն պահպանելու բնագրի տեխնիկան բանաստեղծութունները կառուցելիս, այսինքն տան ձևը, հանգերի հերթագայութունը և այլն, այնպես որ թարգմանութեան չափատուղերի թիվը միշտ համապատասխանում է բնագրին (բացի սակավաթիվ բացառութիւններից, որ արել ենք հատուկ նկատառումներով): Վերջապես ակնասեւեռ ուղադրութուն ենք դարձրել չափածոյի հնչունային կողմին, այսինքն թե՛ ասոնանսներին, ալիտերացիաներին, նմանաձայնութիւններին, թե՛ մասնավանդ միջնադարյան քնարերգութեան առանձնակի հմայքը կազմող «գեղահնչունութեանը» կամ «բառային զործիրալորմանը»: Գալով բովանդակութեան, ապա այստեղ մեր իղեալն է եղել չափածո վերարտադրութեան մեջ ևս պահպանել տողացի մոտիկութիւնը տեքստին, որքան դա թույլ է տալիս լեզվի ողին, պահել բնագրի բոլոր պատկերները և խուսափել ամեն տեսակ կամայական հավելումներից:

Մենք որոշակիորեն հրաժարվեցինք վերարտադրել տարբեր դարաշրջանների ու առանձին բանաստեղծների լեզվի տարբերութիւնը: Մեր դրքում ամփոփված բանաստեղծութիւնները, բոտ լեզվի, կարելի է բաժանել մի քանի խմբի: Մի փոքր մասը (Գրիգոր Նարեկացու, Ներսէս Շնորհալու օրհներդները և այլն) գրված է հին դասական (գրաբար) հայերենով, միջնադարյան ստեղծագործութիւնները՝ միջին հայերենով, ժողովրդական և աշուղական երգերը՝ տարբեր բարբառներով, իսկ նորագոյն բանաստեղծների զործերը՝ գրական նոր լեզվի միմյանցից քիչ տարբեր երկու բարբառներով, որոնց մեջ կա միտումնավոր արված տեղական բարբառի խառնուրդ և այլն: Մեր բոլոր թարգմանութիւններն արված են մի լեզվով՝ ժամանակակից գրական ուսերենով (այդ թիւում և ժողովրդա-

Վ. Բրյուսովը Բաճիկի հայ մտավորականության շրջանում, 1916 թ.

կան երգերի թարգմանությունները): Այսպես վարվելով՝ մենք մտածել ենք, որ մեր բոլոր բնագրերը վերջ ի վերջո նույնպես գրված են նույն հայերենով, միայն թե իր դարդացման տարրեր փոփոխում ու տարբեր ձևերով: Այն օրերին, երբ գրում էր այս կամ այն բանաստեղծը, օրինակ միջնադարյան տվյալ քնարերգուն, ընթերցողները նրա գործածած լեզվին վերաբերվում էին ճիշտ այնպես, ինչպես ոուս ընթերցողն է այժմ վերաբերվում արդի զրախան լեզվին: Ինչ վերաբերում է բարբառային առանձնահատկություններին, որ մտքրել են որոշ բանաստեղծներ իրենց ոտանավորներին «տեղական երանգ» (couleur locale) տալու համար, ապա դրանց վերաբարդումից մենք նմանապես հրաժարվեցինք, ոուսաց լեզվի մեջ համապատասխան համարժեքը գտնելու դժվարության պատճառով:

Թարգմանություններին կցել ենք (բացի տվյալ «բացատրությունից»), խմբագրի Ներածական ակնառիկ, որը տալիս է հայ քնարերգության պատմության ակնարկը: Այդ հոդվածի նպատակն է ծանոթացնել ընթերցողներին Հայաստանի լիրիկական պոեզիայի առաջացմանն ու զարգացմանը, նշել առանձին բանաստեղծների փոխադարձ կապը, տալ նրանց ստեղծագործության հակիրճ բնութագրերը, նշել հայ պոեզիայի իմնական հոսանքները՝ հատկապես նորագույն շրջանում և վերջապես առաջարկել նրա ընդհանուր պատմագրական գնահատականը: Հոդվածը խստորեն սահմանափակվում է հատկապես Բնասերգության պատմությամբ և ոչ միայն քննության չի առնում ամբողջ հայ գրականության ընթացքը, այլ անցողակի միայն շոշափում է պոեզիայի մյուս ձևերը (օրինակ՝ դրամատիկական երկեր, արձակ գրված գործեր, ինչպես նաև տյն ամենը, որ նորագույն բանաստեղծները գրել են դասական գրաբարով): Հոդվածում նույնպես հարևանցիորեն է խոսվում համապատմական պայմանների մասին, որոնց ընթացքում առաջացել ու զարգացել է հայ քնարերգությունը, բայց որում հնդինակր հետաքրքրվողներին առաջարկում է իր մեկ ուրիշ հոդվածը, որ նվիրված է Հայաստանի պատմության և

ստանձին է տալագրված: Մեր առաջարկած հրապարակության մեջ Հայաստանի պոեզիան պետք է խոսի ինքն իր մասին, և ներածական հոդվածի հեղինակը պարտավոր է համարել իրեն ահմանափակվելու միայն ամենաանհրաժեշտով: Այդպիսի բնույթ ունեն նաև գրքի վերջում զետեղված Բացատրական դիտողությունները: Ամբողջ հրատարակությունն ավարտվում է ընդհանուր Բիրլիոգրաֆիայով, որը տալիս է Հայաստանին ընդհանրապես և Հայաստանի պոեզիային մասնավորապես նվիրված ուսերեն գրքերի ցուցակը:

Ռուսերեն թարգմանված հայ պոեզիայի ժողովածուն հրատարակելու հարցը սկզբունքորեն լուծեց Մոսկվայի Հայկական կոմիտեն Ս. Գ. Մամիկոնյանի նախագահությամբ, բայց որում որոշվեց կազմել մի հատուկ խմբագրական հանձնաժողով և ժողովածուի խմբագիր հրավիրել ուս գրողների շրջանից:

Գործող խմբագրական հանձնաժողովը կազմված էր՝ Վ. Բ. Կուսիկյանից (վախճանվեց), Կարեն Միքայելյանից, Ա. Սատուրյանից և Պ. Մակինցյանից. վերջինիս վրա խմբագրությունը դրեց ժողովրդական, միջնադարյան և աշուղական պոեզիայից երկեր բնութելու պարտականությունը:

Միջնադարյան պոեզիայի բաժնի գծով ժողովածուին ակնառու ծառայություն մատուցեց իր ընդարձակ գիտելիքներով և անհրաժեշտ բոլոր բացատրությունները տալու իր մշտական պատրաստակամությամբ պրոֆ. Կ. Կոստանյանցը, որին խմբագրությունն իր հաճելի պարաքն է համարում հայտնել խոր ու արտաբուխ շնորհակալություն:

Կ. Կոստանյանցը նմանապես արժեքավոր ծառայություն մատուցեց խմբագրության՝ աջակցելով ստանալու անհրաժեշտ գրքեր թե՛ իր սեփական և թե՛ Լադարյան ձեմարանի շրադարաններից: Խմբագրությունն իր խոր երախտագիտությունն է հայտնում Լադարյան ձեմարանի գրադարանի պետ պրոֆ. Աթալային:

Ռուսերեն թարգմանությունների ընդհանուր խմբագրությունը կատարել է Վ. Յա. Բրյունովը, որը մասնակցել է նաև

Քարգմանելու համար նշված գործերի վերջնական ընտրության: Վ. Յա. Բրյուսովը գրել է նաև ժողովածուի ներածական ակնարկը:

Շապկի նկարը՝ XI դարի մի ձեռագրի հայկական մանրանկարչության վերարտադրությունն, արել է նկարիչ Մ. Սարյանը, ճակատանկարը՝ ըստ հայկական հին մանրանկարների՝ նկարիչ Վ. Սուրենյանը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊՈԵԶԻԱՆ ԵՎ ՆՐԱ ՄԻԱՍՆՈՒԹՅՈՒՆՐ ԴԱՐԵՐԻ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ

Ներածական ակնարկ

1

Երկու ուժ, երկու հակադիր նախասկիզբ խաչաձևվելով, միահյուսվելով և միաձուլվելով ու դառնալով մի նոր, միասնական բան՝ ուղղութիւն էին տալիս Հայաստանի կյանքին և կերտում նրա ժողովրդի բնավորութիւնը հազարամյակների ընթացքում.— Արևմուտքի նախասկիզբը և Արևելքի նախասկիզբը, Եվրոպայի ոգին և Ասիայի ոգին: Գտնվելով երկու աշխարհների սահմանագծում, մշտապես լինելով ժողովուրդների բախման թատերաբեմ, իրադարձութիւնների ընթացքի բերմամբ ներգրավվելով պատմական մեծադուշն հեղաշրջումների մեջ՝ Հայաստանը հենց ճակատագրի կողմից կանխորոշված էր ծառայելու որպէս հաշտարար երկու տարբեր կուլտուրաների՝ աչն կուլտուրայի, որի հիման վրա աճեց ամբողջ քրիստոնեական Արևմուտքը, և աչն, որը մեր օրերում ներկայացնում է մուսուլմանական Արևելքը: «Հայաստանը Եվրոպայի առաջապահն է Ասիայում». վաղուց տառաքարկված այս բանաձևը ճիշտ է որոշում հայ ժողովրդի դրութիւնը մեր աշխարհում: Հայ ժողովրդի պատմական միսիան, որ թելադրել է նրա զարգացման ամբողջ ընթացքով—Արևելքի ու Արևմուտքի սինթեզը որոնելն ու գտնելն է: Եվ այս ձգտումն ամենից ավել-

յի չրիվ է արտահայտվել Հայաստանի գեղարվեստական ստեղծագործության, նրա գրականության ու պոեզիայի մեջ:

Ժամանակակից գիտությունը¹, իր տեսութեամբ, որոշողադրել և փայլուն կերպով զարգացրել է ակադ. Ն. Յա Մառը, հայ ժողովրդի կազմի մեջ տեսնում է երկու տարասեւ տարր՝ արեւմտյան և արեւելյան: Այդ տեսությունը հայ ժողովրդի ծագումը կապում է, այսպես կոչված, Կիմմերական շարժման հետ՝ VIII—VII դդ. Ք. ա: Այդ դարաշրջանում փոյուզիական յեղեղից մեկը (հետեւեալ հնդեւրոպական արմատից) մշտնեբրի հետ Թրակիայից անցնելով Փոքր Ասիա՝ շարժվոց դեպի Հալիս և Եփրատ գետերի վերին հոսանքները և ապա իրեն ենթարկեց հարեան երկրների, այդ թվում Ուրարտուի ու Նաիրիի բնակչությանը՝ մասամբ ստրկացնելով, մասամբ էլ ձուլելով բնիկներին (բոտ Ն. Յա. Մառի՝ ոչ հնդեւրոպական, այլ աքեթական արմատ ունեցող ժողովրդին): Այս երկու տարրերի՝ փոյուզիացի նվաճողների, որոնք հնդեւրոպական ծագում ունեին, և հնադանդեւած ուրարտացիների, որոնք աքեթական էին, միաձուլումից էլ առաջ եկավ հայ ազգությունը, այսպիսով համադրելով զուտ արեւելյան տարրը (ուրարտացիներ) արեւմտյան տարրի հետ (փոյուզիացիներ): Սա հաստատվում է հայոց լեզվի բանասիրական վերլուծությամբ, հին աշխարհի պատմաբանների ցուցմունքներով, հնագիտութեան, ազգագրութեան, աշխարհագրութեան տվյալներով և վերջապես հայ ժողովրդական ավանդությունների վկայությամբ: մասով և մենք իրավունք ունենք հայ ժողովուրդը, իր լուծեամբ, դիտել որպէս արեւմտ-արեւելյան՝ միաժամանակ և՛ ասիական, և՛ եւրոպական:

¹ Այստեղ ևս կարող եմ տալ միայն մի քանի ակնարկութիւն չայտանի պատմական բախտի մասին: Հայ ժողովրդի պատմութեան ավելի մանրամասնորեն շարադրել եմ ես մի առանձին բրոշյուրով, որը մի տեսակ լրացում է ներկա ակնարկի և նույնպէս հրատարակվում է Մոսկույի Հայկական կոմիտեի կողմից: Վալերի Բրյուսով, Հայ ժողովրդի պատմական բախտի տարեգրությունը հնագույն ժամանակներից մինչև և՛եր օրերը. Մ., 1916:

Հայաստանի ամբողջ պատմությունը կարող էր միայն ուժեղացնել ժողովրդական ոգու այս երկմիասնությունը, որովհետև հայ ժողովուրդը փոխանփոխ ենթարկվել է տարբեր ազդեցությունների՝ մերթ իր արևելյան, մերթ արևմտյան հարևաններին: Իր պատմության արշալույսին Հայաստանին վիճակված էր կրել պարսկական իրանիզմի ուժեղ ազդեցությունը, քանի որ իբրև առանձին սատրապություն մտնում էր հին պարսիկների տերության մեջ (VI-ից մինչև IV դարի վերջը, Ք. ա.): Հայերին կառավարում էին պարսիկ սատրապները, հայերը իրար հետ դատ էին վարում պարսկական օրենքներով և պարսկական բանակի մաս էին կազմում. ժողովրդի մեջ լայն տարածվում էին պարսից լեզուն և զուտ պարսկական շատ սովորություններ. վերջապես հայերը որոշ չափով յուրացրել էին պարսիկների ազգային կրոնը: Պարսիկները արիա-եւրոպական արմատից սերած ժողովուրդ են. նրանց լեզուն պատկանում է արիական լեզուների ընտանիքին: Սակայն հին պարսիկների տերությունը անմիջական ժառանգն էր Ասորա-Բաբելոնյան (սեմական) կայսրության: Պարսիկները կրեցին սեմական այն մշակույթի հզոր ճնշումը, որ ձևավորվել էր մեր թվականությունից մի քանի հազարամյակ առաջ Առաջավոր Ասիայում՝ գերազանցորեն Տիգրիսի ու Եփրատի ավազանում՝ իր մեջ առնելով նաև տարբեր Եգիպտոսի կուլտուրայից, որի հետ ասորա-բաբելոնյան մշտական հարաբերություններ ունեին: Ենթարկվելով իրանացման՝ հայերը ընկալեցին նաև Ասորեստան-Բաբելոնի մշակութային հիմքերի մի որոշ մաս:

Պարսկական տիրապետության շրջանը խոր հետքեր թողեց հայ ժողովրդի ամբողջ բնավորության վրա. գրանք հետագա դարերում կարելի է նկատել բարբերի, հավատալիքների ու պետական կառուցվածքի մեջ: Պարսիկները, օրինակ, այնքան տարածված էր Հայաստանում, որ այն դիտելին անգամ կանայք (Քսենոֆոնի վկայությամբ), և կասկածից զուրս է, որ դեռ այդ վաղ շրջանում բաղմամբով իրանական արմատներ մտան հայերենի մեջ: Հայկական պանթեոնը զրեթե համընկնում էր իրանականին, և Ստրաբոնը գրում էր, որ «պարսիկնե-

րի բոլոր սրբութիւնները պաշտում են նաև հայերը», որ երեւում է հայկական աստվածների անուններից՝ Արամաղդ, Անահիտ, Տիր, Միհր. հայերն ընկալել էին նաև զրադաշտութեան գաղափարներ: Հայոց թագավորի արքունիքը, նրա «արքայից տոքա» տիտղոսով հանդերձ, մինչև վերջին ժամանակներս պարսից թագավորի արքունիքի նմանակն էր: Ընդհանրապես շքեղութեան, փառահեղութեան, հանդիսավորութեան հակումը հայերը որոշ չափով ընկալել էին իրենց արեւելյան զրադիների, որոշ ժամանակ և տիրակալների ազդեցութեամբ:

Այդ ազդեցութեանը հակակշիռ հանդիսացավ ուժեղ ազդեցութիւնը հելլենիզմի, որն սկսվեց արագ տարածվել Արեւելքում Ալեքսանդր Մեծի (մեռավ 323 թ. Ք. ա) արշավանքից և Ասիայում նոր պետութիւններ առաջացնելուց հետո: Մակեդոնական նվաճումը կարծես Արեւմուտքի դռները բացեց ամբողջ Առաջավոր Ասիայի համար, որը հաղարամյակներ շարունակ մեկուսացած, ինքնամիտփ կյանք էր վարում: Հետագա երեք դարերի ընթացքում (IV դ. վերջից մինչև I դարը Ք. հ.) Հելլագայի բարերար ոգին փչելով Հայաստանի վրա՝ շատ բանով փոխեց ժողովրդի գաղափարները, աշխարհայացքը և հենց բնավորութիւնը: Մեռնող Հունաստանը ինչպես արիշ շատ երկրների, այնպես էլ Հայաստանին հանձնեց ամբողջ եվրոպական մշակույթը բեղմնավորած իր վերջին շունչը: Ընթարկվելով հելլենականացման՝ հայերը գրանով իսկ հագորդակից էին դառնում զեղեցկութեան ու մտքի անմահ աղբյուրին, որից մենք այժմ էլ քաղում ենք մեր լավագուշն իղեալները:

Հելլենականացման հետևանքներն արդեն որոշակի արտահայտվեցին Հայաստանում Տիգրան Մեծի (95—56 թ., Ք. ա) և նրա հաջորդների ժամանակաշրջանում: Համենայն դեպս հայ հասարակութեան վերին շերտերը գտնվում էին այն ժամանակ հունական աներկբա ազդեցութեան տակ: Այդ շրջանի հայ ճարտարապետութիւնը կրում էր հելլենական արվեստի կնիք. հայկական մեհյաններում երևան եկան ազգային աստվածութիւնների հետ նույնացված օլիմպիականների արձան-

ներ. Կրթված հայերը հասկանում էին հունարեն, կարդում էին հունյ գրողներին, հետաքրքրվում էին հունական արվեստով. սովորություն էր զարձել երիտասարդներին ուղարկել Աթենք և Հելլադայի այլ գիտական կենտրոններ՝ իրենց կրթությունն ավարտելու համար: Մենք գիտենք, որ հայոց թագավորի արքունիքն էին հրավիրվում ճարտասաններ, բանաստեղծներ, գիտնականներ, արվեստագետներ, որ Հայաստանի մայրաքաղաքներում, արքունական թատրոնում ներկայացվում էին Հելլադայի մեծ ողբերգականի պիեսները, որ Տիգրան Մեծի որդին, արքայազն (հետագայում արքա) Արտավազդ Բ-ը նույնպես հունարեն դրամաներ ու բանաստեղծություններ էր գրում: Այս հելլենական ազդեցությունն րստ երևույթին խոր էր թափանցում ժողովրդական պանդխտի մեջ, բայց և այնպես նրա ստեղծագործական ազդեցությունը ակներև կերպով դրսևորվեց հետո Հայաստանի հոգևոր կյանքի բոլոր արտահայտությունների մեջ:

Հարկ է անցողակի նշել, որ այն ժամանակահատվածում, երբ պատմական բախտի պատահականությունները որոշ ժամանակ Հայաստանը հասցրին իսկական «կայսրության» բարձունքին, երբ հայոց «արքայից արքայի» տիրույթները տարածվում էին «Կուրից մինչև Հորդանան և Մարաստանի լեռներից մինչև Կիլիկյան Տավրոսը», հայ ժողովուրդն իր վրա բնդունեց արևելյան տարերքի մի նոր՝ անմական ալիքը: Տիգրան Մեծն ու Արտավազդ Բ-ը իրենց նվաճումների մեջ հասան մինչև Հրեաստանի սահմանները և օգտակար համարեցին իրենց երկիրը փոխադրել որոշ քանակությամբ հրեաներ (հայ պատմիչները հավաստում են, թե մինչև 100,000 ընտանիք):

Հետագայում հայ ազնվական ընտանիքներից մի քանիսը իրենց տոհմի սկզբնավորումը հասցնում էին այդ հրեական ներգաղթածներին և նույնիսկ սաղմոսերգու Դավիթ արքային: Տարադիրների այդ ալիքը անշուշտ էական ազդեցություն չէր կարող ունենալ ժողովրդի կազմի վրա, բայց կարող էր որոշ հետքեր թողնել նրա բնավորության մեջ, ինչպես և ընդհանրապես Փոքր Ասիայի ուրիշ տարբեր ազգություններ այն տառ-

նամշականներում, երբ նվաճող հայ արքաները արշավանքներ էին կատարում Կասպից ծովից մինչև Միջերկրականը և էվքսինյան Պոնտոսից մինչև Միջագետքի խորքերը, երբ նորից էին խառնվում ցեղեր, երբ կառուցվում էին նոր քաղաքներ (ինչպես Տիգրանի փառահեղ մայրաքաղաք Տիգրանակերտը) և բնակեցվում աշխարհի դանադան ծայրերից եկած մարդկանցով և երբ դարերով կուտակված դանձերը, այդ թվում և դեղարվեստի գործերը, նվաճված երկրներից հոսում էին իրենց տիրուկալի՝ Հայաստանի սահմանները:

Հռոմը ասիական տերութւյունների թվի մեջ մտնելուց, հռոմեական հզորութւյունն ամբողջ Արեւելքում տարածելուց և աստիճանաբար թագավորութւյուններ ու ժողովուրդներ իր ծանր ձեռքի տակ առնելուց հետո Հայաստանը չէր կարող չենթարկւիլ արևմտյան այդ նոր, ուժեղ հորձանքի ազդեցությանը. այս անգամ էլ հռոմեականացման: Հռոմեացիները Ասիայում երևացին II դարի սկզբին Ք. ա. (189 թ. Մագնեսիայի ճակատամարտը), բայց Հայաստանը երկար ժամանակ դիմադրում էր հռոմեական ազդեցության. հռոմեականացմանը դիմադրում էին հասարակութւյան բարձր դասերի հելլենիզմը և ժողովրդական զանգվածների իրանիզմը: Բարձր դասերը հռոմեացիների մեջ տեսնում էին բարբարոսներ, Հելլադան սարկացողներ. ժողովուրդը ձգտում էր դեպի դրացիները՝ սովորութւյուններով ու կրոնով ազգակից Պարթևաստանը, որը շատ բանով Պարսկական տերութւյան ժառանգորդն էր: Երեք դար շարունակ (I դարի կեսից մինչև III դարի կեսը Ք. հ.) Արևմուտքի և Արեւելքի միջև մղված պայքարը Հայաստանում մարմնավորվել է «հռոմեական կուսակցության» և «պարթևական կուսակցության» միջև մղված պայքարի ձևով: Դարեր էին հարկաւոր, որպեսզի հռոմեականացումը հաջողութւյուններ ունենար Հայաստանում, և պետք էին արմատական փոփոխութւյուններ քաղաքական տեսակետից, որպեսզի Հայաստանն արդեն III դարում Ք. հ. սերտորեն մոտենար Հռոմին ու դառնար նրա հավատարիմ գաշնակիցը:

Սկզբում հարաբերութւյունները թշնամական էին Հռոմի ու

Հայաստանի միջև: Հռոմեացիները առաջխաղացումը գեպի Արևելք սպառնում էր բոլոր տեղական պետություններին կորցրնելու իրենց ինքնուրույնությունը, իսկ դա բնականաբար մղում էր ասիական թագավորություններին կռաւիցիա կազմել Հռոմի դեմ: Այգադիսի կռաւիցիա էր Տիգրան Մեծի զաշինքը Միհրդատ Պոնտացու (Եվպատորի) կամ Արտավազդ Բ-ի զաշինքը պարթևների Օրոգեսի հետ: Եվ, բնդհանրապես, այդ երեք դարերի բնթացքում, հայերը միշտ մնում էին Հռոմի բնական թշնամիները, թեև հաճախ զիջելով ուժի սպառնալիքին՝ հանդես էին գալիս որպես հռոմեացիների զաշնակիցներ: Հռոմն ի վիճակի չէր սարկահնելու Հայաստանը. այն մեղաւները, որ կտրել էին հռոմեացիները «Armenia devicta», «Armenia recepta», «Armenia capta» և այլ մակագրություններով, լուկ պարծենկոտություն էին. Հայաստանի վասալությունը, որին հասավ Հռոմը, Մոմզների կարծիքով «զուրկ էր ներքին բովանդակությունից». Հայաստանը հռոմեական մի նահանգ դարծնելու Տրայանոս կայսեր փործը չհաջողվեց, մի տարի էլ շտեկեց, և այլն: Սակայն այն հարվածները, որ Հռոմը հասցրեց Հայաստանին՝ Սուլայի, Լուկուլլոսի, Պոմպեոսի, Անտոնիոսի, Կորբուլոնի և մյուսների արշավանքները, թուլացրին նրան. հռոմեացիները քայլ առ քայլ գործելով՝ հարկադրեցին Հայաստանին հրաժարվել իր բոլոր նվաճումներից և հետդհետեւ միոփուվել իր բնական սահմանների մեջ, զլորեցին «կայսրություն» բարծունքից ու հասցրին ազգային թագավորության տատիճանին, որը հետագայում արդեն չէր կարող զիմադրել իր հզոր դրացիներին:

Այս ամենով հանդերծ Հռոմի հետ մշտապես մերթ թշնամական, մերթ բարեկամական հարաբերություններ ունենալը տնխոտափելիորեն հռոմեական մշակույթի տարրեր էին մրտցընում Հայաստան: Տիգրան Մեծն արդեն մտել էր «հռոմեական ժողովրդի բարեկամների ու զաշնակիցների» շարքը և իր որդուն կտակել էր մնալ Հռոմի զաշնակիցը՝ համարելով դա թագավորության բարեկեցության երաշխիք: Հռոմեացիների դեմ մղված նոր պատերազմները Հայաստան բերին բաղմա-

թիվ իտալիկ ռազմագերիներ, որոնց հետևեցին հոռմեացի վաճառականներ: Անտոնիոսը իր ամբողջ բանակով ստիպված էր մի քանի ամիս անցկացնել Հայաստանում (37 թ. Ք. ա.). Սդոստոսը Հայաստան ուղարկեց մի հստակ ղեկավարությամբ՝ ապագա պրինցեսս Տիբերիոս Կլավդիոսի զլխավորությամբ (20 թ. Ք. ա.). հետագայում ղեկավարությունները զլխավորում էին Գեյոս Կեսարը, որին որդեգրել էր Սդոստոսը (1 կամ 2 թ. Ք. հ.) և Գերմանիկոսը (18 թ. Ք. հ.): Հայաստանի դա՛ն սկսեցին բարձրանալ, անշուշտ Հռոմի մեքենայություններով, հոռմեական կրթություն ստացած անձինք (Տիգրան Ե, Տիգրան Զ և ուրիշներ): Տրդատ արքան (58—59 և 62—107 Ք. հ.) հոռմեացիների դեմ երկարատև (և շատ տեսակետից հաղթական) պատերազմ մղելուց հետո, համաձայնեց անձամբ մեկնել Հռոմ և ընդունել հայկական թագր ներոնի ձեռքից: Տրդատի հետ մեկնեցին բազմաթիվ ականավոր հայեր. ճանապարհին գտնվող քաղաքները հանդիսավոր դիմավորում էին նրանց. նեապոլում ու Հռոմում ի պատիվ արքայի կազմակերպվեցին խորախճանքներ, տոներ, թատերական ներկայացումներ և կրկեսային խաղեր: Հայրենիք վերադառնալիս Տրդատն իր հետ տարավ բազմաթիվ իտալիկ նկարիչներ, վարպետներ, բանվորներ՝ վերականգնելու համար պատերազմի տարիներին ավերված քաղաքներն ու տաճարները:

Սկսած II դարից (Ք. հ.) Հռոմի կուլտուրական ազդեցությունն սկսում է ակներևաբար արտահայտվել Հայաստանում: Սա ապացուցվում է նաև հնագիտության տվյալներով. Գառնիի հայտնի պեղումները, ուր գտնված է մի տաճար, որը վերաբերում է II—III դարերին և իր ձևերով համընկնում է ալդ շրջանի հոռմեական ճարտարապետության: Նույն ազդեցությունն արտացոլվել է ճարտարապետական այլ հայտնագործությունների մի քանի մանրամասների մեջ: Պետք է ենթադրել, որ հայերի մեջ տարածվել էր նաև լատին լեզվի ու գրականության իմացություն: Համենայն դեպս կասկածից դուրս է, որ հայ երիտասարդները կրթությունն ավարտելու համար սկսել էին մեկնել Հռոմ, ինչպես մինչ ալդ դնում էին Աթենք:

Ասենք հայերը կարող էին հայրենիքում ևս ծանոթանալ լատիններենին, քանի որ ամբողջ II դարի ընթացքում հայկական տարբեր բաղաձայններում կային հոռոմեական կապադոններ: Հին Հայաստանի սահմաններում այժմ գտնում են բավականաչափ լատիններին արձանագրություններ. Տրդատ արքայի (III) մի հունարեն արձանագրության մեջ ամիսը լատիններեն է անվանված (փետրվար) և այլն:

Հայաստանում հոռոմեական ազդեցությանը հակադրվում էր «պարթևասեր կուսակցությունը», որի ազդեցությունը ժողովրդի մեջ վառ էր պահում Հոռոմի, Արևմուտքից եկող ամեն ինչի հանդեպ տածիլոթ թշնամանքը: Պարթևաստանը շատ բանով մոտ էր Հայաստանին, որովհետև կաղմավորվել էր հանդուհալ պայմաններում. երկու ժողովուրդներին՝ հայերի ու պարթևների մեջ կային ազգակցության հին կապեր, բարբերի ընդհանրություն, համարյա հավատի միասնություն: Բացի դրանից, Պարթևաստանի հետ զաշնակից լինելը քաղաքական անկախությունը պահպանելու հույս էր ներշնչում, մինչդեռ Հոռոմին մերձենալը նշանակում էր ենթարկվել նրան, ընկնել վասալային կախման մեջ (որ շեշտում էին հոռոմացիները՝ պահանջելով, որ հայոց արքաները թագը Հոռոմի ներկայացուցչից ընդունեն): Առաջին դարի կեսին պարթևները կարողացան Հայաստանի գահը բարձրացնել իրենց ղինաստիան (գրանից էր Հոռոմ մեկնած Տրդատ Ա-ը): Շուտով ղինաստիան ազգայնացավ, բայց ազգակցական հարաբերությունները պահպանեց պարթև արքաների հետ, որ նույնպես պետք է նպաստեր Պարթևաստանի հետ եղած ընդհանուր հիմքերի կենսունակությանը Հայաստանում: Ոչ բարձր մշակութային աստիճանի վրա գտնվող Պարթևաստանը չէր կարող ազդել Հայաստանի վրա անմիջական իմաստով, բայց պարթևների հետ զաշնակից լինելն ու շփում ունենալը հայերի մեջ ամրապնդում էին տրադիցիոն՝ իրանական տարրերը: Այսպիսով Հայաստանում, որը միաժամանակ և՛ հոռոմեականանում էր, և՛ ձգտում դեպի իր իրանական դրացին, զուգահեռ զարգանում էին երկու նախասկիզբներն էլ՝ Արևմուտքի և Արևելքի:

Հայաստանի կողմնորոշումը խիստ փոխվեց, երբ պարթև-
 վական թագավորության կործանումից հետո (մոտավորապես
 226 թ.), նրա փոխարեն սկիզբ առավ նոր պարսկական տերու-
 թյունը: Սասանյանները դրավելով պարթև արքաների գահը՝
 բրտակիորեն ի չիբ դարձրին իրենց նախորդների տրագիքիա-
 ները: Համակված պարսկական միապետության երբեմնի մե-
 ծուկյան երազներով՝ նոր պարսիկներն սկսեցին ձգտել իրենց
 հողում վերականգնելու պարսկական հին բարբերը, ի միջի
 ալյոց և հին դրաղաշտականությունն ամբողջ հին մաքրու-
 թյամբ, և սկսեցին հալածել այն ամենը, ինչ պարթևական էր:
 Բնական է, որ Սասանյանները չէին կարող անբարյացակամո-
 բեն չնայել Հայաստանին, ուր շարունակում էր իշխել պարթև-
 վական դինաստիան, որը կործանել էին իրենք Պարթևաստա-
 նում: Բացի դրանից, նոր պարսիկներն հենց սկզբից ագրեսիվ
 նկրտումներ ցուցաբերեցին բոլոր հարևան երկրների հանդեպ,
 որպես Հռոմեական կայսրության սահմանամերձ նահանգնե-
 րի: Այդ շրջանում Հռոմի կուլտուրական ազդեցությունն այն-
 բան էր ամրացել Հայաստանում, որ հնարավոր դարձավ հա-
 չերի ու հռոմեացիների սերտ դաշնակցությունը ընդհանուր
 թշնամու դեմ: Եվ հաջորդ դարի այն բոլոր պատերազմներում,
 որ կայսրությունը մղեց Պարսկաստանի դեմ և որ ըստ էության
 մի անվախճան պատերազմ էր (և որ հետո դարեր շարունակ-
 վեց), հաչերը մշտապես հանդես էին գալիս հռոմեացիների
 դեմ որպես նրանց հավատարիմ դաշնակիցներ:

Հայերի դաշինքը Հռոմի հետ է՛լ ավելի ուժեղացավ, երբ
 ալյոց թագավոր Տրդատ Գ Մեծը ամբողջ ժողովրդի հետ բրիս-
 տոնեություն (295, 299 կամ 301 թ.) և դա դարձավ
 հայերի պաշտոնական կրոնը: Բնեցունելով բրիստոնեություն,
 որը խորապես մտավ ժողովրդի հոգու մեջ, հայերը վերջնակա-
 նապես կապվեցին Արևմուտքի՝ Եվրոպայի քրիստոնեական աշ-
 խարհի հետ: Հետագա բոլոր դարերի ընթացքում նրանք հա-
 վատարիմ մնացին իրենց կրոնին և չենթարկվեցին իսլամի
 քարոզներին, որն ավելի ուշ տիրաբար իրեն ենթարկեց Առա-
 ջավոր Ասիայի ժողովուրդների մեծ մասին: Քրիստոնեություն-

նր անանցանելի վիճ փորեց հայերի ու պարսիկների միջև։ Սակայն նորադարձների ջերմեռանդությունը և Հոռմի հետ քաղաքական դաշինք ունենալը Հայաստանի համար չէր նշանակում կապերը լրիվ խզել Արեւելքից։ Արեւելյան սկզբնահիմքերը պահպանվում էին այդ շրջանի Հայաստանում քրիստոնեական Սիրիայի աղղեցութեամբ, որտեղից էլ հայերն ընդունեցին նոր ուսմունքը։ Հետագայում սիրիական աղղեցությունն ակնհայտ կերպով արտացոլվեց հայ գրականության առաջին էտապների և հայկական եկեղեցական հնագույն շինարարության հուշարձանների վրա։

Ինչպես հայտնի է՝ հռոմեացիները շատ վատ հատուցեցին հայերին իրենց հալածարմության համար։ Հորիանոս կայսրը Պարսկաստանի հետ ամոթալի հաշտութուն կնքելուց հետո պարսիկների ավերածությանը մատնեց Հայաստանը, որն, իհարկե, չէր կարող դիմադրել մի տերութեան, որի հետ պայքարելու համար Հոռմի ուժն էլ չսպասեց։ Ավելի ուշ (IV դ. վերջին և V դ. սկզբին) Հռոմեական կայսրությունն ու պարսիկները Հայաստանը սկզբնական թափանցեցին իրար մեջ, այնպես, որ երկու հարյուրամյակ (մինչև VII-ի սկիզբը) նա մնաց երկուսի բաժանված՝ բյուզանդական և պարսկական։ Այս երկու կեսերի սահմանները աստիճանաբար փոխվում էին, այնպես որ բյուզանդական առանձին կայսրերի՝ Հուստինիանոսի, Մավրիկիոսի, Հերակլի և այլոց նվաճումները պարսիկներից խլում էին հայկական առանձին մարզեր ու միացնում կայսրության։ Սակայն ընդհանուր իրադրությունը մնում էր անփոփոխ։ Այս երկու Հայաստանները կարժես դարձան երկու օջախ, որտեղ բորբոքվում և ամրանում էին հայկական կյանքի հիմնական նախասկիզբները՝ բյուզանդական մասում արեւմտյան, պարսկական մասում արեւելյան։

Բյուզանդական կայսրերը գիտակցաբար ձգտում էին հռոմեականացնելու (ըստ այդ ժամանակի տերմինի, այսինքն՝ հելլենացնելու) Հայաստանի իրենց մասը. համակայսերական վարչաձև էին մտցնում այնտեղ, պետական լեզու հռչակում հունարենը, նպաստում հունական գրականության, բյուզան-

դական արվեստի տարածմանը և այլն: Կերչապես միջոցներ
էին ձեռք առնում, անգամ բռնի, շատ շուտ առանձնացած հայ
էկեղեցին մոտեցնելու բյուզանդականին: Պարսկահայաստա-
նում, պատմաբան Նդիշէի դիպուկ արտահայտութեամբ, «թա-
գաւորութիւնն անցավ նախարարներին», այսինքն տիրակալ
իշխաններին, որոնք հարկ էին համաքում, որոշ քանակով զորք
էին տալիս պարսկական բանակին, բայց ներքին գործերում
ինքնագլուխ էին (որը տարավ ղեպի ֆեոդալութեան հաստա-
տումը): Հայաստանի այս մասում դարգանում էին ազգային,
խրանակա՛ն հիմունքները՝ շխոսելով արդեն այն մասին, որ ժո-
ղովրդի կյանքի վրա որոշ ազդեցութիւն չէին կարող չունենալ
նաեւ տիրակալ դարձած պարսիկները (հայ ճարտարապետու-
թեան իրանա-սասանյան գծերը):

Թե՛ մեկ և թե՛ մյուս ազդեցութեան հաջողութիւնները կա-
րելի է նկատել պատմական շատ փաստերի մեջ: V դարում
սկիզբ առավ և սկսեց արագ դարգանալ հայ ազգային դրակա-
նութիւնը, երբ սուրբ Սահակն ու Մեսրոպը հնարեցին հայկա-
կան այբուբենը: Սկզբնապէս հայ գրականութիւնը որոշակիս-
րեն ընկավ սիրիական ազդեցութեան տակ և, ինչպէս ենթա-
դրում են, Սուրբ Գրքի առաջին հայերեն թարգմանութիւնը
կատարվեց ասորերենից (հետագայում ճշգրտվեց հունական
տեքստով): Սակայն VI դարից հայ գրականութեան մեջ ուժգ-
նապէս դրսևորվում է հունական ազդեցութիւնը: Հայերը մայ-
րենի լեզվով թարգմանում են բազմաթիւ հունական գրքեր՝
փիլիսոփայական, աստվածաբանական, ճարտասանական,
պատմական, քերականական, նաեւ ճշգրիտ գիտութիւններին
վերաբերող՝ մաթեմատիկական, աստղագիտական, բժշկական.
աշխարհագրական և այլն: Հայ գրականութեան մեջ այս ամ-
բողջ ժամանակահատվածը կոչվում է հելլենաբանների շրջան:
Շարժումն իր ծաղկմանն է հասնում VII դարում, երբ անգամ
հայ լեզուն գրքերում հարմարվում է հունարենի ձևերին՝ հա-
րստանալով նոր ասույթներով, նոր դարձվածքներով, նոր
բառադասավորութեամբ՝ երբեմն արվեստական: Հելլենաբան
գրողների մոտ նկատվում է նաեւ հույն գրականութեան լավ

կողմերն ընկալելու ձգտում՝ մտքի քննասիրություն, վերլուծական վերաբերմունք քննարկվող առարկայի նկատմամբ, շարադրության ճշգրտություն և հստակություն:

Դրան զուգահեռ՝ հայ ժողովրդի մեջ անտարակույս գոյություն ունեն մի կուսակցություն, որը ձգտում էր մերձենալ պարսիկներին: Դրա ներկայացուցիչները հավաքագրվում էին գերադանցորեն հասարակության բարձր խավից, մասնավորապես նախարարներից, որոնց տարբեր առավելություններ էին տալիս քաղաքական հարաբերությունները Պարսկաստանի հետ: Տրադիցիան (ըստ նոր հետազոտությունների՝ անարդար) մեղադրում է, օրինակ, 451 թվականի ապստամբության ժամանակ Հայաստանի պարսկական կառավարիչը հանդիսացող Վասակին, որ սա համակրում էր պարսիկներին, ուստի և հրաժարվեց միանալ ժողովրդական շարժման: Հուստինիանոսի պատերազմների ժամանակ հայերի մի մասը կամովին գործում էր պարսիկների կողմում: Հայկական այն մարզերում, որ Հուստինիանոսը միացրել էր կայսրության, բռնկվեց ապստամբություն, որը նպատակ ուներ այդ մարզերը միացնել Պարսկաստանին և այլն: Այս փաստերը և ավանդությունները, չնայած մի շարք բացահայտ ելույթներին (ապստամբություններին) պարսկական ճնշման դեմ, ինչպես Վարդան Մեծի (451), Վահան Մամիկոնյանի (484), Վարդի (511), մյուս Վարդանի (571) և այլն, վկայում են, որ հայերի մեջ գոյություն ունեն Արևելյան աշխարհի հետ կապ ու ազդակցություն դրացի մի կուսակցություն:

Արաբական նվաճումը (VII դարի կեսին) հայկական բոլոր մարզերը համախմբեց խալիֆայթի իշխանության ներքո: Դրա հետևանքը եղավ այն, որ Հայաստանը կորցրեց Բյուզանդիայի միջոցով Արևմուտքի հետ պահպանվող կապը, երբ դրանից հետո չորս դար հայկական մշակույթը զարգացավ գերադանցորեն արևելյան ազդեցությամբ: Արաբների անմիջական տիրապետությունը Հայաստանում շարունակվեց մոտավորապես երկու դար (652 թվականից մինչև 861 կամ 885), բայց հայկական հոգերի կախումը խալիֆայթից աստիճանաբար թու-

յացալ (դա երևում է տուրքերի նվազեցումից, որ դրված էր Հայերի վրա. 13 միլիոն դրճեմ VII դարում, հետո 4 միլիոն IX դարում և 2 միլիոնից պակաս X դարում): Խալիֆաթի թուլանալու հետևանքը եղալ այն, որ հայկական ֆեոդալական տիրույթներն աստիճանաբար վերածվեցին հայկական կիսանկախ «թագավորութունների» կամ «իշխանութունների». որոնցից ամենանշանակալին էր Բագրատունիների թագավորութունը (885-ից) Անի մայրաքաղաքով: Նույնպես երկու արշարամյակ զոլություն ունեցած Բագրատունիների թագավորութունը (վերջին Բագրատունին՝ Գալիկ Բ, սպանվեց 1079 թ.) դարդանում էր կտրված Արևմտյան աշխարհից, նոր Եվրոպայից, որ այդ ժամանակ (IX—XI դ.) ձևավորվեց մի յուրօրինակ միջնադարյան մշակույթ: Ամբողջ Բագրատունյան շրջանում մենք Արևմտյան Եվրոպայի ազդեցության նշանակալի հետք չենք գտնում, ընդհակառակը՝ գտնում ենք մահմեդական Արևելքից թափանցած բավականաչափ դժեր: Ճիշտ է՝ Բյուզանդիայի հետ կապը վերականգնվեց, բայց Բյուզանդիոնն ինքը այդ շրջանում շատ բանով ենթարկվել էր արևելյան ազդեցություններին:

Այդ երկու՝ արաբական տիրապետության և Բագրատունիների թագավորության ժամանակաշրջանների համար բնորոշ է արևելյան՝ ասիական նախահիմքերի զերակշռութունը հայկական կյանքում և արվեստում: Ճարտարապետության մեջ VII—VIII դարերում տիրապետած բյուզանդական ձևերը հետագահետև սեղմ զիջում են արաբական ճարտարապետական ոճին, որն սկսվում իրեն ենթարկեց աշխարհիկ կառույցածքները, հետո էլ հասավ տաճարներին: Մուսուլմանական ազդեցությունն արտահայտվում է նաև հայ մանրանկարչության որոշ դժերի մեջ: Գրականության մեջ քայքայվում է հունաբան զարգացումը, և գրողներն սկսում են որոնել իրենց սեփական ոճը: Հնարավոր է, որ արդեն այդ դարաշրջանում պոեզիայի մեջ են թափանցում սլավոնական ու արաբական քնարերգության որոշ ձևեր: Գարաշրջանի վերջում արևելյան սկզբնահիմքերն սկսում են աշխուժորեն զգացվել մշակութային կյանքի բոլոր ոլորտ-

Ներքոմ: Սակայն Հայաստանին սպասում էր գաղափարների մի նոր, թարմացած հոսանք Արևմուտքից:

Բագրատունյան թագավորությունն ու մյուս հայկական «թագավորություններն» ու «իշխանությունները» Հյուսիսում կործանվեցին ու կլանվեցին Բյուզանդիայի կողմից (XI դարի սկզբին): Շատ շանցած այդ բոլոր մարդերը գրավեցին նոր նվաճողներ՝ սելջուկյան թուրքերը (Անին բնկավ 1071 թ.): Սակայն հայկական անկախությունը չխորտակվեց այդ հարվածներից: Դա վերածնվեց Հարավում՝ Կիլիկիայում, որտեղ Հայաստանից հեռացած մարդիկ Ռուբինյան իշխանների գլխավորությամբ հիմնեցին Կիլիկյան թագավորությունը՝ սկզբում մի փոքրիկ բարոնություն, հետո ընդարձակ ու նշանակալի պետություն: Կիլիկյան այդ թագավորությունը գոյություն ունեցավ երեք դար (մոտավորապես 1080-ից մինչև 1375 թ.): Այդ նույն միջոցին Հյուսիսում բուն հայկական մարզերը նույնպես, նույնակրոն Վրաստանի աջակցությամբ, հասան թուրքական ճնշումից ազատագրվելուն (XII դարի սկզբին): Անիի մարդում կառավարիչ դարձան, վրացական գերիշխանության ներքո, Երկայնաբազուկ իշխանները (Իվանեն և Զաքարեն ու սրանց հետնորդները), հարեան մարզերում՝ մյուս հայկական իշխանական տները: Այս կիսանկախ իշխանությունները (Երկայնաբազուկներին այն ժամանակ անվանում էին «արքաներ») դիմացան մինչև Լենկթեմուրի արշավանքները (XIV դ.) և օսմանյան թուրքերի նվաճումները (XV դ.):

Կիլիկյան թագավորության շրջանում հայերը մոտեցան Արևմտյան Եվրոպային: Նրա գոյության արշալույսին իսկ կիլիկյան հայերը հարաբերությունների մեջ մտան խաչակիրների հետ, որոնց ճանապարհը Կիլիկիայի վրայով էր անցնում: Հետագայում այդ կապերը Եվրոպայի հետ ոչ թե խզվեցին, այլ ամրալուծվեցին: Ռուբինյանները, որ 1198 թ. արքայական տիտղոս էին ստացել պապից և գերմանա-հռոմեական կայսրից, և նրանց ժառանգորդները բազմաթիվ ամուսնություններով կապվեցին Արևմուտքի տիրակալ տների հետ: Մեղ են հասել Կիլիկիայի թագավորների խիստ բազմազան գրադրու-

թշուհները (լատիներեն) եվրոպական արքաների ու պապերի հետ: Կիլիկիայի ընդարձակ առևտուրը աչդտեղ բերեց աշխարհի բոլոր ծայրերից դուրս եկած մարդկանց, և հետզհետե ավելի շատ եվրոպական քաղաքներ Կիլիկիայի կենտրոններում ունեին իրենց համայնքներն ու ֆակտորիաները: Լեոն Ե-ի թագավորության (XIV դ. կեսին) վերաբերող մի վավերաթուղթ ուսում է, որ Կիլիկիայի նավակայանում կային Ճենովայից, Վենետիկից, Նիմից, Մոնպելիերից, Սևիլիայից, Բրյուզգեից, Լոնդոնից, Մեսինայից, Մալորկայից, Կրետեից... ժամանած նավեր: Կիլիկիայի պետական կառուցվածքը համընկնում էր եվրոպական ֆեոդալիզմին: Սիսի (Կիլիկիայի մայրաքաղաքը) գիտնականներն իրենց անվանում էին «գոկտոր»: Կիլիկյան գրողներից մեկը՝ Ներսես Համբարոնացին (XII) պանդատվում է, որ «բնակչությունը ֆրանկներից բնկալում է անցյուղի բարիքների սեր, ինչպես և զեզեցիկ շատ բաներ» և այլն:

Դրան գուցահեռ հին Հայաստանի մարդերում տեղի էր ունենում հալ մշակույթի հետագու մերձեցումը մահմեդական Արևելքի սրոշակիացող կուլտուրայի հետ: Անիի պեղումներից չաչտնաբերված ուշ շրջանի կառույցներում ավելի են շատանում արաբական ճարտարապետության մոտիվները: Պալատական կահավորության և տնային կենցաղի մնացորդները վիայում են գուտ «արևելյան» ճոխության զարգացումը: Թեև հյուսիսային Հայաստանը մշտական հարաբերություն ուներ Կիլիկիայի հետ, այնուամենայնիվ նրա մեկուսացած վիճակը դարձնում էր նրան պետությունների արևելյան ընտանիքի բնական անդամը: Նոր Պարսկաստանի ու Վրաստանի մշակույթը այդ շրջանում պետք է ավելի աշխուժորեն ազդեր հին Հայաստանի վրա, քան Արևմտյան Եվրոպան, որի ազդեցությունը կարող էր հասնել միայն Կիլիկիայի միջոցով: Կիլիկյան թագավորության և Երկայնաբաղուկների թագավորության առանձին գոյության երեք հարյուրամյակներն ավարտեցին հազարամյակների պրոցեսը՝ արևմտյան և արևելյան տարրերը տարբեր ձևերով ու դրսևորումներով ընկալեց հալ ժողովուրդը: Պատմական ճակատագիրն ասես հոգ տարավ, որ թե՛

մեկ և թե՛ մյուս ազգեցություններն ունենան իրենց գերակշիռ դարաշրջանները և բնկալման իրենց կենտրոնները:

Մոնղոլական արշավանքը և օսմանյան թուրքերի նվաճումը վերջ դրին Հայաստանի անկախությանը: Դրանից հետո երեք դար (XVI, XVII և XVIII) հայկական բոլոր մարզերը առաւելում էին մահմեդական լծի տակ: Աննախընթաց ավերածությունները Չինդիգ խանի, Լենկթեմուրի և օսմանյան թուրքերի արշավանքների ժամանակ, առհաս խուլթանների ու պարսից շահերի բնաջնջման քաղաքականությունը և Թուրքիայի ու Պարսկաստանի միջև մղվող արշունահեղ պատերազմները, որոնց թատերաբեմը մեծ մասամբ Հայաստանն էր, երկար ժամանակով մարեցին հայ մշակութային կյանքի լուսատուն: Սակայն երկհազարամյա կուլտուրան, իհարկե, չէր կարող ջնջվել: Նրա նոր կրողները, որոնք սկզբնավորեցին հայկական վերածնությունը, հանդիսացան Եվրոպայի, մասամբ և Ամերիկայի ու Ասիայի բոլոր խոշոր կենտրոններում փարթամորեն ծաղկած հայկական զաղութները: Ի միջի ալլոց հենց գաղութներում հիմնվեցին առաջին հայկական տպարանները և այնտեղ էլ ծնունդ առավ հայ նոր գրականությունը: Իրենց գտնված վիճակի բերումով իսկ Եվրոպայի հայկական գաղութները (Վենետիկում, Վիեննայում, Ամստերդամում, Փարիզում և այլ քաղաքներում) նպաստում էին եվրոպական գաղափարները հայերի մեջ ներթափանցելուն: Միևնույն ժամանակ բուն Հայաստանում, իրադրության բերմամբ, ստրկացված հայ ժողովրդի գանգավածի մեջ սողոսկում էին մահմեդական աշխարհի սովորույթները, հավատալիքները և ապրելակերպը: Այսպիսով, այդ զմեզակ դարերի ընթացքում շտեմոնակվեց հաղաթափական աշխատանքը:

Տասնիններորդ դարի սկզբից հայկական մարզերի մի մասն անցավ Ռուսաստանի դաշխոսնի ներքո: Դրանով հայերի մի մասի համար հնարավորություն ստեղծվեց ժողովրդական ուժերի և կուլտուրական նոր կյանքի խաղաղ զարգացման համար: Մնունդ առավ հայ նոր գրականությունը, և մշակվեց գրական նոր լեզուն՝ աշխարհաբար, ի տարբերություն հին գոսական

գրաբարի: Ստիպեց այդ վերածնունդի մեջ ևս արտահայտվեց հայերի բազմադարյան մասնատվածությունը. Արևմուտքում և Արևելքում (Ռուսաստանում) զրական նոր լեզվի հիմքը դարձան տարբեր բարբառներ՝ Կոստանդնուպոլսինը արևմտահայերի մեջ, արարատյանը՝ ռուսահայերի: Դրան համապատասխան հայ նոր գրականությունն օգտագործում է իրարից մի քիչ տարբեր երկու բարբառ: Բացի դրանից, հայ նոր գրականությունն զարգացումը նույնպես բնթանում էր երկու ուղղությամբ՝ արևմտյան (Եվրոպայում) և արևելյան (Ռուսաստանում), որի հետևանքով ձևավորվեցին գրական երկու դպրոց, որոնք կոչվեցին քուրմահայերի և ռուսահայերի դպրոցներ: Այս բաժանման մեջ կարելի է տեսնել երկու նախասկիզբների՝ Արևմուտքի և Արևելքի մշտական պայքարի վերջին արձագանքը Հայաստանում:

Հարեթյանների և արիադինների, Պարսկաստանի ու Հելլագայի, Պարթևաստանի ու Հռոմի, նոր Պարսկաստանի ու Բյուզանդիայի ազդեցությունը, արաբներն ու Բագրատունյաց թագավորությունը, Երևանյանքագուկների իշխանությունը Անիում և Կիլիկյան թագավորությունը, Հայաստանը մահմեդական լծի տակ և հայկական գաղութները Եվրոպայում. թուրքահայերի և ռուսահայերի դպրոցները՝ նոր գրականության մեջ. ահա սխեմատիկ պատկերմամբ այն հանգրվանները, որոնք բնորոշ են Արևմուտքի և Արևելքի՝ Ասիայի և Եվրոպայի փոխազդեցության համար Հայաստանում: Եթե հալ ժողովրդի պատմական միասին պետք է ճանաչենք այդ երկու, մշտապես հակասատու նախասկիզբների սինթեզի որոնումները, ապա հայ գրականությունը պետք է արտացոլի իր մեջ այդ որոնումների հանգրվանները: Եվ ամենից առաջ արտացոլի այդ տարբեր տարրերի պայքարը, իսկ դրանից ներդաշնակ հաշտեցման առաջին փորձերը պետք է կատարի քնարերգությունը՝ որպես ժողովրդական հոգու ձայնը:

2

Հայ ժողովրդական բնավորության երկմիասնությունը տալիս է հայ ժողովրդական պոեզիան բաժանելու բանալին:

Կա հայկական ժողովրդական, ըստ երևույթին խիստ հնուց եկող մի հեքիաթ: Մի անգամ, — ասում է հեքիաթը, — վաղդին սիրում էր Բլբուլ թռչունը և մյուս բոլոր թռչուններից ավելի լավ էր գովերգում նրան. ոչ մի թռչուն չէր կարող համեմատվել բլբուլի հետ՝ երգի արվեստում: Սակայն եկավ մի ժամանակ, որ հայտնվեց մի այլ տարաշխարհիկ թռչուն, հայկական հեքիաթում իսկոն, և այս իսկոնն էլ սիրեց վաղդին և է՛լ ավելի սկսեց գովերգել նրան, այնպես որ բլբուլն ստիպված էր հեռանալ, և նրա երգերը մոռացվեցին: Բլբուլը հայերեն նշանակում է սոխակ. այդ բառը փոխառնված է պարսկերենից. բայց իսկոնն էլ սոխակ է նշանակում. դա հունական *ἄκων* բառի աղավաղումն է (աիդոն՝ առաջին երկու տառերի տեղափոխությունը): Ժողովրդական հեքիաթի մեջ հետևաբար սիմվոլիկ կերպով պատկերված է երկու ազդեցությունների՝ պարսկականի ու հելլենականի, արևելյանի և արևմտյանի իրար հաջորդելը: Հայ ժողովրդական երգի մեջ ևս նույն ազդեցություններն արտահայտվեցին արևելյան գունապնդության, վառվռունության և արևմտյան դսպվածության, բարեկազմության համադրությամբ:

Մեծ մասամբ անհնարին է որոշել, թե ե՛րբ են առաջ եկել այս կամ այն երգերը: Քչերը միայն կարելի է կապել որոշ դարաշրջանի հետ, կամ այն պատճառով, որ մեզ են հասել որոշ ժամանակի կոթողներով (ինչպես մի քանի հնագույն երգերը պահպանել են Մովսես Խորենացին, Գրիգոր Մաղիստրոսը և այլք), և կամ այն պատճառով, որ երգը բացահայտորեն վերաբերում է պատմական մի հայտնի իրադարձության (այդպիսին է Լևոն արքայի գերեվարության երգը, Զեյթունի աղբատամբության վերաբերյալ նոր երգերը և այլն): Երգի բովանդակությունն ինքնին կամ լեզուն, որով հչուսված է նա, միշտ չէ, որ ճշտորեն ցույց է տալիս նրա առաջանալու ժամանակը, որովհետև նոր սերունդները հաճախ հին երգը հարմարեցնում էին իրենց հայացքներին կամ բարբառին (օրինակ՝ հեթանոսական աստվածների անունների փոխառնումն ընդհանուր առմամբ, Աստվածամոր, Գրիգոր Լուսավորչի, սրբերի անուն-

ները և հնացած բառերն ու արտահայտութիւնները փոխարինում այդ տարիներին ավելի գործածական բառերով ու արտահայտութիւններով): Ուստի հայերի, ինչպէս և այլ ժողովուրդների, ժողովրդական երգը անհրաժեշտ է դիտել որպէս ժողովրդի ամբողջ պատմական կյանքի հանրագումար: Սերունդ առ սերունդ, դար առ դար կատարել են իրենց քննադատական աշխատանքը. էսթետիկական պահանջներին նվազ բավարարող երգը մոռացվել է. նոր դարին դուր եկած երգը, ինչպէս որ դուր էր եկել հայրերին ու պապերին, ամրապնդվել է ժողովրդի հիշողութեան մեջ: Այդպիսի «բնական ընտրութեամբ» մշակվեց ինչ-որ կանոն, ստեղծվեց երգերի մի հատուկ տապան, որտեղ պահվում էր այն ամենը, ինչ ժողովրդին թվում էր առանձնապէս հարազատ, թանկ ու պիտանի: Դարերի ընթացքում պահպանված ժողովրդական երգերը այս կամ այն շրջանի առանձին նախասիրութիւնների վկայութեամբ չեն, այլ ժողովրդական ոգու հանուր արտահայտութեամբ:

«Ամեն մի հայի մեջ բանաստեղծ կա», հավաստում է մի հնամենի ստացվածք, և դա ապացուցվում է հայ երգերի ժողովածուներով: Օժտված լինելով ժողովրդական ստեղծագործութեան սովորական արժանիքներով՝ անպաճուճութեամբ, անմիջականութեամբ, էպիտետների դիպուկութեամբ, հայկական երգը, բացի դրանից, ապշեցնում է բառային արտահայտութեան առանձնակի նրբագեղութեամբ, որ հատուկ չէ, օրինակ, սլավոնական երգին: Ծանոթանալով հայկական երգերին՝ երբեմն հազիվ ես հավատում, որ դրանք ամենաուշ ժամանակի չափածոյի տեխնիկայում հմտացած որեւէ բանաստեղծի նուրբ մտածված ստեղծագործութիւններ չեն, մինչև իմանում ես, որ այդ բոլոր երգերը այսօր էլ երգում է ժողովուրդը Արարատի մերձակա սարահարթերի վրա, Արաքսի հովիտներում, հին Հայաստանի լեռնային գյուղերում, և դեռ վերջերս, մինչև վերջին ողբերգական օրերը, երգում էր Վանա ծովակի ափերին:

Հայ ժողովրդական երգի մեջ չկա սառն ծովից ու կապարանման երկնքից սնված սկանդինավյան երգերի խստաշուն-

չությունը. նրանից հառնում է Հարավի շոգը և Արևելքի ճոխությունը: Հայկական երգի մեջ չկա թախիծն ու նախախնայությունը ուսական երգերի, որոնք հյուսվել են մեր ժողովրդի մանկական տարիներին. նրա մեջ զգացվում է մեծ հասունությունը մի ժողովրդի, որ հենց օրօրոցից նետվել է աշխարհի ամենախուլ տուրական ազգերի միջավայրը: Հայկական երգի մեջ չկա և՛ դեհիլությունը գերմանական երգերի, որոնք հաճախ վանում են իրենց ցինիկ անկեղծությամբ. նա մաքի նրբությունը և զգացողությունների նրբագեղությունը առել է իր արեւելյան հարեաններից: Միաժամանակ և հայ երգին խորթ է արեւելյան ժողովրդական երգերի չափազանցված զգայնությունը. արիական արյունը և հելլենական դարոցը փրկարար սանձ են դրել ֆանտազիայի արեւելյան շվայտության: Իր ամբողջ կրքոտությամբ հանդերձ՝ հայ երգը ողջախոհ է. ամբողջ կրակոտությամբ հանդերձ՝ արտահայտությունների մեջ զուսպ է: Սա մի պոեզիա է արեւելյան ձեռով գունագեղ, արեւմտյան ձեռով իմաստուն. ձանաչում է կսկիծ առանց հուսահատության. կիրք առանց մոլագարության, հիացմունք՝ վերժ անզսպությունից. ոչ թե պարսկական հարեմի տիրակալի երգ, այլ սիրուն ժամագրության սպասող սիրահարի հառաչ, ոչ թե մուհամմեդի «գերի վարեցեք մանկահասակ ստրկուհիներին» կոչը, այլ մոռ օրհնությունը արդար կովի գնացող որդուն, ոչ թե հնդկիկ այրու հլու հեծածանքը թաղման խարույկի առաջ. որտեղ քիչ հետո ինքն էլ է այրվելու ամուսնու դիակի հետ. այլ կնոջ՝ քրիստոնեական հեղությունը լի լացը սիրեցյալ ամուսնու գերեզմանի վրա: Իսկ ձևերի առանձնակի պերճագեղությունը և ամեն մի մտահղացման մոտենալու ինքնատիպությունը թույլ են տալիս հայ ժողովրդական պոեզիան անվանել արվեստագետ ժողովրդի երգեր:

Հայ ժողովրդական ստեղծագործության մեջ գերիշխում է յիրիկան, ոչ միայն իր հորինվածքները՝ ինքնատիպությամբ: Երգերից բացի, հայ ժողովուրդն ստեղծել է բավականաչափ պատմողական բանաստեղծություններ (պատմական, կրոնական թեմաներով և այլն) և հեքիաթներ: Առանձնապես հետա-

քրքրական են դրանք ազգադրականին, որովհետեւ արտացոլում են տարբեր էպոխաների բարբերք, համատալիքներն ու ժողովրդական ոգին: Հայ ժողովրդական պոեմները չեն միաձուլվել ու դարձել մի էպոս, ինչպես «Երկականը» և «Ողիտականը» կամ «Նիրելունգների երգը», տալիս ես, որ դրանցից հնագույնները, որոնցից համարածներ է բերել Մովսես Խորենացին, կորել են: Մեզ հասածները բոլորն էլ արդեն քրիստոնեությունն ընդունելուն հաջորդող շրջանից են, այն էլ համեմատաբար ուշ շրջաններից: Ամենից տալիս մասնատականը՝ Սասունցի Դավթի պոեմն է: Դավթի ժողովրդական իդեալների մարմնացում է, անշուք ուժեղ մի հերոս, անվահեր կտրիճ, խորապես սղջախո՜հ, անսասան կերպով աղնիվ, մինչև վերջ չճարտացի: Սակայն պոեմի մեջ Դավթին արված է և կոմիկական զիծ, որ մթաղնում է նրա վեհանձնությունը. — նախ պարզությունը, որին հասնում է նրա ուղղամտությունը և հերոսին հաճախ նետում ամենավտանգավոր դրությունների մեջ: Բացի դրանից, Դավթի թլվառ է, ընդունակ է հրապուրելու, երբեմն բացահայտ սալթաքումներ է անում. այս ամենը կերպարին կյանքի չճարտացիություն է տալիս: Դավթից բացի, պոեմում ուրվագծված են մի շարք այլ անձինք, որոնց բնութագրություն մեջ նույնպես միացած են լուսավոր ու մուլթ զենքը. օրինակ՝ Դավթի հորեղբայր Օհանը. նույնիսկ պոեմի «չարագործի»՝ հսկա Մարա Մելիքի մեջ առկա ծով է մի գրավիչ բան: Պոեմն աշխուժորեն պատկերում է ժամանակի կենցաղը, նախարարական երկպառակությունները միջին դարերի վերջերին և առաջ շարժվող մահմեդականների ճնշումը: Անկասկած «Սասունցի Դավթ»-ն ստեղծվել է ոչ առանց պարսկական էպոսի (Ռոստոմի և այլոց կերպարների) ուժեղ ազդեցության. սակայն հայ բանաստեղծները պոեմի մեջ մտցրել են և իրենց զենքը, օրինակ՝ թուլացրել են արեւելյան կերպարների չափազանցությունները: Մեր ժողովածուի մեջ, որպես հայ ժողովրդական էպոսի նմուշներ, տալիս ենք «Սասունցի Դավթ» պոեմի (Մանուկ Աբեղյանի տարբերակը) զգալի մասը և «Լեւոն»

աղա» հերքաթը, որտեղ արևելյան սյուժեն մշակված է քրիստոնեական ոգով:

Ժողովրդական պոեզիան Հայաստանում, ինչպես և նույնր տեսնում ենք այլ ժողովուրդների մոտ, բանավոր պոեզիա էր. նրա ստեղծագործությունները պահպանվել են ժողովրդի հիշողության մեջ: Արվեստական պոեզիան կարող էր առաջ գալ միայն գրի-գրականության տարածմամբ, որը Հայաստանում համեմատաբար ուշ հաստատվեց: Հայ աբուբենի գյուտը արագիցիան վերագրում է ս. Մեսրոպին և ս. Սահակին՝ V դ. Բ. հ.: Մինչ այդ կա՞ր արդյոք հայ գաղութուն (որը կարող էր օգտագործել հունական կամ սիրիական այբուբենը), վիճելի հարց է. քսո երևույթին կար, սակայն մեզ չի հասել նրա ոչ մի, կամ գրեթե ոչ մի հետք: Մենք գիտենք, որ հնագույն հայ գրողները գործածում էին օտար լեզուներ, գրում էին հունարեն, ինչպես նրանցից հնագույնը՝ Արամավազ Բ արքան, կամ հետագայում մի քանի գրողներ, որոնց երկերը հասել են մեզ՝ Ագաթանգեղոսը (IV դ.), Փավստոս Բուզանդացին (IV դ.) և այլք, կամ ասորերեն, ինչպես (թերևս) Զենոբ Գլաղը (IV դ.): Տառերի գյուտից հետո առաջ է գալիս ազգային գրականության մայրենի լեզվով, սակայն նրա արագ ծաղկումն արգեն ստիպում է ենթադրել, որ զրան նախորդել էին հայ գրողների հորինվածքները ոչ միայն օտար լեզուներով: Ժամանակակից գիտությունը հրաժարվում է ընդունել, որ նույն դարը ականատես լինի և՛ հայ գրության ծնունդին, և՛ նրա արագ ծաղկումին, որ արտահայտվել է Սուրբ Գրքի սքանչելի թարգմանության մեջ (որը մի տրամադյան քննադատ անվանել է «Թագուհի թարգմանության») և զրան հաջորդած հայ մատենագրության «ոսկեդարում»: Ուստի ենթադրում են, որ տառերի գյուտից առաջ կաշին սաղմերը հայ գրավոր մատենագրության, որն օգտագործում էր կա՞մ օտար, կա՞մ սեփական, բայց անկատար այբուբենը (որի ակնարկությունները կան նույն դարաշրջանի հեղինակների մոտ): Սակայն այդ ամբողջ հնագույն մատենագրությունը կորել է, և մեզ համար հայ գրականությունն սկսվում է V դարից ոչ շուտ՝ Բ. հ.:

Հայ գրականության ծագման դարաշրջանը Հայաստանում ինչպես ի միջի այլոց և մյուս երկրների մեծ մասում, բնորոշ է քրիստոնեական դադափարների գերակշռող ազդեցությամբ: Դա միջին դարերի սկիզբն էր, երբ կաղմավորվում էր միջնդարյան աշխարհայացքը, որի հիմքը կրոնական վերաբերմունքն էր դեպի աշխարհը և այն հայացքը, թե այս աշխարհը մեղքի, վշտի ու ապականության վայր է, իսկ ճշմարիտ կյանքն սկսվում է գերեզմանից հետո: Միջնդարյան աշխարհայացքը դատապարտում էր բոլոր երկրային ուրախությունները և իսկական երանությունը միայն հոգեկան ուրախությունն էր համարում, ամենից առաջ ազդեցիկ, աստվածձանաչման ուրախությունը և որպես սրանց պսակ՝ վերադաս: Դիաձուլումն աստվածության հետ: Սխուստիկա ու միստիկա, ահա Միջնդարի ամբողջ հոգևոր կյանքի երկու զիսավոր նախահիմքերը, որոնք որոշում էին գիտության և արվեստի ուղիները: Որքան որ Հայաստանի հոգևոր կյանքն ընթանում էր Արևմուտքի հոգևոր կյանքի ուղղությամբ, նույնչափ էլ նույն նախահիմքերը կանխորոշեցին հայ սկզբնական գրականության ոգին. ուր տիրաբար արտահայտվեց կրոնական տարրը և որը, բացի դրանից, ներգրավված էր ամբողջ քրիստոնեական Արևելքին հատուկ դավանաբանական վեճերի մեջ: Այդ միակողմանի ուղղության բարերար հակադրությունը ևղավ հույն կլասիկ գրականության ազդեցությունը, որ նույն V դարից սկսեց տարածվել Հայաստանում՝ բաղմամբիվ թարգմանություններով և VII դարում առաջ բերեց «հելլենաբանների դպրոցը»: Հայ սկզբնական գրականությունն այս հելլենական ազդեցությանն է պարտական իր լավագույն գործերից շատերը, մանավանդ մի շարք պատմական աշխատությունները՝ չբացառելով և Մովսես Խորենացու գիրքը (որի վրա ի միջի այլոց արտահայտվել է և Հոմերոսի ազդեցությունը):

Խիստ հավանական է, որ նշված երկու ազդեցությունների արտահայտվել են և վաղ շրջանի հայ պոեզիայում: Կրոնական օրհներգներից բացի, պետք է ենթադրել, որ Հայաստանում գրվել են և ոտանավորներ, որոնց համար նմուշ էին հույն ու

լատին անթուղիաները կամ Հոմերոսի, Վերգիլիոսի և ալեքսանդրիացի էպիկներին պոեմները: Սակայն մեզ հասել է միայն այդ նախնական պոեզիայի մի վտակը՝ կրոնականը, իսկ երկրորդի գոյությունը լուկ պետք է կռահենք: Այդ ժամանակի բոլոր «աշխարհիկ» պոեմների (որ այդպիսիք եղել են՝ մենք անկասկած ենք համարում) անհետացել են. պահպանվել են միայն «հոգևորները»՝ շնորհիվ այն բանի, որ դրանց մի որոշ մասն ընդունվեց եկեղեցական գործածության համար: Հատկապես եկեղեցին պահպանեց գալիք դարերի համար հայրնաբերության ամբողջ բազմազարյան շրջանը՝ կազմելով տարբեր հեղինակների լավագույն տաղերի հատուկ մի կանոն, և իր բարձր հեղինակությամբ այդ տաղերին տալով հանուր ուշադրության իրավունք: Պահպանվել են նաև փոքրաթիվ տաղեր այդ կանոնից դուրս գլխավորապես այն պատճառով, որ դրանց հեղինակ էին ճանաչված այն անձինք, որոնց վերադրվում էին և եկեղեցու հավանության արժանացած օրհներգները:

Այն ժողովածուն, որով մեզ են հասել հայ հնագույն կրոնական երգերը, կոչվում է «Շարական»: Ենթադրում են, որ այն բառը սեմական ծագում ունի և միայն XII դ. է մտել հայերենի մեջ. այդ բառով հասկացվում է «հոգևոր երգ», և իբրև հատուկ անուն՝ այն գիրքը, ուր հավաքված են այդ երգերը:

«Շարականի» այժմ հայտնի խմբագրությունը հավանորեն արված է XIV դարում, սակայն դրան նախորդել են նաև ավելի վաղ խմբագրվածները: Տեղեկություններ կան, օրինակ, որ հոգևոր երգերի մի ժողովածու՝ ասպպա «Շարական»-ի նախատիպը, կազմված է եղել ու եկեղեցական ժողովի հավանություն է արժանացել դեռ VII դարում: Այժմյան «Շարականը» ընդգրկում է ութ դարերի ընթացքում շարահյուսված կրոնական երգերը, ըստ որում տրագիցիան այդ երգերը վերագրում է բանաստեղծների երկու խմբի՝ հնագույններին, V դարից մինչ VIII դարը, այդ թվում ս. Մեսրոպին և ս. Սահակին (V դ.), Հովնան Մանգալունուն (V դ.), Մովսես Խորենացուն (V դ.), Կոմիտաս կաթողիկոսին (VII դ.), Բաբսեղ Տճոնին (VII դ.).

Զովհաննէս Իմաստասերին (VIII դ.) և ավելի նորերին՝ XI-ից մինչև XIII դարը, այդ թվում Գրիգոր Վկայասերին (XI դ.), Ներսէս Շնորհալուն (XII դ.), Ներսէս Լամբրոնացուն (XII դ.), Զովհաննէս Երզնկացուն (XIII դ.) և այլոց, բնդամենք տասնութ հեղինակ: Այդ արագիցիոն վերագրումների ամբողջ գիտական վիճելիութեամբ հանդերձ, կասկածից զուրս է, որ «Շարական»-ում կան տարբեր դարաշրջանների շերտեր, և հնագույն հորինողներին վերագրվող օրհներգները հետադուշններից տարբերվում են թե լեզվով, թե բնդհանուր կառուցվածքով: Ավելի հնագույնների մեջ զերակշռում են շափածոն, որ սակայն, ենթարկված չէ որոշակի տաղաչափութեան. ավելի նորերի մեջ՝ կոնդէնսացված արձակը, որ հաբուստ է հնչունային տարբեր դարդերով (ախտերացիաներով և այլն): «Շարականի» հետադասող (և ոուսերեն թարգմանող) Մ. Էմինը նշում է, որ ավելի հին երգերի մեջ «բնթերցողին դարմացնում են ձևի պարզութունը, բովանդակութեան հատկութունը, պատկերների ինքնատիպութունը և ոճի հանդիսավորութունը»: Այս հատկութուններով առանձնապէս աչքի են ընկնում V դարի հեղինակներին վերագրվող երգերը: Այդպիսի վաղ շրջանի շարականների բովանդակութունը բոս մեծի մասի Փրկչի երկրային կյանքի դրվագներն են: Մի բանի խոսքով հիշատակելով ավետարանական այս կամ այն իրադարձութունը, դրանք հետ բանաստեղծները պեղում են իրենց պատգումները մեղքերի հեղ, պղծացող մորմնքով կամ ձգմարտութեան վերջնական հաղթանակը պատաբանող հիացական օրհներգով: Համարա այս բոլոր երգերը խիստ կարճ են. դրանց պատկերները վերցված են Սուրբ Գրքից: Այդ օրհներգների բանաստեղծական նշանակութունը հեղինակների իւր կրոնական ոգետման մեջ է:

Վաղ շրջանի և հետագա օրհներգուների միջև եղած անջրպետը լրացնում են «Շարականի» մեջ չմտցված, սակայն հայերի մեջ մեծ ժողովրդականութուն վայելող տաղերը X դարի հեղինակ Գրիգոր Նարեկացու (951—1003), որ ապրել է Բագրատունյաց թագավորութեան շրջանում: Գրիգոր Նարեկացին՝

որդին ականաւոր զրոյ, մի քանի աստվածաբանական աշխատությունների հեղինակ խոսքով Անձեաացու՝ իր ամբողջ դարաշրջանի ամենաերեւելի զրոյն է և թողել է մի քանի արձակ երկեր՝ Աստվածաշնչի զրբերի մեկնություններ, քարոզներ և այլն: Սակայն Գրիգոր Նարեկացու փառքը հիմնւած է նրա հեղինակած հոգեւոր օրհներգությունների վրա, որոնք իրաւամբ կոչւում են «սբեազան եղերերգներ»: Մինչև հիմա Նարեկացու աղոթագիրքը յայնորեն տարածւած է հայ ժողովրդի մեջ և կոչւում է պարզապէս «Նարեկ»: Գրիգոր Նարեկացու բանաստեղծությունների մեջ կրօնական զգացումը միախառնւում է իսկական բանաստեղծական ոգեշնչմանը և այս պոետի շատ աչաբանական օրհներգներ մնում են սքանչելի՝ անկաս ճրանց աստվածաբանական մեկնությունից: Ըստ որում Գրիգոր Նարեկացին բարձր կատարելության է հասցրել բանաստեղծության ձևը, սիրով մշակելով «հնչունադրությունը» շատ ավելի տաք, քան դա ծաղիկեց պարսկական և արաբական քնարերգության մեջ: Այս տեսակետից Գրիգոր Նարեկացու տաղերը սղգարարումն են միջնադարյան «աշխարհիկ» պոեզիայի: Իսկ ժամանակակիցների վրա Գրիգոր Նարեկացին խիստ ուժեղ ազդեցութիւն է գործել, և «Շարականի» հետագա բանաստեղծներն անկասկած նրա դպրոցից են դուրս եկել:

«Շարականի» հետագա օրհներգուներից առանձնապէս աչքի են ընկնում երեք բանաստեղծ՝ Ներսես Շնորհալին (1173), Ներսես Լամբրոնացին (1153—1198) և Հովհաննես Երզնկացին (1250—1326): Ներսես Շնորհալուց բացի «Շարականի» մեջ մացւած օրհներգներից, մեզ են հասել նաև այլ բանաստեղծական երկեր՝ եղերերգներ, «Ողբ Եղեսիոյ», Ավետարանի չափածո շարադրումը, ինչպէս և արձակ դործեր: Արշակունիների տոհմից սերած, հետագայում կաթողիկոս Ներսես Շնորհալին՝ Հայաստանի ամենաերեւելի ու ամենաբեղմնավոր զրոյներից մեկը, հակայական ազդեցութիւն է ունեցել իր ժամանակի մտքերի վրա: Ներսես Շնորհալու բոլոր պոեմներն էլ համակւած են ճշմարիտ ոգևորութեամբ, տեղատեղ խիստ հուզիչ են և գրւած են բացառիկ վարպետութեամբ,

որը երեան է բերում նաև իր արվեստի տեխնիկայով բոցա-
 լիառված մեծ արվեստագետի: Ներսես Շնորհալին ունի տա-
 ղեր, որտեղ ամեն մի աղբ (ավելի ճիշտ՝ երկու կիսատոգ) հե-
 տեղականորեն սկսվում է աչքուբենի նոր տառով: Տաղերգու-
 թյան այս խաղը չի խանգարում բանաստեղծի ողբշնչումների
 ազատութանն ու մաքրութիւնը: «Ողբ Եղեսիոյ» եղերերգի
 մոտ 4000 աղբը գրված է նույն հանգով, բայց պատմութիւնը
 մնում է աշխույժ և բանաստեղծի խոսքի մէջ ոչ մի դժվարու-
 թիւն չի զգացվում: Պատմում են, թե Ներսես Շնորհալու (որ
 ստացել է այդ մականոր, որքան հեղ բնավորութիւն, նույնքան
 էլ ոճի «շնորհալի» գեղեցկութիւն համար) շատ աղեր հան-
 պատրաստից ստեղծագործութիւն են՝ անքուն գիշերների ար-
 ղիւնք, երբ բանաստեղծը ոգևորութիւն պոռթկումի պահին
 միաժամանակ հորինում էր և տեքստը, և եզանակը, խոսքերն
 ու երաժշտութիւնը: Ա. Չոպանյանն իրավացիորեն Ներսես
 Շնորհալուն անվանում է «եկեղեցու մեծագույն բանաստեղծ-
 ւերից մեկը» և նրա օրհներգների գույահետ հարկ է լինում
 փնտրել XIX դարում Վեդենի մոտ, նրա «Sagesse» գրքում:

Ներսես Լամբրոնացին, որ ապրել է Կիլիկիան թագավորու-
 թիւն մէջ, իր ամբողջ ժամանակաշրջանի (XII դ.) ամենա-
 կրթված մարդկանցից մեկն էր: Նա էլ թողել է բազմաթիւ եր-
 ւեր, որոնց մասին նրան ժամանակակից եվրոպական հեղի-
 նակալոր անձինք մեծագույն գովեստով են խոսել: Հույներն
 ու «Փրանկները» նրան անվանում էին «Երկրորդ Պոդոս ա-
 ոաքյալ» և սքանչանում էին նրա սրբութիւն, իմաստութիւն
 ու գիտնականութիւն վրա: Ներսես Լամբրոնացու տաղերի մէջ
 սակավ է անմիջական ողբշնչումը և գերակշռում է խորհրդա-
 ծութիւնը: Նույնը պետք է ասել Հովհաննէս Երզնկացու (այլ
 կերպ՝ Հովհան Պլուզ կամ Ծործորեցի) տաղերի մասին, որից
 օրհներգներից բացի, պահպանվել են խրատական բնույթի
 տաղեր, «Տաղ ի վերայ սրբոյն Գրիգորի Լուսավորչին» և գի-
 տական աշխատութիւններ՝ դասողութիւններ երկնային մար-
 մինների շարժումների մասին, քերականական մեկնաբանու-
 թիւն և այլն:

Սակայն կրօնական ուղղութեան այս բոլոր բանաստեղծները միայն կիսով չափ բանաստեղծ են: Նրանց համար պոեզիան արժեքավոր ու կարևոր է ոչ թէ ինքնըստինքյան, այլ տաղերի մեջ արտահայտված պոպուլարներով. պոեզիան զեռնու նպատակ չէ, այլ միջոց: Երբեմն անմիջական տաղանդը «Շարականի» օրհներգուներին էլ ստիպում է մի տեսակ մոռանալ իրենց գիտակրթական խնդիրները: Գրիգոր Նարեկացու, Ներսես Շնորհալու, ուրիշների մոտ էլ տեղ-տեղ պատահում են տներ և ամբողջ ոտանավորներ, որոնց մեջ բանաստեղծը ազատ վեզում է իր զգացմունքը: Բայց համարյա միշտ բանաստեղծներն այնպիսի հոբինվածքներին այլաբանական մեկնաբանություն են տալիս, ուզում են, որ իրենց խոսքերն այլաբանորեն հասկացվեն: Աչդպես է, օրինակ՝ Գրիգոր Նարեկացու տաղը, «Գոհար վարդի» մասին, ուր մենք տեսնում ենք միայն բնութեան կենդանի պատկերը, սակայն մեկնաբաններն ընդունում են, որ դա տիրամոր այլաբանական պատկերումն է: Բացի դրանից, այս բոլոր բանաստեղծները սահմանափակ են իրենց թեմաների ընտրության մեջ, որովհետև զրանք բացառապես նվիրված են կամ աստվածաշնչային սյուժեներին, կամ երկյուղած զգացումներ արտահայտելուն: Սահմանափակ ու միօրինակ է նաև կերպարների ընտրությունը, որոնք մեծ մասամբ քաղված են Սուրբ Գրքից: Արդիականությունը կարծես խորթ է այդ բանաստեղծներին. այն, ինչ նրանք տեսնում էին ամեն օր, ինչ անմիջականորեն հուզում էր նրանց և շրջապատի բոլոր մարդկանց, պատահական ափնարկություններով էր միայն թափանցում «հոգևոր երգերի» մեջ: Կրօնական պոեզիան զեռնու նպատակ պոեզիա չէ, որովհետև բանաստեղծին նախապես նշվում էր, թե ինչ և ինչի մասին պետք է գրի: Կատարելապես ազատ զեղարվեստական ստեղծագործության հայ պոեզիայի մեջ գտնում ենք միայն հաջորդ շրջանի քեթվածքներում՝ միջնադարյան քնարերգության մեջ (XIII—XVI դդ.):

Միջնադարյան հայ քնարերգությունն ստեղծվեց ու ամրա-
յատվ «Շարականի» վերջնական խմբագրումին հաջորդած էպո-
խայում, XIV դարի խավար տարիներին: Դա այն դարաշրջանն
էր, երբ հայ ժողովուրդը երկհազարամյա ավելի կամ պակաս
ինքնավար գոյությունից հետո ստիպված էր զիջել ամեն կող-
մից արշավող թշնամիների գրոհին: Հայ կուլտուրական կյան-
քի երկու կենտրոններն էլ կործանվում էին մոնղոլների հար-
վածներից: Կիլիկյան թագավորութայունը հասել էր անկման
և դրին, և 1375 թվականին Կիլիկյան թագավորության վերջին
արքան Լևոն Զ դերի բնկավ մահմեդականների ձեռքը: Հայ ժո-
ղովրդի անկախության հենարանը կործանվեց. «Եվրոպային
նայող պատուհանը» նորից ամուր փակվեց: Նույն ժամանակ
՝ չուսիսում՝ իր ճամբի վրա ամեն ինչ խորտակող կատաղի
մերիկի պես անցնում էին ոհմակները «երկաթե կաղի» Թա-
մերլանի, որին հայ ժամանակագիրները անվանում են Լենկ-
թեմուր: Դրանցից անմիջապես հետո պետք է ներխուժեին օս-
մանյան թուրքերի հորդաները: Կործանվեց Անին. քաղաքներն
ու գյուղերը ավերակ դարձան. բնակիչները թողնում փախչում
էին: Եկան ծանր սարկացման դարեր, առավել ևս ծանր, քանի
որ այս անգամ իշխանավորները ոչ թե նրբաձաշակ, թեև
«նենգ» բյուզանդացիներն էին, ոչ թե պարսիկներն ու աբա-
րներ՝ արվեստի պարզեցումը և գիտութայունները զնահատել
իմացող այդ ժողովուրդները, այլ վայրենի թուրքերը, որոնց
խորթ էր ամեն ինչ, բացի իրենց կուլյր ֆանատիզմից:

Եվ դարմանալի՝ բան: Հենց այդ դարերում էլ հայ գրակա-
նութայն մեջ սկսում է ծաղկել մաքուր լիբրիկայի նրբագեղ ծա-
ղիկը: Ժամանակաշրջանը վերին աստիճանի աննպաստ էր
գրական գործունեության ընդհանրապես բոլոր դրսևորումնե-
րի համար: Այն ժամանակ, երբ Արևմուտքում սկսում էին շրն-
չել նորոգ վերածնության առաջին հովերը, երբ Եվրոպայում
մոռյալ սխոլաստիկական ճեղքում էր հարութայուն առնող անտիկ
արվեստի և կենդանացող հունահռոմեական գիտութայն առա-

չին շողերը, երբ ամեն բանից վեր մարմնի մահացումը ամեն
 ինչից բարձր համարող միջնադարյան աշխարհայացքի մեջ
 թափանցում էր հելլենական կենսութախոսության ժախտը, այդ
 նույն ժամանակ Հայաստանը իրերի բերմամբ նետված էր ժո-
 դավորդների տեղափոխության դարաշրջանի ամենասև օրերը՝
 Աթթիլայի ու վանդալների օրերը: Ինչպես վաղ շրջանի միջնա-
 դարում, այդ ժամանակի Հայաստանում էլ գրականությունն
 ու գիտությունը ստիպված էին ապաստանել ու թաքնվել մե-
 կուսացած մենաստաններում. գրական համատեղ աշխատան-
 քը դարձավ գրեթե անհնարին, գրական շփումը՝ չափազանց
 դժվարին: Կրթությունն անգամ, որ վաղուց չէ, ինչ աշնքան
 բարձր աստիճանի վրա էր Կիլիկյան թագավորության ակադե-
 միաներում և Բագրատունյաց և Երկայնաբազուկ իշխանների
 թագավորության դպրոցներում, համարյա թե ոչնչացված էր.
 այնպես որ գրողների համար դժվար էր հույս ունենալ, թե
 իրենց ստեղծագործությունները ընթերցողներ կգտնեն: Եվ
 իսկապես. գրականության շատ ճյուղեր խոնարհեցին գլուխ-
 ներն. այդպիսի անհաղթահարելի խոչընդոտների առաջ, այդ-
 պիսի դաժան հալածանքների ներքո: Չափազանց նվազեց
 թարգմանիչների գործունեությունը. դադարեցին գիտական
 որոնումները. պատմությունը սահմանափակվում էր սակա-
 վաթիվ ույսպես ասած՝ միայն անհրաժեշտ դրվածքներով.
 նույնիսկ զգալիորեն աղքատացավ եկեղեցա-դավանաբանու-
 կան գրականությունը: Եվ միայն քնարերգության համար
 ակամեց ծաղկման նոր ժամանակաշրջան. հարուստ ու շուրջ
 հունձի շրջանն այն բանի, որ ցանկ էին նախընթաց դարերը:
 Եվ, իհարկե, կուլտուրական դարպացման հենց այս երկար
 դարերով, նրանց հոգևոր կյանքի լարվածությամբ է բացա-
 ռորվում բոլոր երկրային արվեստներից ամենավեհի, ամենա-
 նուրբի, ամենագլուրաբեկի՝ զուտ սուրբեկտիվ լիրիկայի այդ
 փայլուն ծաղկումը:

Հայկական միջնադարի քնարերգությունը հաշ ժողովրդի
 բարձրագույն և ամենախնդրույն հորինվածքն է պոետական
 ստեղծագործության ասպարեզում: Հաշ միջնադարյան քնար-

երգությունը համարյա ոչ մի կախում չունի եվրոպական պոեզիայից: Եվ ի՞նչ կարող էր տալ լիբրիկական ստեղծագործությանը XIII—XIV դարերի արևմտա-եվրոպական պոեզիան. որ դեռ նոր էր ծնունդ առնում բոլոր երկրներում, չրացառելով և առաջավոր Իտալիան: Քիչ ավելի բան կարող էր սովորեցնել. այսպես կոչված, արևելյան ժողովուրդների՝ արաբների, պարսիկների պոեզիան, որոնք շատ վաղուց մշակում էին մաքուր լիբրիկան: Մտանանշում են տարբեր փոխառություններ, որ կատարել են հայ բանաստեղծներն իրենց արևելյան հարևաններին՝ մանավանդ ձևի ասպարեզում: Օրինակ՝ միջնադարյան հայ բանաստեղծները հաճությամբ են մի ամբողջ տաղ հյուսում նույն հանգով, ինչպես արաբ բանաստեղծները. ամեն կերպ երգում են վարդ ու սոխակ, ինչպես պարսիկ բանաստեղծները, օգտագործում են «գազել» չափածո ձևի բնորոշ առանձնահատկությունները և այլն: Բայց նախորդ շրջանի բանաստեղծների՝ Գրիգոր Նարեկացու, ինչպես և «Շարականի» օրհներգուների մոտ արդեն մենք գտնում ենք և՛ տան նրբագեղ կառուցում, և՛ նույն հանգի բազմիցս կրկնություն, և՛ մանավանդ ներքին համահնչյունություններով, ասոնանսներով, ալիտերացիաներով ստացվող խոր խաղ, այն ամենը, ինչ սովորաբար փոխառություն է համարվում: Մյուս կողմից, հայ բանաստեղծներն անպայման պոեզիայի մեջ մացրին մի նոր ոգի, որը տարբեր է զուտ «արևելյան» ստեղծագործության իշխող ոգուց. մերժեցին չափազանցված գունագեղությունը, գույների անսանձ կուտակումը և պատկերների անսահման դիզումը, որ արևելյան պոեզիայի անհրաժեշտ հատկությունն է: Ահա թե ինչու վերջին տարիներս գիտություն մեզ առաջ է քաշվում այն կարծիքը, որ հայ պոեզիան շատ ավելի պակաս է ենթարկվել Արևելքի ուղղակի ազդեցության, քան առաջ էին կարծում, որ Առաջավոր Ասիայի ամբողջ կուլտուրական աշխարհը, այդ թվում և հայերը, համատեղ են աշխատել ստեղծելու համար այն ոճը, որ բնորոշ դարձավ թե՛ արաբների ու պարսիկների քնարերգության, թե՛ միջնադարի հայ պոեզիայի համար:

Բայց կարելի է մի կողմ թողնել մի գրականության մեկ ուրիշի վրա ազդելու աստիճանի այս շլուծված հարցերը: Վերջ ի վերջո դա այնքան էլ կարևոր չէ, որովհետև ոչ մի բարերար «ազդեցություն» չի կարող արվեստ ստեղծել այնտեղ, ուր դրա հատիկը չկա: Որքան էլ պարարտացնեն ու ջրեն հողը, այնտեղ արա չի հասկավորվի, եթե անհրաժեշտ սերմը չզցեն հողի մեջ: Կուլտուրական էվոլյուցիայի դարերն այդպիսի սերմեր էին գցել հայ ժողովրդի հոգու մեջ, և միջին դարերում այդ ցանքը հասկավորվեց, հասունացավ և պտուղ տվեց տասնապատիկ ու հարյուրապատիկ: Ծիսածանի յոթ գույներով էլ շողշողացող, բոլոր թանկարժեք քարերի փայլով վետվետացող, դաշտային ծաղիկների պես հոտավետ և որպես նուրբ բույրեր, անտառի աղբյուրի նման կարկաչահոս, մերթ լեռնային վտակի պես խոխոռուն, քնքուշ սիրո քաղցրահամ բառերը և հազթանակող կրքի կիզիչ խոսքերն իմացող, միշտ նրբագեղ, ներդաշնակ, մասն ընդհանուր մտահղացման ենթարկել կարողացող միջնադարյան հայ քնարերգությունը հայկական ոգու իսկական հաղթանակն է համաշխարհային պատմության մեջ: Թանաստեղծների այն երկար շարքը, բրոնք ժառանգաբար պահպանեցին իրենց նախորդների տրագիկիաները, հետզհետե նոր տարրեր է մտցրել բովանդակության մեջ և կատարելագործել տեխնիկան, գալիս է XIII—XVI դարերից, միջնադարյան լիրիկայի գերագույն ծաղկման ժամանակաշրջանից, որից հետո այդ լիրիկան մասամբ մարում է XVII դարի ստեղծագործությունների մեջ, մասամբ էլ վերասերվելով՝ դառնում է աշուղական երգ:

Միջնադարյան լիրիկան սերտորեն կապված է նախորդ շրջանի կրոնական պոեզիային և նրանից է աճում: Սահմանադժի վրա կանգնած է Հովհաննես Երզնկացին, որի օրհներգերը տեղ են գտել «Շարական»-ում, իսկ խրատական տաղերն արդեն բնորոշում են անցումը դեպի ազատ պոեզիան, ուր բանաստեղծը խոսում է այն ամենի մասին, ինչ անմիջականորեն հուզում է նրան արդիականության մեջ: Բայց ավելի հրատակորեն է դա արտահայտվում այն բանաստեղծի ստեղծա-

դործության մեջ, որը եղել է Հովհաննես Երզնյացու (մեռ. 1326 թ.) ժամանակակից և հայտնի է Ֆրիկ կեղծանունով (XIII—XIV դ., մեռ. թերևս 1330 թ.): Դեռ պարզված չէ, թե ո՞վ էր Ֆրիկը: Կա մի կարծիք, որը նույնացնում է նրան խաչատուր քահանա Կեչառեցու հետ. վերջինս ապրել է նույն ժամանակաշրջանում և նույնպես տաղեր է գրել. ա՞յն ապա կարծիքը հերքված է: Ֆրիկի անունով մեզ են հասել մի շարք բանաստեղծություններ, որոնք գեռես լրիվ չեն հրատարակված: Գրված են զրանք մասամբ դասական գրաբարով, մասամբ էլ ժամանակի խոսակցական լեզվի ձևերի խառնուրդով: Վերջին երևույթը՝ հանրամատչելի լեզվի գործածությունը՝ փոխանակ այն լեզվի, որով 8—9-ր դար առաջ թարգմանված էր Աստվածաշունչը և որն արդեն նոր սերունդների համար դարձել էր «մեռած», այն բնորոշ գիծն է, որով «միջնադարյան քնարերգուները» (Իհարկե տերմինը պայմանական է) տարբերվում են նախորդ շրջանի «կրոնական բանաստեղծներից»:

Ֆրիկի պոեզիան գեռես զիդակտիկ է, բայց արդեն համարձակորեն մոտենում է ամենահրատապ արդի սկանդինավյան: Բռնելով պոեզիայի այն հոսանքը, որն արտահայտվել է «Ռդրի վերայ գրաման Եղեսիոյ»-ի և պատմական շանդակորված ժամանակագրությունների մեջ՝ Ֆրիկն իր տաղեսում խոսում է այն ամենի մասին, ինչ տեսել է իր աչքով որպես անմիջական գիտող, իր դարի իրադարձությունների, իր ժամանակի, իր օրերի մասին: Շատ տեսակետից Ֆրիկի պոեմները կարելի է տնվանել երգիծանք՝ բառի լավագույն իմաստով. բանաստեղծը դառնություն է պատկերում կյանքի այն բալասական կողմերը, որ նկատել է ինքը (օրինակ՝ մեր ղետեղած երկու ոտանավորի մեջ): Սակայն Ֆրիկը մի ուրիշ տեսակետով էլ կապը խզում է իր նախորդների տրագիցիաներից: Բանաստեղծը կարծես մի ահեղ դատ է սկսում Արարչի հետ մեղադրելով անարդար դատաստանի համար թե՛ նրան, թե՛ հրերի էությունը, բախտը («Ընդդեմ ֆալաքին» բանաստեղծությունը): Իհարա քննադատության ոգին առաջին անգամ է բողալավում XIV դ. հայ ազատամիտ բանաստեղծի այս տողերի մեջ, աստ-

ծու կամքին այն դավանական ենթակայությունից հետո, որով համակված են «Շարականի» օբհնեդուների տաղերը:

Հովհաննես Երզնկացու և Ֆրիկի տաղերի մեջ հայ բնաբեր-
դութունն ազատագրվում է եկեղեցական ու աստվածաշնչա-
յին կերպարներից: Մնում էր միայն մի քաջ անկ զուտ սուր-
յեկտիվ լիրիկային անցնելու համար: Հենց այդ քաջն էլ
անում է Հովհաննեսի ու Ֆրիկի կրտսեր ժամանակակիցը՝ Կոս-
տանդին Երզնկացին (ծն. XIII դ. վերջին, մեռ. XIV դ. կեսե-
րին): Նրա կյանքի մասին մենք գրեթե ոչինչ չգիտենք, և նրա
գործերից միայն տաղեր են հասել մեզ: Այնուամենայնիվ
Կոստանդին Երզնկացին հայ պոեզիայի պատմության մեջ
պետք է գրավի ամենապատվավոր տեղերից մեկը: Ի միջի այ-
լոց նա վճռականապես հրաժարվեց դասական գրաբարից և
սկսեց գրել ժողովրդական կենդանի լեզվով, որն այդ օրվանից
դարձավ լիրիկայի բնդունված լեզուն (որպես կոչված «միջին»
կամ «միջնադարյան» հայերեն): Սակայն ավելի կարևոր է
այն, որ բանաստեղծը խոսեց ոչ միայն կյանքի լեզվով, այլև
կյանքի մասին՝ է՛լ ավելի մոտիկ, մտերմիկ ձևով, քան Ֆրիկը:
Ոչ թե խրատել, ոչ թե կշամբել, ոչ թե անարդարությունը
ցուցադրել էր ուղիվ երգիծանքի մեջ Կոստանդին Երզնկացին:
այլ տաղերի մեջ գետեղել իր հոգին՝ նրա ուրախություններն ու
վշտերը: Միջնադարյան հայ տաղերգուներից առաջինն էր Կոս-
տանդին Երզնկացին, որ շոշափեց սիրո մոտիվները, որոնց
գրանից հետո դարձան հայ պոեզիայի գերիշխող թեմաներից
մեկը: Նրա «Բան դարնան» պոեմը, չնայած առաջին տան մեջ
հիշատակված Երկնավոր հոր ողորմածության՝ համակված է
գրեթե հեթանոսական ոգով, գրանից հասնում է կեցության
անզուսպ ուրախություն: Միջնադարի ասկետիկ իդեալը, այս
երկրային կյանքը որպես վշտի հովիտ դիտելը, այն հավատը,
թե կյանքի ուրախությունները ապականություն են ու մեղք՝
մնացել էր հեռու, անցած մի տեղ: Չափածոյի ու լեզվի ուժով
և ավյունով՝ այս պոեմը պատիվ կրերևր այդ դարի Արևմտա-
յան Եվրոպայի ամեն մի գրականության, իսկ Եվրոպան նույն-
իսկ ոչինչ չունի գրան հակադրելու: Իսկ պոեմի համակող ոգին

իր բոլոր մասնիկներով պատկանում է Վերածնունթյան վեհ շնչին, երբ դա այն ժամանակ հաղիվ էր ծագում Արեմուտքի սուաջավոր երկրներում և անհայտ ուղիներով տարածվել էր Հայաստանի հեռավոր լեռները:

Հովհաննես Երզնկացու, Ֆրիկի և Կոստանդին Երզնկացու բացած ուղիներով ընթացան հաջորդ սերունդների բաղմամբիւր բանաստեղծներ XIV, XV, XVI դարերում՝ Առաքել Բաղիշեցին, Մկրտիչ Նաղաշը, Քերովբեն, Հովհաննեսը (Երզնկացի), Հովհաննես Թլկուրանցին, Սարկավազ Բերդակցին, Գրիգոր Ախթամարցին, Ղազար Սեբաստացին, Ներսես արքեպիսկոպոսը և այլք: Նրանց պոեզիան վերջին տարիներս միայն գրավեց հետադոտողների ուշադրութունը, այնպես որ միջնադարյան հայ բնաբերդուների գործերը դեռ հեռու են ամբողջովին հրատարակված, հավաքված և ուսումնասիրված լինելուց: Հասկանալի է, որ վերոհիշյալ բոլոր բանաստեղծներն էլ պոետական լավասար շնորհքով օժտված չեն եղել. ոմանց պետք է բարձր դասել, ոմանց էլ ավելի համեստ տեղ հատկացնել: Սակայն այդ ամբողջ պոեզիան միավորված է նույն ոգով, չափածոյ, լանդուանակ տեխնիկայով, միակերպ կամ նման ձևերով, որոնցով կաղապարվել է տաղերգուների ստեղծագործութունը: Միաժամանակ դրա մեջ չի կարելի չնկատել որոշ առաջընթաց շարժում, դարգացում, որը տանում էր դեպի տեխնիկայի կատարելագործում և թեմաների խորացում: Միջնադարյան լիրիկայի նախաձեռնողների գցած բոլոր սերմերն էլ բեղմնավորվեցին և ծիլեր արձակեցին: Իրենց հարկաններից՝ պարսիկներից ու արաբներից փոխ առնելով որոշ թեմաներ և մշակման որոշ կերպեր՝ հայ բանաստեղծները գնացին իրենց ուղիով. շարունակելով երկու երզնկացի երգիչների, մասամբ էլ մալձոտ Ֆրիկի գործը:

Որոշակի «արեւելյան» երանգ ունի Առաքել Բաղիշեցու (XIV դ. վերջին տասնամյակների բանաստեղծ) պոեմը, ուր տեղ չափածո շարադրված է վարդի ու սոխակի դիալոգը: Շատ նախադր է, որ Առաքել Բաղիշեցին հայ առաջին բանաստեղծներից չէր, որ այդ թեման էր ընտրել. հետագայում բալ-

մաթիւ լիւրիկներ տարբեր ձեով երգեցին այն՝ մերթ ի սեր զուգադրությունների գունագեղության, մերթ էլ ղիալոգի բառերի մեջ այլաբանական բովանդակություն ներդնելով: Այդ տեսակ ամենահայտնի պոեմներից մեկը պատկանում է արքեպիսկոպոս XVI դ. բանաստեղծ Գրիգոր Ախթամարցուն: Գրականության պատմաբանները վաղուց են նկատել, որ վարդին սիրահարված սոխակի կերպարը «հավերժական» է արեւելյան պոեզիայի մեջ: Մենք դա առանձնապէս հաճախակի գտնում ենք պարսիկ լիւրիկների՝ Ջելալեդդինի (XIII դ.), Սաադիի (XIII դ.), Հաֆիւի (XIV դ.) և շատ ուրիշների մոտ, ինչպէս և արաբների ու թուրքերի (ավելի ուշ): Նմանեցրել է արգյոյր Առաքել Բագիշեցին որեւէ որոշակի նմուշի կամ օգտվել ժողովրդականացած սյուժեից որպէս հանուր սեփականություն (ինչպէս օրինակ՝ օգտվել է XIX դ. ռուս պոեզիայում Ա. Ֆետը «Սոխակն ու վարդը» գիտլոգում), տուած չի պարզվել: Սակայն աներկբա է, որ հայ բանաստեղծը պոեմի մեջ մտցրել է և՛ իրը, թեկուզ կերպականոյ տներում, ուր գիւլոգը այլաբանորեն է մեկնաբանում. սոխակը Գաբրիէլ հրեշտակապետն է, վարդը՝ Աստվածածինը, թագաւորը՝ Քրիստոսը: Սակայն բացի այս արտաքին հավելումից, հայկական պոեմում կա մի առանձնակի զսպվածություն, որից խորշում էին զուտ «արեւելյան» բանաստեղծները:

Այլ բնույթ ունի Մկրտիչ Նաղաշի՝ հաջորդ սերնդի բանաստեղծի լիւրիկան: Մկրտիչ Նաղաշը ծնվել է հավանաբար XIV դ. վերջին, այսինքն երգնկոցի երգիչներից ու Ֆրիկից մեկ դար հետո, իսկ Առաքել Բագիշեցուց մի տասնամյակ ուշ: Արժանահավատորեն հայտնի է, որ Մկրտիչ Նաղաշը ձեռնագրվել է Եպիսկոպոս Ստում, 1430 թվականին. բանաստեղծի մահվան տարին ենթադրաբար համարում են 1470-ը: Մկրտիչ Նաղաշը հայտնի է նաև որպէս նկարիչ (նաղաշ անունն արդեն պարսկերեն նշանակում է նկարիչ). նրա վրձինին են վերագրվում բազմաթիւ մանրանկարներ՝ այդ ժամանակվա ձեռագրերում, և նա համարվում է մանրանկարչական մի հատուկ դպրոցի հիմնադիրը: Մկրտիչ Նաղաշի ապրած ժամանակաշրջանը ամենա-

ծանրերից մեկն էր. նա ականատես եղալ Հայաստանն ամա-
լացրած ժանտախտին և Զահան խանի ոչ նվազ կործանարար
ուրշաւանքին: Եպիսկոպոս բանաստեղծը զործոն մասնակցու-
թյուն ունեցաւ այդ իրադարձություններին՝ ամեն կերպ ջանա-
լով թեթեւցնել բնակչութեան աղետները. այցելում էր հի-
ւանդներին, փրկագին տալով աղատում էր գերիներին և այլն:
Սակայն կատարելով եպիսկոպոսի իր պարտականութիւնը՝
ժամանակ էր գտնում և արվեստով զբաղւելու: Մկրտիչ Նաղա-
թի սյունիան շատ բանով առնչւում է Ֆրիկի մոտիվներին: Բայց
նրանից հետո անցած հարյուր տարւա մեջ փոխւել էր ամբողջ
Հայաստանի վերաբերմունքը կրած հարկածների նկատմամբ:
Ֆրիկի օրոք ղեռ կենդանի էր անցած դարերի անկախութեան
հիշատակը. Մկրտիչ Նաղաշի օրոք մահմեդական լուծն արդեն
դարձել էր դարաւոր տրագիդիա, ազդուչին տնարգիւծ ինքնա-
սիրութեան վերքը իհարկէ չէր բուժուել, բայց ժամանակավո-
րապէս սպիացել էր: Դրա համար էլ երկու բանաստեղծների
անձնական առանձնահատկութիւններով միայն չպետք է բա-
ցատրել նրանց պոեզիայի տարբերութիւնը: Մկրտիչ Նաղաշը,
որ իր հասարակական գործունեութեան մեջ էլ աչքի էր ընկնում
բարութեամբ, հեղութեամբ, դժբախտներին օգնելու պատրաս-
տակամութեամբ, բանաստեղծութեան մեջ էլ փոխադրեց իր
հոգու մեղմութիւնը: Զարգացնելով Ֆրիկի թեմաները՝ նա չի
վերսկսում նրա հանդուգն վեճը Արարչի հետ, այլ մեղմ թախ-
ծով կոչ է անում հնազանդւել անխուսափելիին: Մկրտիչ Նա-
ղաշի սրեմները նվազ փայլուն են, նվազ բազմազան, քան
Միջնադարի մի քանի այլ բանաստեղծների տաղերը. բոլորն
էլ համակլած են խոր զգացումով, և նրա կրօնասիրութիւնն
աբաբահայտւած է ավելի մտերմիկ կերպով, քան առաջին օր-
հերգուների մոտ, և ավելի ռեալիստական պատկերներով:

Կրքոտ սիրո մոտիվները, որ քնարերգութեան մեջ առաջին
տեղամ շոշափեց Կոստանդին Երզնկացին, XV դարում ընկա-
լեցին բազմաթիւ բանաստեղծներ: Պոեզիայի այս համալսարանու-
կան թեման թերեւ ամենից ավելի է համապատասխանում
բնարերգութեան բուն էութեանը, անձնական, սուրճեկտիւ ապ-

բումներն արտահայտող արվեստին. իսկ ի՞նչն է ավելի ուժգին ակնկոծում հոգին, եթե ոչ սերը: Քնարերգության ծաղկումը միշտ էլ զուգադիպում է սիրո պոեզիայի պաշտամունքին. այդպես եղավ և Հայաստանում: Այս հավերժական թեմայով եղած ամենափայլուն տաղերը XV դարում գրել են երկու բանաստեղծ՝ երկուսն էլ Հովհաննես անունով. մեկը Հովհաննես Թլիուրանցին, մյուսը պարզապես Հովհաննես կամ Օհանես (թերևս նույնպես Երզնկացի վանքերից): Հովհաննես Թլիուրանցին ապրել է XV դարի երկրորդ կեսում, իսկ արդեն ձերբության շրջանում եղավ Սսի կաթողիկոս 1489-ից մինչև 1525-ը: Բացի սերային երգերից, Հովհաննեսից մնացել են դիդակտիկ բնույթի տաղեր, խրատներ՝ մահվան սարսափի, գինու վնասի, կեղծ բարեկամների մասին և այլն: Հայտնի է, որ Հովհաննես Թլիուրանցին զեռ կենդանության օրոք, սրպես բանաստեղծ, վաշխում էր ժամանակակիցների հարգանքը:

Մյուս Հովհաննեսի կյանքի թվականն անհայտ է, հավանաբար նա էլ ապրել է XV դ., եթե ոչ XIV-ի վերջում: Մեզ հասել է Հովհաննեսի լուի մեկ բանաստեղծությունը. սակայն դա բավական է, որպեսզի պոետն իր ինքնուրույն աեղն ունենա լիրիկայի պատմության մեջ: Հովհաննեսը շունի նաղաշի իմաստուն խելամուտությունը. նա ամբողջովին ավյուն է, կիրք, բոց: Սակայն Հովհաննեսի բանաստեղծությունը երևան է բերում զգացումի այնպիսի խորություններ, որոնք պոեզիային լայնորեն մատչելի դարձան միայն մեր դարում: Համարձակորեն կարելի է ասել, որ շատ քչերին ծանոթ այդ Հովհաննեսը թերևս մի պարզ վանական է՝ անհայտ բնկած հայկական մի մեծ նաստանում (կարծում են Երզնկայում), XIV կամ XV դ., որ գրել է համարյա առանց բնթերցող ունենալու հույսի, իր զգացմունքն արտահայտելիս շատ բանով իր ժամանակակից ամբողջ պոեզիայից երկու կամ երեք դար առաջ է անցել: Իսկական կրքոտ աչգալիսի ձիչեր չկան ո՛չ Պետրարկայի սոնետներում, որ ապրել է մի հարյուրամյակ առաջ, ո՛չ էլ Ռոմանտի սիրային երգերում, որ հավանաբար գրել է մի հարյուրամյակ հետո: Հովհաննեսի բանաստեղծությունը (կրկնում ենք՝ միակ

պաճպանվածք) վերջանում է հաշտարար ակորդով: Սակայն կարևորն այս չէ. կարևորն այն է, որ բանաստեղծը գտել է աչնպիսի խոստովանություններ («Ձսիրտս էրեցիր ու սղկեցիր...»), որոնք լիովին հասկանալի դարձան միայն մեր օրերում, երբ և՛ Ալֆրեդ դր-Մյունսեն, և՛ Հայնեն, և՛ Բոդլերը տվին իրենց հայտնությունները...

Միջնադարյան քնարերգությունն իր բարձրագույն ծաղկմանը հասավ XVI դարում, և նրա ամենաբնորոշ ներկայացուցիչը եղավ Գրիգոր Ախթամարցին: Ենթադրում են, որ նա ծնվել է Վանա լճի Ախթամար կղզում, հավանաբար XV դ. վերջը, եղել է տեղի միաբանության անդամ և հետո դարձել Ախթամարի կաթողիկոս: Բանաստեղծն ինքն է նշում, որ իր տաղերից մեկը գրված է 1515 թ., մյուս կողմից էլ նա ժամանակակից է եղել հայոց կաթողիկոս Միրայել Ա-ին (1547—1574): Այսպիսով, Գրիգոր Ախթամարցու կյանքը անց է կացել մոտավորապես 1500—1575 թվականներին: Հայտնի է, որ հայ ժողովրդի վիճակն այդ ժամանակաշրջանում ոչ միայն նախորդների համեմատությամբ չէր բարելավվել, այլև, եթե այդ նախափուլ է, ավելի անտանելի էր դարձել: Եվրոպական պետությունների՝ մասնավորապես Վենետիկի, պապի, Գերմանիայի կայսերի մոտ ուղարկված հայկական դեսպանությունները (1547—1550) ոչ միայն լական հաջողություն չունեցան, այլ բնդհակառակը՝ կատաղեցրին մոհմեղականներին: Պարսիկները դաժանաբար ամայացնում էին հայկական մարդկեր, իսկ պարսիկների դեմ դուրս եկող թուրքական զորքերը շարունակում էին այդ ավերածությունը: Այդ աղետների ժամանակ սրտը մխրթարություն կարող էր լինել միայն այն, որ Եվրոպական հայ գաղութներում ծնունդ էին առնում առաջին կուլտուրական ձեռնարկումները. 1512 թ. տպագրվեց առաջին հայերեն գիրքը. դարի կեսերին Միրայել կաթողիկոսի ղեկավարությամբ Վենետիկում հիմնադրվեց հայկական առաջին տպարանը, որ հետագայում փոխադրվեց Կ. Պոլիս: Դրանք գալիք վերակենդանացման առաջին թույլ ծիլերն էին:

Տեղական կյանքի այսպիսի ծանր հանգամանքներում

ստիպւած էր գործել և ստեղծել Գրիգոր Ախթամարցին: Մենք ոչինչ չգիտենք նրա գրական այլ աշխատությունների մասին՝ բացի տաղերից. սակայն պահպանւած պոեմները (ընդամենը մոտ 20) ցույց են տալիս, որ Ախթամարցին, բացի բանաստեղծական հանձարի բունկումներից, ուներ նաև գրական արտասովոր տաղանդ: Գրիգոր Ախթամարցու պոեմները միշտ էլ խորապես մտածւած են, և ընդհանուր մտահղացմամբ, կատարման բարեձևությամբ միջնադարյան տաղերգության լավագույններից են: Սակայն պլանի այդ բարեձևությունը և ապա քրիստոնեական պոպուփայները, որ բանաստեղծը ներշնչուում է չափածոյի մեջ, դա բոլորն է, ինչ պոետը վերցրել է Արեւմուտքից՝ ամբողջ կյանքն անցկացնելով հայկական մեհաստանի խորքում: Գրիգոր Ախթամարցու պատկերները, համեմատությունները, ամբողջ ոգին միանգամայն արեւելյան են: Արեւելյանի երանգով է գունավորւած «Տաղ գեղեցիկ ի վերայ ալգոյ Հոդոյ և մարմնոյ», որ կարծես Ֆրիլի՝ բախտի անարդարության առթիւ արած գանգառի այլ տարբերակն է: Է՛լ տվելի «արեւելյան» բնույթ ունի «Տաղ վասն վարդի»-ն, ոչի մեջ պոետը փառաբանելով իր սիրուհուն, տասնյակ ցայտուն նմանեցումներ է որոնում-գտնում՝ համեմատելով նրան արևի, լուսնի, լուսաստղի, թանկարժեք քարերի, անուշաբույր ծառերի, փայլփլուն ծաղիկների, այն ամենի հետ, ինչ սքանչելի է աշխարհում: Այս պերճազեղ պոեմը, որ հազեցած է կրքի լարվածությամբ, արեւելյան ձևով գունազեղ է և նման է մի բուրբնական, ծիածանի բոլոր գույներով շողջողուն գոհարների: Արեւելյան պոեզիայի ոգով է համակւած Գրիգոր Ախթամարցու «Վասն վարդի և սիւլսիւլի» տաղը:

Հալսնաբար XVI դ. է վերաբերում և Նահապետ Քուչակի պոեզիան: Այժմ հաստատւած է, որ նա որևէ ընդհանուր բան չունի, բացի անունից, այն բանաստեղծ Քուչակի հետ, որն տպրել է XVI դ. սկզբին Վանի շրջանում: Նահապետ Քուչակի բոլոր երևույթին Ակնի (Էգինի) շրջակայքից էր, որովհետև նրա տաղերը լեզվով, կազմությամբ, առանձին առտահայտություններով շատ են հիշեցնում տեղական ժողովրդական երգերը:

Բայց ով էլ որ լինի պատմական Նահապետ Քուչակը և որ տուրիններին էլ ապրած լինի նա (համենայն դեպս ապրել է Միջնադարի վերջին), նրա տաղերը մնում են հայ պոեզիայի ամենասքանչելի մարգարիտները։ Միջնադարյան բոլոր տաղեր-պոետներից Քուչակն առանձնանում է իր ոգեշնչումների անմիջականությամբ և անսեթեթությամբ։ Սա ի միջի այլոց նույնիսկ առիթ է տվել կարծելու, որ Քուչակը եղել է լուի ժողովրդական երգերի հավաքող, առավել էս, որ նրա տաղերի մեջ պատահում են մոտիվներ և բազում տողեր, որոնք անվիճելիորեն պատկանում են ժողովրդական պոեզիային։ Սակայն այս կարծիքը հերքվում է որոշ դիրքայնության (բառի ոչ վտարմաստով) բացահայտ նրբերանգով, որով համակված են Քուչակի և մյուս տաղերը. նա կարող էր օգտվել ժողովրդական երգերից, որպես ասողձից, բայց շատ բան մշակել է անձամբ և ինքնատիպ կերպով։

Նահապետ Քուչակի գրական ժառանգությունը համեմատաբար հարուստ է։ Նրանից մեզ հասել են առածախոսական աստվածներ՝ սովորաբար քառյակներ, սիրային երգեր և պանդուխտի մի շարք սրտառուչ երգեր։ Քուչակի առածախոսությունները արևելյան իմաստության բնորոշ նմուշներ են։ Մեծ մասամբ դրանք նույն մտքերն են՝ մարմնավորված հանգունակ սիմվոլներով, որ մենք գտնում ենք պարսիկ բանաստեղծների խրատական տաղերի մեջ՝ աշխարհիկ վայելքների անկայունության, ստի կոթմանարար լինելու, լուսնյունը գերադասելու մասին և այլն. բայց այս ամենը համակված են բոհոտոնեական վերաբերմունքով դեպի աշխարհը։ Մեր ժողովածուի մեջ գետնզված են Քուչակի խրատաբանական քառյակներից մի քանիսը։ Զետեղված են նաև պանդուխտ Քուչակի երգերը՝ կոտենկի մասսայականացած երգում (ի միջի այլոց վիճելի է համարվում «Կոտենկ»-ի պատկանելիությունը Քուչակին)։ Սակայն Քուչակի ստեղծագործության մեջ ամենաթանկարժեքը սիրային լիրիկան է։ Նրա սիրային տաղերը մեծ չեն, հաճախ ամփոփված են քառյակի՝ այդ «Արևելքի սոնետի» մեջ, ինչպես վաղուց է ասված։ Զուտ արևելյան կոլու-

րիտ ունեն և Քուչակի պատկերները՝ վառ, փայլփլուն, երբեմն չափազանցված ու անսկիզբ: Տաղերի մեջ կրքի զգացմունքը գերիշխում է հոգևոր սիրո զգացմունքին: դարձյալ մի գիծ, որ Քուչակին հարադասացնում է արևելյան պոեզիային: Սակայն նրա ուժն ու հմայքը տաղերի խոր անկեղծության մեջ է: Իրանը արհեստական դատողություններ չեն նախասիրած լեմայի վերաբերյալ, ոչ էլ տեսական կամ այլաբանական գովերգումը ինչ-որ «սիրուհու», որը թերևս գոյություն էլ չուների աշխարհում: Ոչ, Քուչակի տաղերը հոգու անկաշկանդ զեղումներ են, խոստովանությունն այն բանի, ինչ բանաստեղծն իրոք ճաշակել է, զրված այնքան, որքան թելադրել է հենց կյանքը:

Ա. Չոպանյանը, որից մենք վերցրել ենք այս բնութագրության որոշ գծերը, զուգահեռ է անցկացնում Քուչակի պոեզիայի և արևելյան ամենահռչակավոր պոետների բանաստեղծությունների միջև: Սաադիի, Հաֆիզի և նույնիսկ Օմար Խայամի բնարը ծառայել է արքաներին ու իշխաններին. սրանք եղել են պալատական բանաստեղծներ, և նրանց պոեզիայից արքունիքի հոտ է դալիս, պալատական փայլ ունի: Այդ բանը չկա Նա՝նայեա Քուչակի պարզ երգերի մեջ: Նա անկախ է իր զգացմունքներն արտահայտելիս. ավելի մոտ է փողոցի բազմության, քան թե պալատի սանդուղքին. նրա ձայնը հնչել է ոչ թե «աշխարհիս զորեղների» համար, այլ ժողովրդական հավարությունում: Միակ սուլթանը, որի առաջ Քուչակը խոնարհում էր իր գլուխը, նրա հավերժական ու տիրական հրամայողն էր՝ սերը: Ա. Չոպանյանը գերադասում է Նա՝նայեա Քուչակին՝ նամեմատել XIX դ. բանաստեղծներին՝ Հայնեի ու Վեռլենի: Ետ, և դա իրավացի է: XVI դարում Քուչակը իր պոեզիայի մեջ տվել է իսկական լիրիկայի նմուշներ այն իմաստով, ինչպես այժմ մենք հասկանում ենք այդ բառը՝ ինտիմ ու անկաշկանդ, անձնական և լուրջ մի նպատակի հետամուտ պոեզիա՝ արտահայտել այդ վայրկյանին բանաստեղծին համարած զգացմունքը:

XVII դարը միջնադարյան հայ պոեզիայի մտահանալու շրջանն էր: Գնալով ավելի անմխիթար էր դառնում Հայաստանի գրությունը, երկրի լավագույն ուժերը հեռանում էին՝ օտար վայրերում ապաստան փնտրում: Աճում ու ամրապնդվում էին հայ գաղութները, որտեղ պետք է ծնունդ առնեին մի նոր կյանք, բռնկեին հայկական նոր վերածնություն: Իսկ սուլթանների ու չափերի քաղաքականությունից ամաչացող, սիստեմատիկաբար անմարդաբնակ դարձող հին Հայաստանում համարյա տեղ չմնաց գրական աշխատանքի համար: Այնուամենայնիվ վանքերի պատերից ներս գտնվում էին ջանասերներ, որոնք գրիչ էին վերցնում ավելի երջանիկ անցյալի ձեռագիրներն արտագրելու և իրենց նախորդների աշխատանքը շարունակելու համար: Զրեց մասնավորապես և պոեզիայի ձայնը: Մի քանի վանական-բանաստեղծներ հանդես եկան Հայաստանում հատկապես XVII դարում, և նրանց պոեզիայի առույզ հնչյունները լավագույն ապացույցն են ժողովրդական ոգու աչն ուժի, որը չէր կարող խորտակվել ոչ մի փորձությունից:

Դարագլխին կանգնած է Երեմիա Քյոմուրճյանը՝ ծնված 1600 թվականին: Սա բավական բեղմնավոր գրող է, կատարել է շատ թարգմանություններ լատիներենից ու հունարենից. գրել է նույնպես աստվածաբանական հարցերի մասին, հեղինակն է «Պատմություն Օսմանյան տերության», Հայոց պատմության (իր ժամանակից ղեպքերը), աշխարհագրության և գրաբար գրված ալլ աշխատությունների: Քյոմուրճյանն, ի միջի այլոց, գրել է նաև թուրքերեն և խորենացու պատմության հատվածների թարգմանությունն է նվիրել թուրք գրականությանը: Բայց, անկասկած, Քյոմուրճյանը եղել է և բանաստեղծ: Բացի չափածո «Ալեքսանդրա պատմություն»-ից, նա գրել է մի շարք լիրիկական բանաստեղծություններ հայերեն (ժողովրդական լեզվով) և թուրքերեն: Իր պոեզիայի մեջ Քյոմուրճյանը շարունակել է միջնադարյան քնարերգության տրագիկոսները, և նրա բանաստեղծություններից լավում է հո-

դու իսկական ձայնը: Քյոմուրճյանի քնարերգության առանձնահատկությունն այն է, որ նա փառաբանում է զերազանցորեն փոխադարձ սիրո զգացումը, ոչ միայն սիրելու, այլև սիրվելու հրճվանքը:

Ավելի նշանակալի է և տվելի մեծ ազդեցություն է դործել նազաշ Հովնաթանի պոեզիան. սա տարել է արդեն դարի վերջին և մեռել 1722-ին: Հովնաթանը, ինչպես և Մկրտիչը, նկարիչ էր, որին երկուսն էլ պարտական են իրենց միանման մականունը: Նազաշ Հովնաթանին են պատկանում սքանչելի սրմնանկարներ էջմիածնում: Հովնաթանի բոլոր երգերն էլ փառաբանում են սերը և համակված են ինչ-որ առանձնակի արևաշողությամբ: Դրանց մեջ տեղ-տեղ զգացվում է ինչ-որ թեթև հեղնանք. ասես բանաստեղծը թեթևակի ժպտում է միջնագարջան քնարերգության ժամանականց ձևերի վրա: Այնուամենայնիվ նրա երգերի մեջ այնքան ցնծություն, ռեալիստական այնպիսի համարձակ շարիխներ կան, որ անդիմադրելիորեն զերում են ընթերցողին: Ըստ ստեղծագործության հնարանքների՝ այս վանական բանաստեղծը համարյա լիովին համընկնում է աշուղների այն ժողովրդական պոեզիային, որն այդ շրջանում սկսում էր լայնորեն տարածվել Հայաստանում: Նազաշ Հովնաթանը վերջին վանական տաղերգուներից և առաջին բանաստեղծ աշուղներից մեկն է: Սրա մեջ է պատմական նշանակությունը նրա պոեզիայի, որից մեր ժողովածուի մեջ տալիս ենք երեք նմուշ՝ երեք «սիրերգ»:

Բայց արդեն վանական մեռնող պոեզիային փոխարինելու է դալիս աշուղների պոեզիան: Ժողովրդական երգիչների՝ ռափսոդներ զոյություն են ունեցել Հայաստանում անհիշելի ժամանակներից. դրանց մասին գրում է դեռ Մովսես Խորենացին: Հայերը, այդ «արվեստագետ ժողովուրդը», սիրում էին բոլոր հանդեսները երգով կատարել: Ընտանեկան հանդեսներում, ինչպես՝ հարսանիք, մկրտություն և այլն, ժողովրդական հավաքություններում, պարզապես շուկաներում ու սրճարաններում երգիչները միշտ էլ ցանկալի հյուր էին: Խնջույքի ժամանակ նրանց պատվավոր տեղ էին հատկացնում. նրանց երաժըշ-

տական գործիքների (քյամանչա, սաղ, թառ և այլն) համառ պատվաւոր տեղ էին տալիս մի հատուկ դարակի վրա. մմենքն էլ յոռւմ էին և ուշադիր ունկնդրում, երբ հնչում էր երգը: Հնուց պոչությունն է ունեցել և աշուղների մրցման սովորությունը. նրանք հերթով երգում էին իրենց հեղինակած երգերը, և պարտաւոր սովորաբար իր քյամանչան զիջում էր հաղթողին: Հնարավոր է, որ ժողովրդի հիշողության մեջ ցայսօր պահպանված երգերից շատերը, որ մենք դասում ենք «ժողովրդական պոեզիայի» մեջ, հորինել են հենց աշուղները՝ աչդպիսի մրցումներից մեկի համար: Սակայն երկար ժամանակ ոչ ոքի մտքով չի անցել զրի առնել ու պահել այդ իմպրովի զացիաները: Երգերն ապրում էին միայն հորինողի ու նրանց հիշողության մեջ, ում հաղորդում էր հեղինակը. այս սակավաթիվների մեռնելուց հետո երգն անհետանում էր, մոռացվում՝ հաղվադեպ բացառություններով:

Միայն XVIII դարում մշակվեց աշուղ բանաստեղծի՝ ժողովրդական երգչի նոր տիպը, որ թանկ է գնահատում իր ոգեշնչումները և ուզում է դրանք պահպանել: Դրանից բացի, աչդպիսի աշուղը (իհարկն որոշ չափով) դառնում էր գրքի մարդ, այսինքն անցյալի պոեզիային ծանոթ: Կտակելով իր տաղերն ապագային՝ նա բնականաբար սկսում էր հետաքրքրվել անցյալով: Վերջապես ավելացան ժողովրդի որոշ մասի պահանջները: Բացի երգի տրադիցիոն տափերից, երգից սկսեցին պահանջել, ինչ-որ ավելի բան՝ ձևի ինքնատիպութուն ու խստություն, բովանդակության խորութիւն: Երեսն եկան պալատական աշուղներ, երգիչներ, որ երգում էին վրաց թագավորների արքունիքում, ուր հայերենը տարածվում էր վրացերենին ղուգրնթաց: Այսպես հետևողականորեն, երգիչների անձնական ուժի և ժողովրդի կուլտուրական աճման ազդեցութեամբ բանաստեղծ աշուղի տիպը, որը միջնադարյան հայ քնարերգության տրադիցիաները տարավ նոր ուղիներով: Նոր տիպի առաջին աշուղներից մեկը երգիչ Ստեփանոսն էր (հավանաբար XVII դ. է ապրել), որի երգերը մասամբ հասել են մեզ:

Աշուղների պոեզիան մինչ այդ անհատանկի բարձրության հասցնող երգիչը Սալաթ-Նովան էր. իր հանճարի գորությամբ նա ժողովրդական երգչի արհեստը վերածեց բանաստեղծի վեհ կոչման: Կարելի է տեսել, որ այն ամենը, ինչ տրել էին Սալաթ-Նովայի նախորդները, շնչին բան է նրա սիրանքի առաջ և մի տեսակ աղոտացավ նրա փառքի ճաճանչների մեջ: Սալաթ-Նովան առաջինը իր օրինակով ցույց տվեց ու ապացուցեց, թե ի՞նչ ուժ է պարփակված ժողովրդական երգչի ձայնի մեջ, ցույց տվեց, որ այդ երգիչը ոչ միայն խնջույքի ժամանակ ուրախացնող է, այլև ուսուցիչ, մարդարև՝ որքան էլ թեթևամիտ թվան նրա երգերի թեմաները: Սալաթ-Նովան ընկալեց իր նախնի-թացների մաները, սակայն կատարելության դրոշմ տվեց դրան, և հանկարծ պարզվեց, թե ինչպիսի՞ ճոխություն, ինչպիսի՞ պերճանք է պարունակում աշուղների այն երգը, որին շատերը խիստ մոտեցնսորեն էին վերաբերվել: Այն ժամանակ, երբ մահանում էր գիտնական վանականների մեծաստանյան պոեզիան, Սալաթ-Նովան զգալ տվեց, որ հայ պոեզիան կենդանի է, միայն թե վանքի պատերից դուրս եկել, ժողովրդի մեջ է մտել և հնչում է աշուղների ազատ երգերում՝ շուկաներում, հրապարակներում, ընտանեկան հանդեսներում և պարզ մարդկանց համեստ տներում:

Սալաթ-Նովան իր կյանքով լցրեց ամբողջ XVIII դարը: Նա ծնվել է Թիֆլիսում՝ 1719 թ. և մեռել (սպանվել) նույն տեղում՝ 1795 թ.: Բանաստեղծի իսկական անունը Արութին է. Սալաթ-Նովան կեղծանուն է և բոտ Հ. Թումանյանի հետադրուման՝ նշանակում է «երգեցողության թագավոր» կամ «երաժշտության տիրակալ» (հինդուստանի լեզվով, որ քաջահայտ էր Առաջավոր Ասիայում): Հայրը փոքրիկ Արութինին ջութակի աշակերտ տվեց, սակայն տղան վաղ հասակից փափագում էր աշուղ դառնալ, ուստի ազատ թողնելին վաղում էր ունկնդրելու երգիչների մրցումները և սովորում էր նվագել բյամանչա, շունգուր, թառ: Վաղ էլ Արութինն սկսեց երգեր հորինել, որ նախ երգում էր ազգականների տանը, ապա ամենաանվանի թիֆլիսցիների մոտ, որոնք իրենց տունն էին

հրավիրում տաղանդավոր պատանուն: Հաջողութիւնը Արու-
թիւնին մղեց վերջնականապէս անձնատուր լինելու երգչի ար-
հեստին. նա ընդունեց Սայաթ-Նովա անունը և շուտով դար-
ձավ ամբողջ Թիֆլիսի ամենասիրելի տղուդը: Որքան կարելի
է, դատել Սայաթ-Նովայի երգերից՝ նա կարողացել էր բավա-
կան ընդարձակ գիտելիքներ ձեռք բերել. նրա բանաստեղծու-
թիւնների մեջ շոշափում են բավական բարդ հարցեր, հիշա-
տակվում են տարբեր երկրներ ու ժողովուրդներ, զգացվում են
պարսկական պոեզիայի արձագանքները, որից Սայաթ-Նո-
վան, ի միջի այլոց, վերցրել է իր երգերի ձևերը: Բացի դրա-
նից, Սայաթ-Նովան գիտեր շատ լեզուներ, իր բանաստեղծու-
թիւնները գրում էր ոչ միայն հայերեն, այլև վրացերեն ու
թուրքերեն. մեկ հասել է Սայաթ-Նովայի 115 բանաստեղծու-
թիւն՝ գրված թուրքերեն (հայերեն միայն 46), իսկ վրացիք
նրան համարում են իրենց պոետը:

Սայաթ-Նովայի հետագա կյանքը դեռ լավ ուսումնասիր-
ված չէ: Հայտնի է միայն, որ նա վաչելում էր հովանավորու-
թիւնը վրաց Հերակլ Բ թագավորի, որը բարձր էր գնահատում
Սայաթ-Նովայի տաղանդը և դարձրել էր իր արքունիքի երգիչը:
Վրաց արքայի պալատում էլ ընթանում էր նշանավոր աշուղի
զխավոր սիրավեպը՝ նրա սիրահարութիւնը վրաց արքայա-
դստրին, որին էլ ձոնված է նրա խաղերի մեծ մասը: Հետագա-
յում, երբ տարիքն առած էր արդեն, Սայաթ-Նովան հեռացավ
արքունական պերճ կյանքից ու մտավ Հալպատի Սուրբ Նշան
մանքը. այս որոշումը շաղկապում են բանաստեղծի կնոջ՝
Մարմարի մահվան հետ, 1770 թ.: Վանքում նա ընդունեց Դա-
վիթ անունը և ըստ Հ. Թումանյանի արխիվային նոր որոնում-
ների՝ հռչակվեց Թիֆլիսի եպիսկոպոս: Այս կոշումը կաթողի-
կոսը տվեց նախկին աշուղին միմիայն վրաց արքայի պնդու-
մով: Սակայն վանքի պատերի ներսում էլ Դավիթ եպիսկոպո-
սը չէր կարողանում հաղթահարել պոեզիայի սերը, շարունա-
կում էր գրել ու կարտում էր հրապարակային մրցումներին:
Ասում են, որ նոր եպիսկոպոսը երբեմն աշուղի զգեստ էր հագ-
նում, ծածուկ դուրս գալիս վանքից, հասնում Թիֆլիս և այնու-

ամենաջնիւմ հանդես գալիս ժողովրդի առաջ որպէս երգիչ: Մեկ անգամ, օրինակ, իմանալով, որ Թիֆլիսում հայտնվել է մի նոր աշուղ և մթագնում է մշուսներին՝ ձերունի Սալաթ-Նովան շկարողացաւ դիմանալ նրա հետ չափակուէր ցանկութեանը, հագաւ թափառական աշուղի իր հին զգեստը, վերցրեց քամանչան և գալով մրցաւայրը՝ հաղթեց երիտասարդ ախոյա-նին: Պահպանել է աչն գրագրութունը, որով կաթողիկոսը պանգատում է թագաւորին Դավիթ եպիսկոպոսի աչդ կենցա-ղաւարութեան համար՝ մատնանշելով դրանից ժողովրդի հա-մար առաջացող պայթակղութունը: Ծերունաղարդ բանաստեղ-ծին սպանում էին զրկել կարգից, սակայն թագաւորը խնդրեց հանգիստ թողնել իր սիրելի երգչին:

Պարսից Աղա-Մահմուդ-խանը 1795 թվականին պաշարեց Թիֆլիսը, և բնակչութեանը սոսկալի կոտորած էր սպանում: Ալեղարդ աշուղը՝ Դավիթ եպիսկոպոսը, իմանալով աչդ՝ դուրս եկաւ մեկուսացած վանքից և շտապեց մայրաքաղաք՝ փրկելու իր բնտանիքը: Նրան հաջողվեց իր զաւակներին քաջբից տե-ղափոխել Մոզդուկ, ուր նրանք վտանգից դուրս էին. բայց ինքը կամ շկարողացաւ մեկնել, կամ չուկեց համաքաղաքացիներին լքել սպանուհատի ժամանակ: Այսպէս թե աչնպէս Սալաթ-Նո-վան Թիֆլիսում էր աչն օրը, երբ պարսկական հորդաները գրավեցին քաղաքը: Բանաստեղծ եպիսկոպոսը ծնկաշոր աղո-թում էր բաղմութեան հետ տաճարում: Պարսիկները պահան-ջեցին, որ ամենքն էլ դուրս պան եկեղեցուց և մահմեդականու-թյուն բնդունեն: Սալաթ-Նովան թուրքերեն չափածուով պա-տասխանեց.

Զրխմանան բիլիսպան, դյոնմանում Բապան:

Մահմեդականները բռնի դուրս հանեցին ձերունուն եկեղե-ցուց և շեմքի վրա էլ սպանեցին: Այժմ աչդ տեղը մարմարե հուշատախտակ է հաստատուած, որի վրա փորագրուած են Սա-լաթ-Նովայի ծննդեան ու մահվան տարեթուերը և նրա հետեւալ տողերը.

1 Դուրս չեմ գա ժամից, չեմ հրաժարվի Հիսուսից:

Ամեն մարթ չի կանա խրմի, իմ ջուրըն ուրիշ ջրբեն է.

Ամեն մարթ չի կանա կարթա, իմ գիրըն ուրիշ գրեն է.

Բունյաթն ավազ չիմանաս, բարափ է, բարուկորեն է...

Սայաթ-Նովայի բանաստեղծությունների բովանդակությունն առաջին հայացքից միակերպ է. միակերպ էլ թվում են և դրանց ձևերը: Բայց ինչպիսի՞ անսպասու բաղմադանություն կարողացել է բանաստեղծը մտցնել այդ առերևույթ միակերպության մեջ: Համարյա ամենուրեք նա խոսում է սիրո մասին, բայց որքա՞ն գույնզգույն են դրա ներբերանդները տարբեր բանաստեղծությունների մեջ, այդ բոլոր անցումները՝ խաղաղ ընթշանքից դեպի հրաշքոտ կիրքը, հուսահատությունից դեպի իրացմունքը, իրեն կասկածելուց դեպի արվեստագետի հպարտ ինքնադիտակցությունը: Իրավամբ Սայաթ-Նովային կարելի է անվանել «ներբերանդների բանաստեղծ»: XVIII դարում ռուսերեն կատարեց այն պատգամը, որ մեկ դար հետո տվեց Վեոլենը. «Pas la couleur, rien que la nuance» («Ոչ թե՛. հույսը, այլ միայն նրբերանդը»): Այո, վառ գույներ պետք չեն: Ճշմարիտ բանաստեղծը ընթերցողին կու՞մ ունկնդրին զգալ է տալիս ամեն ինչ՝ մի գույնից մյուսին հաղիմ նկատելի անցումների ուժով: Բայց միաժամանակ և որքա՞ն սուր, խոր ու չլուծվեց են Սայաթ-Նովայի երգերում այդ «երանդները». մենք դրանք ընկալում ենք որպես ամենավառ գույներ, որոնց մրրկացել է ի կարող նվազ հաջողակ (ուղղակի ասենք՝ նվազ հանձարեղ) բանաստեղծների ո՛չ մի վրձնահարված, որոնք ներկր շատ են թանձր քսում: Բարակ, քնքուշ վրձինով է նկարել Սայաթ-Նովան, ուստի է՛լ մեծ է թովչանքը նրա միշտ էլ գերող բանաստեղծությունների մեջ:

Սայաթ-Նովան աշուղական երգերի համար հաստատեց, նվիրադրոճեց պարսկական «զադելին» մոտեցող չափածոյի մի տոանձնակի ձև. դրանից հետո այդ դարձավ բոլոր երգիչների նախասիրած ու գերիշխող ձևը: Նույն բառի (կամ մի քանի միակերպ բառերի) անսպասման կրկնումը բաղմաթիվ տոյակների վերջում, որ պահանջում էր հին ձևը, ինքնին ստիպում էր

բանաստեղծին բազմազանությամբ ուրոնել միօրինակությամբ մեջ: Բայց այդ ձևը միաժամանակ, գրեթե բանաստեղծից անկախ, առանձնակի հնչյունություն, խոր երգայնություն է տալիս նրա երգերին: Սալյաթ-Նովան գրան միացնում է նաև նրբաձաշակ հոգատարություն ընդհանրապես առկա հնչյունային կողմի նկատմամբ: Սալյաթ-Նովայի երգերը համակված են ասո-նանսներով, ալիտերացիաներով, կրկնվող ու ներքին հանգե-րով. նա մեկն է «հնչյունագրություն» գերագույն վարպետնե-րից, որոնց ձանաչել է համաշխարհային պոեզիան: Գրանով հանդերձ նա և զմայելի ութմագետ է, որ կարողանում է հան-րագործածական շափերում եղանակային նորություն գտնել: Այս վերջին տեսակետից Սալյաթ-Նովային մեր պոեզիայում կարելի է համեմատել Կ. Գ. Բալմոնտի հետ: Սալյաթ-Նովայի հետևորդների ու նմանեցնողների գրվածքներում նրա պոեզիա-յի շատ առանձնահատկություններ վեր են ածվել պայմանաշու-նություն. պերճազեղ ձևը դարձել է մեռած կրկնություն, եր-գայնությունը՝ հնչյունների դատարկ խաղ, նրբերանգների բնքուշ հաջորդականությունը՝ բովանդակության տաղտկալի միօրինակություն: Մինչդեռ Սալյաթ-Նովայի մոտ ամեն ինչ աշխուժացած ու շնչափութած է իսկական պոեզիայի հանձարի ուժով: Բանաստեղծն իրավացի էր, երբ հպարտ հայտարարում էր (այդպես հպարտությունն է, որ կերտել է Հորացիոսի և Պուլլինի «Հուշարձանը») — «բունիաթս... քարափ է, քարու-կըրեն է»: Ուղում ենք հավատալ, որ գեպի Սալյաթ-Նովայի հուշարձանը տանող «ժողովրդական արահետն էլ խոտով չի ծածկվի»: Այնպիսի բանաստեղծներով, ինչպես Սալյաթ-Նո-վան է, կարող է և պետք է պարծենալ բովանդակ ժողովուրդը. դրանք Երկնքի վեհ ընծաներն են, որ ուղարկվում են ոչ ամեն-բին և ոչ հաճախակի. դրանք նախախնամության ընտրյալներն են, որոնք օրհներ են գրողում իրենց դարի և իրենց հայրե-նիքի վրա...

Աշուղների պոեզիայի հովիտը զարգացումը Սալյաթ-Նովայի բանաստեղծություններում՝ իհարկե կյանքի կոչեց բազմաթիվ հետևողներ ու նմանողներ: Արագ ստեղծվեց «Սալյաթ-Նովայի

դպրոցը», և, ըստ էության, մինչև մեր օրերն էլ բոլոր հայ աշուղները ենթարկված են նրա անհաղթահարելի ազդեցությանը, պատմում են նրա գծած ծիրի շրջանակում: Ահա թե ինչու հարկ չկա ավելի երկար կանգ առնել XVIII դ. վերջի և XIX դ. աշուղական պոեզիայի առանձին ներկայացուցիչների վրա: Նրանց մեջ եղել են իրենց խոսքն ասել կարողացող տաղանդավոր երգիչներ, քիչ չեն եղել և երգասացության իսկական ձիրքով օժտված բանաստեղծներ, որոնք ստեղծել են երգային, լսելիքը փաղաքշող տողեր: Սակայն Սայաթ-Նովայի պոեզիայի տիրապետության մեջ ընդգրկված աշուղներից ոչ մեկը, ինչպես երևում է, այդ սահմաններից դուրս չեկավ: Բոլորն էլ մնացին տաղանդավոր աշակերտներ, ո՛չ ավելի: Ավելացնենք միայն, որ աշուղների թիվը, այսինքն նրանց, ովքեր սկսեցին յովաքել ու գրի առնել իրենց երգերը, XIX դարում խիստ մեծ է: Այդ քնարերգույնը ներկայացնում է պատմական, էսթետիկ մեծ հետաքրքրություն:

Նշենք միայն հետագա աշուղներից Երկուսին, որոնց մոտ ավելի, քան ուրիշների, ավելի ուժեղ է հնչում մի ուրույն, նոր բան. դրանք Ղունկիանոսն ու Զիվանին են: Առաջինը՝ Ղունկիանոսը ծնվել է XVIII դ. վերջին, էրզրումում, մի քանի տարի է անցկացրել վանքում, ապա զնացել-հասել է Եդիպտոս, եղել է Իբրահիմ փաշայի քարտուղարը, բայց հեռացել նրանից, անձնատուր եղել ամեն տեսակ զրկանքներով լի թափառական կյանքի, ըստ որում եղել է, ի միջի այլոց Պետերբուրգում և անցած դարի կեսերին մեռել է Վարևան գյուղում: Զիվանին արդեն մեր ժամանակակիցն է. նա ծնվել է 1846 թ. Ախալքալաքի մոտերքում, վաղաժամ դարձել թափառական երգիչ, աշուղ, կազմակերպել նույնիսկ երգիչների մի ամբողջ խումբ և հսկայական հաջողությամբ երգել իր երգերը Ալեքսանդրապոլում, Թիֆլիսում, Բաքվում, Բաթումում, Կարսում. Զիվանին մեռել է 1909 թվականին: Ղունկիանոսի պոեզիան նշանակալի է միստիկ նրբերանգով, որ սակավադեպ է աշուղների երգերի մեջ: Զիվանու պոեզիան ավելի բազմազան է, բազմակողմանի. իր երգերի մեջ բանաստեղծը շոշափել է

ամենատարբեր թեմաներ՝ սիրո երգչից դառնում էր բարոյա-
խոս, գովերգում ժամանակակից իրադարձություններ, հրա-
տապ հարցեր, հյուրասեղանի երգեր գրում և այլն: Ի միջի աչ-
յոց Ջիվանու լեզուն արդեն ժամանակակից գրական լեզուն է,
և բնդհանրապես Ջիվանու երգերի վրա եղել է գրբային ազդե-
ցությունը: Սալաթ-նովաչի և մի քանի նոր բանաստեղծների
աներկբա նմանողություններից Ջիվանին ստեղծել է մի
քանի ճշմարտապես սքանչելի բանաստեղծություն, որոնք հա-
վանաբար բնդմիշտ կմնան հայ պոեզիայի մեջ:

Սալաչն Ղուեկիրանոսի ու Ջիվանու պոեզիան վերաբերում
է արդեն հետևյալ շրջանին: Ավելի առաջ, բան աշուղ Ջիվանին
սկսում էր հյուսել իր երգերը, ծնունդ էր առել, աճել ու ամրա-
ցել հայ նոր պոեզիան՝ ոչ թե ժողովրդական երգիչների պոե-
զիան, այլ գրբային՝ «արվեստականը», ինչպես սովորաբար
(և իհարկե սխալ) անվանում են այն: Արեմուտքում, Կոստան-
զնուպոլսում և Նվրոպաչի հաշկական գաղութներում, Ռուսաս-
տանի սահմաններում թե հաշկական մարդերում, ամենից ա-
ռաջ Թիֆլիսում, թե մանավանդ Մոսկովայի հայ գաղութում՝
սկսվեց վարդապետը նորագույն հայ գրականության, որը վե-
րականգնում էր հայ գրականության կապը համաշխարհայինի
հետ: Մշակվեց հայ նոր գրական լեզուն (ավելի ճիշտ՝ երկու
նոր գրական լեզու կամ բարբառ, մեկը արևմտահայերի, մյու-
սը ուստահայերի), և հայ գրողների մի քանի սերունդներ
ստանձնեցին դժվարին, պատասխանատու, բայց և երախտալի
մի գործ՝ հայ ժողովրդի սեփականությունը դարձնել այն ամե-
նը, ինչ եվրոպական գրականությունը կարողացել էր կատարել
մի քանի դարի ընթացքում, որոնց միջոցին Հայաստանը կորը-
ված էր մարդկության հանրա-կուլտուրական աշխատանքից:

5

Հայ գրականության վերածնունդը սերտորեն կապված է
Մխիթարյան միաբանության գործունեության հետ: Այդ միա-
բանությունը հիմնել է Մխիթար Սեբաստացին (1676—1749)

4. Պոլսում, բայց հաստատվել է Վենետիկում: Այդ միաբանության յոնից դուրս է եկել գիտնականների, գրողների և ընդհանրապես լուսավորության գործիչների մի երկար շարք: Մխիթարյանները հրատարակել են հայ լեզվի (հին) բառարաններ ու քերականություններ, աշխատություններ Հայաստանի պատմության վերաբերյալ, եվրոպական գրականության կլասիկների հայերեն թարգմանություններ և շատ ուրիշ երկեր, որոնք հսկայական ազդեցություն են գործել: Հետագայում Մխիթարյանների մի մասն առանձին միաբանություն հիմնեց Վիեննայում, ուր շարունակեց նույն օգտակար գործունեությունը: Մխիթարյաններից դուրս եկան և առաջին հայ նորագույն բանաստեղծները, այդ թվում Բագրատունին ու Ալիշանը: Առաջինը՝ Արսեն Բագրատունին (1790—1866) ներկայացուցիչն էր կեղծ-կլասիցիզմի, որ նրա ժամանակ զեռ իշխում էր եվրոպական գրականությունների մեջ: Եվ կրողը՝ Ղևոնդ Ալիշանը նույնպես չի խուսափել այդ ազդեցությունից, սակայն աստիճանաբար ազատվել է դրանից, որ, ի միջի այլոց, սրտահայտվել է և դասական դրաբարից (որով գրված են Ալիշանի վաղ շրջանի բոլոր բանաստեղծությունները) նոր լեզվին (պոլսական բաբրադին) անցնելով:

Ղևոնդ Ալիշանը (1820—1901) թողել է գիտական բազմաթիվ տրվածքավոր աշխատություններ պատմության, հնագիտության, աշխարհագրության և այլնի վերաբերյալ: Բայց նա սկանավոր պոետ էր, և նրա բանաստեղծությունները ի մի վերցրած՝ հինգ հատոր են կազմում: Չափածոյի տեխնիկայում Ալիշանը հասել էր մեծ կատարելության և նրա երկերը մինչև իմա էլ պահել են ընթերցողների զգալի մասի սերը, որպես տնկեղծ ու գեղեցիկ ողբշնչումներ: Ալիշանը գրել է բազմական թվով կրոնական տաղեր, աղոթքներ ու օրհներգեր, կան Հայաստանի պատմական անցյալին նվիրված պոեմներ, կան բնության կենդանի նկարագրություններ: Ալիշանի բանաստեղծություններին առանձնակի խորություն է տալիս նրա սրտաուշ հայրենասիրությունը, որ բողբալաված է օտարության մեջ ապրող պոետի ճակատագրով: Ալիշանի առավել հաջող

բանաստեղծություններից է «Հրապարան» երգը, որտեղ պոեզիայի «հավերժական» թեման՝ տարագրի վերագործը հայրենիք, աշխուժացած ու ջերմացած է հայ հայրենասերի ուժգին պոպոլումով:

Այնուամենայնիվ «տաճկահայերի դպրոցի» իսկական հիմնադիրը հայ նոր գրականության մեջ պետք է ճանաչել հաջորդ լերնդի երկու բանաստեղծի՝ Պեշիկիթաշյանին ու Գուրջանին, բանաստեղծներ, որոնց ստեղծագործության մեջ արդեն ամբողջովին օգտագործված է նոր լեզուն: Նրանց, ինչպես և նրանց հետ «գուգարհեռաբար» աշխատող «ուսումնասիրի դպրոցի» նախաձեռնողների, գործունեությունը ճիշտ գնահատելու համար պետք է պատկերացնել առաջադրվող խնդիրներին մեծությամբ ու գծավորությամբ: Պետք էր ամենից առաջ բնութիւնը բազմազան բարբառներից մեկին ու մեկը, կռել դրական, մասնավորապես բանաստեղծական լեզվի նոր ղեկը, այլ կերպ ասած՝ պետք էր լեզու ստեղծել ժողովրդական բարբառների հակասական տարրերի մեջ, կռահել միասնությունը: Հարմարեցնել այդ լեզուն՝ արտահայտելու նուրբ մտքի բոլոր երանգները, դարձնել այն ունակ՝ արտացոլելու ժամանակակից մարդու հոգեկան բոլոր պոթիկումները: Այս խնդիրը համատեղ լուծում էին իհարկե և՛ արձակագիրները, և՛ բանաստեղծները, սակայն չափածո գրողներին ընկալվ ամենապատասխանատու մասը՝ լեզվին գեղեցկություն տալ, արտահայտությունների սեղմություն պահպանելով հունդերձ: Դրա կողքին կանգնած էր մի այլ հարց՝ ոչ պակաս հսկայական ու ոչ նվազ դժվարին. ծնունդ առած հայ նոր պոեզիայի համար յուրացնել բոլոր նվաճումները եվրոպական գրականությունների, որոնք XIX դարի կեսին մի երկար էվոլյուցիա էին կատարել՝ իրար հետից տարելով կեղծ-կլասիցիզմի, սենտիմենտալիզմի, ուժանտիցիզմի դպրոցները և արդեն մտել էին ուսուցիչի իշխանության շրջանը: Եվրոպայում արդեն կային և՛ Գյոթե ու Շիլլեր, և՛ Վիկտոր Հյուգո ու Մյուսե, և՛ Բայրոն ու Շելլի՝ չնոսելով արդեն ավելի վաղ շրջանի ստեղծագործողների մասին. պետք էր նրանց ստեղծածի հիմնական գծերը հարադատացնել

և հայ հոգուն: Վերջապես առաջին հայ նոր գրողներն իրավունք չունեին միայն արվեստագետ լինել: հայրենիքի վիճակն ստիպում էր նրանց նույն չափով լինել կիսամոռացված ճշմարտությունների արիքուն, մունետիկ, արթնացնել ժողովրդական ինքնագիտակցությունը, կենդանացնել ու շնչավորել հայրենի երկրի սերը, կարյաց չափով դարձանել ազդի բազմադարյան վերքը, ամրացնել նրա ուժերը պայքարի համար և սատարել լավագույն ապագայի հովատր... Միայն այս մեծ խնդիրները հիշելով, որոնցից ոչ մեկը չէր կարելի դո՛հել, կարելի է արգարացի կերպով դնահատել Պեշիկթաշլյանի, Գուրյանի, Պատկանյանի, Շահադիզի և այլոց արածը, որոնք «նախաձեռնողներն» էին, բայց և կարողացան իսկական պոետ լինել:

Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանը (1828—1868) Ալիշանի անմիջական աշակերտն էր, որովհետև դաստիարակվել էր մխիթարյան մենաստանում: Սակայն Պեշիկթաշլյանը միաբանություն մեջ չէր մտել, ուստի և նրա կյանքն անցավ ավելի փոթորկալի՝ ենթարկվելով կրքերի, հույսերի ու հուսախաբությունների բոլոր ալեկոծություններին: Արտաքինից Պեշիկթաշլյանի կյանքը լի էր ծանր փորձություններով, ի միջի այլոց նա ճաշակեց և նշովթական կյանքի համար մղած պայքարը, բայց իր պատկերը շարատավորեց ուժեղներին երբեք հաճոյանալով: Նա ապրեց իր կյանքը համեստ կերպով, արժանապատվությամբ, եղավ ուսուցիչ ու աստվածացվեց իր աշակերտներից, ճաշակեց անհաջող սերը, բայց մխիթարություն դտավ պայծառ բարեկամության մեջ և իր բարեհամբույր, ջինջ ընավորության շնորհիվ ավելի շատ բարեկամներ ձեռք բերեց, քան թե հակառակորդ: Արդեն կենդանության օրոք հասարակության ընտրյալ շրջանները կարողացան գնահատել Պեշիկթաշլյանին, և նրա վերջին, մահաբեր հիվանդության օրերին բազմաթիվ մարդիկ շարունակ հետաքրքրվում էին նրա առողջությամբ, և դա խիստ հուզում էր համեստ բանաստեղծին:

Ամենից ավելի ժողովրդականություն ունեցան Պեշիկթաշլյանի ողբերգությունները, մանավանդ նրանք, որոնց սյուժեն

վերցված էր հաշուց պատմությունից. շնայած ձեռն պայմանա-
կանություն՝ այդ գրամաները իրենց բովանդակության վսե-
մությամբ ազնվացնող նշանակություն ունեցան: Լիրիկայում
Պեշիկթաշլյանի լավագույն գործերը նրանք են, շոշնցից հաշ-
րենասիրական դրացմունք է հատնում. բանաստեղծը կարողա-
նում էր աշգպիսի թեմաներին մոտենալ ոչ հնացած ձևերով և
ամեն անգամ իր ոտանավորներին նորություն գրավչություն
հաղորդել: Բայց սրպես բնության պոետ էլ Պեշիկթաշլյանն
ուշադրության իրավունք ունի, որովհետև հասկանում ու սի-
րում էր նրան, «մեկանդ հոգնինք, մեկանդ ցանենք»: Սիրո թե-
մաներին էլ զգալի աեղ է արված Պեշիկթաշլյանի պոեզիայում:
Պեշիկթաշլյանի ստեղծագործության մասին գրած ակնարկում
Յու. Վեսելովսկին իրավացիորեն ասում է, որ «Բանաստեղծն
օժաված էր իր էրոտիկ երգերի մեջ գույների արեևյան փար-
թամությունը կուլտուրական եվրոպացու աշխարհայացքի»,
ու հեջեկան աշխարհին միացնելու արտակարգ քնդունելու-
թյամբ»: Այս աեսակետից Պեշիկթաշլյանը հայ հին պոեզիայի
հիմնական տրագիկայի իսկական շարունակողն էր: Մնում է
ավելացնել, որ Պեշիկթաշլյանի պոեզիայում արտահայտվել է
Հայնեի ու Մյուսեի և XIX դ. մի քանի այլ բանաստեղծների
ազդեցությունը և որ նրա բանաստեղծությունների մեջ պոե-
տական յեզուն դեռ կրում է կազմավորման վաղ շրջանի հետ-
քերը: Մեր ժողովածուի մեջ Պեշիկթաշլյանը ներկայացված է
ույ՛ր բանաստեղծությամբ, որոնք բնորոշում են նրան սրպես
հայրենիքի, սիրո ու բնության պոետ:

Բարորովին այլ աիպի էր Պեշոոս Դուրջանի (1851—1872)
անձնավորությունը. նա հաջորդ սերնդի բանաստեղծ էր, մե-
տով գրեթե 20-ամյա պատանի և վառ տառապի պես ճեղքեց
հայ գրականության երկնակամարը: Մնված սրտեցու չքամար
բնտանիքում, սովորած միայն ժողովրդական դպրոցում, չու-
նենալով ո՛չ մի հովանավոր կամ ազդեցիկ բարեկամ՝ Դուրջա-
նը լուր իրեն է պարտական և իր կոթությունը, և իր հաջողու-
թյունները գրականության մեջ: Կրքոտ, պոեթիկուն, սակայն
համառ Դուրջանը ողջ կյանքում պայքարեց և՛ կարիքի, և՛ ժա-

մանակակիցների չհասկանալու, և՛ համաշխարհային, ոչ միայն հայերին հատուկ նախապաշարումների դեմ: Մի քանի թատերգությունների հեղինակ և որպես ղեկապետ էլ ԲՆԴՊՐԱ եկած Դուրյանը ամենից ավելի ուժեղ է որպես լիրիկ. սակայն լիրիկան միշտ էլ երիտասարդության ձայնն է, և Դուրյանի վաղաժամ մահը թույլ չի տալիս դատելու, թե ինչպիսի գրամատուրգ կարող էր դառնալ նա, եթե կարողանար ստեղծագործել արդեն կենսափորձից հետո:

Ե՛վ համոզմունքներով, և՛ խառնվածքով լինելով ումանտիկ՝ Դուրյանը համեմատաբար սակավաթիվ իր տաղերում ազդեցիկում էր աշխարհին իր կրքոտ սերը դեպի հարստացող ժողովուրդը, հավատն իր իսկ հանդեպ, իր տառապանքները, որոնք ամեն մի մտածող մարդու տառապանքը կարող էին լինել բանաստեղծի շրջապատում, և վերջապես մարտակոչ նետեց աստծուն («Տրտունջ» բանաստեղծություն մեջ), որ թեև մի քիչ ումանտիկորեն չափազանցված է, սակայն զգացմունքի անկեղծությամբ ու խորությամբ հափշտակում է հոգին... Պատանի Դուրյանը մենում է հայ պոեզիայի պատմության մեջ, որպես վառ, հրաշեկ շարիխ. ի թիվս մյուս, ավելի հանդարտ բանաստեղծների, նա ցույց տվեց, թե ինչ է նշանակում ստեղծագործության մեջ «ավյուներ», անմիջական ապրումների ուժը, որոնք հաճախ ոչ միայն փոխարինում են «ղպրոցին», «տեխնիկային», այլև անչափ վեր են բարձրանում գրանցիկ... Սրանում է Դուրյանի ստեղծագործության պատմական նշանակությունը, որ առանձնապես կարևոր է մանավանդ «տաճկահայերի» պոեզիայի համար, ուր հետագա գործիչները երբևիցե մեղանչել են ավելորդ զսպվածությամբ՝ հակվելով դեպի պաշտոնիչմի ստոնությունը և նրա «անմեղանչականությունը» իրենց իդեալը դարձնելով: Ասենք Դուրյանի բանաստեղծություններից շատերը ձևով էլ հասնում են մեծ նրբազեղության. առանձնապես նրբազեղ կարողանում էր պոետը կառուցել բանաստեղծական տունը, և այդ գործում ուսուցիչները եղել են նրա սիրեցյալ ֆրանսիական բանաստեղծներ Վ. Հյուգոն ու Լամարտինը:

Պեշիկթաշլյանի ու Դուրյանի հետ միաժամանակ «տաճ-
 յահայերի» զպրոցում աշխատում էին ուրիշ շատ բանաս-
 տեղծներ էլ, որոնց զործունեությունը զուգադիպում է XIX դա-
 րի միջին երկու քսանհինգամյակներին (1825—1875)։ Այդ
 բանաստեղծների մեջ անպայման կային շնորհալի գրողներ.
 որոնց երկերն անհետ չեն անցել հայ գրականության համար։
 Ավելի վաղ շրջանի պոետներից՝ ինչպես Գալփաշանը (Խորեն
 Նար-Պեյ, 1831—1892) նույնպես մխիթարչան, հետագայում
 միաբանությունից դուրս եկած, և Աճեմյանը (ծն. 1838), դրա-
 մատուրդ ու քնարերգակ, հեղինակ մի քանի գեղեցիկ բանաս-
 տեղծությունների։ Թե՛ այս երկու գրողները և թե՛ նրանց հա-
 ջորդներից մի քանիսը (հիշենք՝ Ոսկանյանին, Ռուսինյանին,
 Ներենցին, «Զմուռնիայի զպրոցից», Մամուրյանին, Գր. Օռ-
 յանին, Պարոնյանին, Տեմիրճիպաշյանին), անպայման տա-
 հանգավոր գրողներ են։ Նրանց երկերում նոր հայերենը մշակ-
 ւեց, գտվեց ու հարստացավ նոր բառերով ու դարձվածքնե-
 րով։ Դրա հետ միաժամանակ «տաճկահայերի» զպրոցի գոր-
 ծիչները ոչ թե դիտակցական մեթոդով, այլ պարզապես են-
 թարկվելով անձնական համակրանքի մղումին, այսպես ասած.
 «սածիլում էին» հայկական հողի վրա արևմտյան, մանավանդ
 ֆրանսիական պոեզիայի ծաղիկները։ Մի շարք ուղղակի թարգ-
 մանությունների, դիտակցական նմանողությունների ու ակա-
 մա վերհուշերի մեջ այդ բանաստեղծները սեփականացրին
 հայ պոեզիային ֆրանսիական ոտմանտիկների, մասամբ էլ
 պոսոնասյանների՝ Վ. Հյուգոյի, Ա. դր Վինյիի, Ա. դր Մյուսեի,
 Լամարտինի, Սյուլիի Պրյուդոմի և այլոց մոտիվները։ Այս գոր-
 ծունեությունն էլ նախապատրաստեց այդ զպրոցի հաջորդ
 շրջանի (XIX դ. վերջը և XX դ. սկիզբը) հարուստ ծաղկումը։
 Մի շարք բանաստեղծներ (այստեղ չենք թվարկի նրանց
 անունները) մեծ կատարելությամբ մշակեցին տեխնիկան,
 հղկեցին շափածոն, սրեցին հանգը, փորձեցին բոլոր ձևերը
 (առանձնակի սիրով մշակելով սոնետը) և հաջորդ սերնդին
 հանձնեցին հիանալիորեն լարված մի երաժշտագործիք, որ

ընդունակ էր տրտաճաշակելու ժամանակակից մարդու խոհերի, պղպղմունքների ամբողջ գամման:

Այլ ուղիներով ընթացավ դարպացումը «ոռոսահայերի» պարոցի, որի գործիչներն ավելի ուշ գրական ասպարեզ իջան: Այն ժամանակ, երբ Արևմուտքում Մխիթարյանների գործունեության շնորհիվ արդեն XVIII դարից գոյություն ունեւ հայ նոր գրականությունը, թեև իր արտաճացման համար օգտագործում էր մեռյալ գրաբարը, ոռոսահայերը երկար տարիներ, խստորեն ասած, չունեին իրենց գրականությունը (եթե չհաշվենք միանգամայն անջատ-անջատ փորձերը՝ հրատարակելու մի քանի դասագրքեր, ձեռագիր երկեր և այլն): Միայն դարի կեսերին բոլորովին հասունացավ ժողովրդական նոր ոգուն գրական արտաճացություն տալու պահանջը, և մոտավորապես այն ժամանակաշրջանում, երբ արևմտահայերն սկսեցին փորձեր անել Պոլսի բարբառով գրելու, ոռոսահայոց մեջ առաջ եկավ արարատյան բարբառով գրված առաջին երկը, մի բարբառ, որ հետո դարձավ հանրոնկալ. դա հաշտտուր Աբովյանի (1803—1848) «Վերք Հայաստանի» վեպն էր՝ գրված 40-ական թվականներին, բայց լույս տեսած միայն 1858-ին: Ապա 50-ական թվականներին հիմք դրվեց պարբերական մամուլին՝ խոսակցական լեզվով. 1850—1851 թթ. Թիֆլիսում Գաբրիել Պատկանյանը (ապագա բանաստեղծի հայրը) հրատարակեց Ռուսաստանում առաջին հայ պարբերականը՝ «Արարատ», 1858 թ. Ս. Նազարյանցի և Մ. Նալբանդյանի եռանդուն գործունեության շնորհիվ Մոսկվայում հրատարակվեց մի այլ ամսագիրը՝ «Հյուսիսափայլը», որ ապրեց մի քանի տարի, 1872 թ. Թիֆլիսում Գ. Արծրունին հիմնեց «Մշակ» լրագիրը, որ հրատարակվում է մինչև հիմա... Այս հրատարակությունները կյանքի կոչեցին մի ամբողջ գրականություն՝ հրապարակախոսական հոգովածներ, պատմվածքներ, ինչպես և վեպեր ու բանաստեղծություններ: Ռուսահայերի առաջին գրական գործիչներից պետք է հիշատակվեն հետևյալ անունները. Բաֆֆի (1835—1888), որ մեծ ու արժանի ժողովրդականություն վաստակեց իր լայնորեն մտահղացած վեպով, Գաբրիել Սունդուկ-

յան (1825—1912), հայ թատրոնի ոչ նվազ հաշտնի ստեղծողը, կենցաղային սքանչելի դրամաների հեղինակը. Պերճ Պոռչյան («Սոս և Վարդիթեր» վեպը 1860-ին, որ, սակայն, գրված է Աշտարակի բարբառով) և վերջապես նոր պոեզիայի սկզբնավորողները՝ Ռ. Պատկանյան ու Ս. Շահապիր:

Ռափայել Պատկանյանը (1830—1892) գուրս է եկել գրականության շահերին նվիրված ընտանիքից: Բանաստեղծի պապը՝ Քերովբեն բնիկ պոլսեցի էր, ուսել էր Վենետիկի Մխթարյանների մոտ, ապա տեղափոխվել Նոր Նախիջևան. հորինել է երգեր, որ հաճությամբ երգում էին ժամանակակիցները: Բանաստեղծի հայրը՝ Գաբրիելը բահանա էր և նույնպես բանաստեղծություններ է գրել ու է՛լ ավելի ժամանակ նվիրել հրապարակախոսության՝ հիմնելով (ինչպես նշեցինք) Ռուսաստանում առաջին հայ ամսագիրը: Բանաստեղծի եղբայրը՝ Միքայելը, նույնպես բավական աշխատել է գրականության մեջ. բացի հրապարակախոսական բնույթի հոդվածներից, գրել է կատակերգություններ և կաղմակերպել առաջին հանրային թատրոնը Թիֆլիսում. բանաստեղծի հորեղբոր տղան Քերովբեն Պետրոգրադի համալսարանում գրավելով հայ լեզվի ու պատմության ամբիոնը՝ թողել է մի շարք գիտական աշխատություններ և եվրոպական կլասիցիստի մի քանի չափածո թարգմանություններ: Հայրը փոքր հասակից խրախուսում էր իր պալանկների գրական հետաքրքրությունը, այնպես որ ապագա պոետը մանկուց գրական մթնոլորտ էր շնչում: Ի միջի ալյուց հայրն էր ուղղում նրա պատանեկան ոտանավորները և ի վերջո դրանցից մի քանիսը տպեց իր «Արարատ»-ում: Նախնական կրթությունը Ռափայելը նույնպես ստացավ հոր դեկլարությունով, որովհետև վերջինս Նախիջևանում գտնուց էր պահում. հետո էլ, 1843-ին, ապագա բանաստեղծը մտավ Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանը (հիմն. 1815 թ.) և վերջապես 1852 թ. դասախոսություններ լսեց Յուրիի համալսարանում: Այդ ուշակերտական տարիներին Պատկանյանը գրել է բազմաթիվ ոտանավորներ, ամենաառաջինները գրաբար, մնացածները խոսակցական լեզվով, սակայն տարբեր բարբառների

(Երեւանի, Նոր Նախիջևանի, Հաշտարխունի) խառնուրդով, և միայն այդ շրջանի վերջում գրածները ան «նոր գրական լեզվով», որն այդ ժամանակ սկսել էր քաղաքացիութեան իրավունք նվաճել: Պատկանյանի պատանեկան բանաստեղծութիւններից շատերը տոգորված են երիտասարդական խանդավառութեամբ և այսօր էլ հաճութեամբ երգում է հայ երիտասարդութիւնը: Սակայն Պատկանյանի գրական յուրք աշխատանքը սկսվեց միայն 50-ական թվականների կեսից:

1855 թ. Պատկանյանը մի քանի ընկերների հետ հրատարակեց ուսանալւորների առաջին ժողովածուն (Գամառ-Քաթիպա կեղծանունով), որ ընդհանուր ուշադրութիւն առաջ բերեց. գրքույկի բնաբանն էր. «Գրիր այնպես, ինչպես խոսում ես, և խոսիր այնպես, ինչպես գրում ես» (Կարամզին): Հենց գրանից հետո յույս տեսած «Արաքսի արտասուքը» բանաստեղծութիւնը երիտասարդ սյուետի անունը մասսայականացրեց, և այդ մասսայականութիւնն աճեց Պատկանյանի նոր բանաստեղծութիւնների ու նոր գրքերի հետ: Որոշ ժամանակ նա Ռետորգրագում հրատարակեց «Հյուսիս» հայերեն ամսագիրը, բայց շուտով դադարեցրեց, տեղափոխվեց հայրենի քուլտուր և իր հօր պես սկսեց մանկավարժական գործունեութեամբ զբաղվել, որովհետև միայն գրականութիւնը այդ ժամանակ չէր կարող ապահովել հայ գրողի կյանքը: Սակայն, այնուամենայնիւ, Պատկանյանի սրտամերձ գործը մնաց գրականութիւնը. նա շարունակեց ակտիվորեն աշխատակցել հայ պարբերականներին, և նրա բանաստեղծութիւններն անմիջապէս դառնում էին սեփականութիւնը ժողովրդի, որ Պատկանյանի մեջ աւսնում էր իր ազգային բանաստեղծին: Նրա բանաստեղծութիւնները շատ շուտ մտան դպրոց, այնպես որ երեխաները դաստիարակվում էին նրա սրեգիտով: Պատկանյանի կյանքի վերջին տարիները շրջապատված էին հանութեան աշխատեցնող երգիծանքից գրգռված առանձին անբարոյականների ձայները: Այնուամենայնիւ արդեն նշանավոր դարձած գրողի նյութական դրութիւնը մնում էր անապա-

հով. սպառնացող հիւանդութիւննից լրջորեն բուժվելու նպատակով Պատկանյանին հնարավորութիւն տալու համար հարկ եղաւ դիմել հասարակական օգնութեան... Անհրաժեշտ միջոցները համարվեցին, սակայն արդէն հնար չեղաւ փրկել բուսաստեղծին. նա վախճանվեց հայրենի բաղաբում և աշգտեղ էլ թաղվեց, թեև ցանկալիութեան ունեւր թաղվել էջմիածնում, ուր աշծմ մի համեստ հուշարծան-անդրի է կանգնեցված Պատկանյանին:

Պատկանյանի պոեզիայի նշանակութիւնը ոչ հայ քնթերցողը զծիար կարող է լիովին գնահատել: Դրա հիմնական ուժը բարձր հայրենասիրութեան զգացմունքի, հարազատ ժողովրդի անդեպ ունեցած աչն հրաշունչ ու անշահախնդիր սիրո մեջ է. եւ երեսն է գալիս ոչ միայն ներքողներով, այլև դառն երգիծանքներով: Իսկական սերը խուշ չի ապիս զայրուցթից, նուշիրակ առեկութիւնից, և հենց դրա համար էլ համատում ես Պատկանյանի սիրո խորութեան, որ նա համարձակվել է հայրենի երկրում առել աչն ամենը, ինչ արծանի է առեկութեան. և կարողացել է սուր պարներով հարվածել աչն ամենը, ինչ արծանի է աչք հարվածներին: Կան իրենց հայրենիքն անկեղծորեն սիրող բանաստեղծներ, սակայն նրանց սերը կուշր է. զեղում է անխտիր ամեն մի «հայրենականի» վրա. ումանց սերն էլ անմտածված է, չի գիտակցում, թե ուր է ուղղված դա. նման զագանի սիրուն զեպի աչն անտաւը, որակ ծնվել է. լինում են և ուրիշներ, որոնք պատրաստ են սիրել հայրենիքը շահախնդրական նպատակներով... Աչգլեւ չէ Պատկանյանի հայրենասիրութիւնը. սերը չի կուրացնում նրան, նա աւանում է հարազատ ժողովրդի մեղքերն ու խոցերը, բայց դրա հետ միասին գիտե, թե ինչու է սիրում նրան և ինչն է սիրում նրա մեջ: Աչք հայրենասիրութիւնը գործոն է, պարտավորեցնում է ոչ թե անդեմ հիացմունքների, այլ վճռական արարքների. դա մի սեր է, որ աշխուժացնում է ուրիշներին, իսկ բանաստեղծին հնարավորութիւն է տալիս նոր ուժեր բխեցնելու իրենից: Սակայն իհարկեւ պետք է լինեւ քո ժողովրդի զավակը, որպեսզի

յիռլին հասկանաւ աչն հզոր տպաւորութիւնը, որ պետք է տառաջացնի աշգպիսի սիրո ուժով համակված պոեզիան...

Պատկանյանը գրել է հրապարակախոսական հոգովածներ և պեղարվեստական ակնարկներ (Նախիջևանի լարբառով և աշգտեղ մեծ ժողովրդականութիւն վաշկլած), սակաչն նրա համաժողովրդական նշանակութիւնը քնարերգութիւն մեջ է: Պատկանյանի երգերը կանխորոշված են ժողովրդի համար, ուստի շունեն «լեզուն հղկելու հատուկ հոգատարութիւն» (Յու. Վեպելովսկու բնորոշումը). մասնավորապես Պատկանյանի լեզուն պանաղան տարրերի միացութիւն է, աչնպես որ աշգտեղ միախառնվում են տարրեր հայ բարբառներ: Բայց փոխարենը բանաստեղծը կարողանում էր դառնել նպատակին շեշտակի խփող սուր արտահայտութիւններ և ամեն մեկ բանաստեղծութիւն մեջ տառաջ քաշել ամենակարեւորը. սրա շնորհիւ էլ Պատկանյանի ոտանավորներն տառաջ են բերում անմիջական տպաւորութիւն, որով և բացատրվում է նրանց հսկայական լաջողութիւնը բնթերցողներին պանգվածում: Պատկանյանի պոեզիան շատ տեսակետից արտահայտութիւնն էր աչն բանի. ինչ ուրիշները տարտամորեն պզում էին իրենց մեջ. պոետը կարծես դարձավ իր ժողովրդի ձայնը, լեզու տվեց համրացած մասսաչին, և ամեն մի բնթերցող պզում էր, թե կարծես ինքն է կարդացած բանաստեղծութիւն հղինակը: Պատկանյանի պոեզիայի հիմնականը միաքն է, իսկ բովանդակութիւնը՝ հայրենասիրական պացմունրի ուժղին վերելքը. մնացած ամեն ինչ լոկ պարզ է: Պատկանյանի բանաստեղծութիւններն ամենից տառաջ և ամենից ավելի ուսուցչի ձայնն են, որին աչնբան կարիք ուներ հայ ժողովուրդն աչն ժամանակ... Հասկաւնալի է, որ աչս ամենը վերաբերում է Պատկանյանի պխավոր ստեղծագործութիւններին, որովհետեւ նա ունի աչլ բուռթի տառնծին բանաստեղծութիւններ, որոնք արտահայտում են սիրո պացմունը, արտացոլում են բնութիւն պեղեցիկութիւնը և աչլն: Որոշ բանաստեղծութիւնների տրված երգաչին կաղնութիւն՝ հանգերգը ամեն մի տան մեջ կրկնելով, և ժողովրդ-

գական պոեզիայից վերցված այս ձևը ոտանավորներին նույնիսկ է տալիս:

Այլ է Սմբատ Շահազիզի (1841—1907) պոեզիայի բնույթը: Շահազիզը շունեւ Պատկանյանի մարտիկի խառնվածքը և ուսուցչի տիրական ձայնը, թեև երկու բանաստեղծների նպատակները և պոեզիայի խնդիրների նրանց բմբուսումը նման են: Շահազիզը, զարձակ ի տարբերություն Պատկանյանի, պոեզիային նվիրել է ոչ թե իր ամբողջ կյանքը, այլ երիտասարդական պոռթկումները և հասուն տարիքի առանձին շրջաններ: Քահանայի որդի, բնիկ աշտարակցի, հորը վաղաժամ կորցրած Շահազիզը դաստիարակվել է Մոսկվայի Լազարյան ձեմարանում, սկսել է գրել դպրոցական նստարանից և 1860 թ. հրատարակել երիտասարդական բանավորների մի ժողովածու՝ «Աղատ ժամեր» վերնագրով: Ավելի լուրջ բանաստեղծություններ է հրատարակել պոետը ոտանավորների երկրորդ գրքում, 1865-ին, որտեղ գետեղված էր և մի մեծ պոեմ՝ «Լեոնի վիշտը»: Հետո, միայն 1893-ին, Շահազիզը հրատարակեց բանաստեղծությունների երրորդ և վերջին ժողովածուն, այն էլ փոքրածավալ: Բազի բանաստեղծություններից, Շահազիզը մասնակցել է գրականությանը որպես հրատարակիչ և գրել է բավական շատ հոդվածներ, որոնք լույս են տեսել տարբեր պարբերականներում: Լազարյան ձեմարանում Շահազիզը հայտնի լեզվի դասատու էր և վարում էր այդ պաշտոնը համարյա մինչև մահը: Որքան հայտնի է՝ նրա կյանքը անց է կացել առանց առանձնակի հուզումների, գրական թշնամիներ էլ չի ունեցել, և նրա ծերությունն էլ զարդարված է եղել հանուր հարգանքով, որի ազդեցությամբ գրեթե բացառապես 1865 թ. ժողովածուի բանաստեղծություններն էին: Շահազիզի բանաստեղծությունները լայնորեն տարածվեցին, դրանք հաճությամբ երգում էին, սովորում դպրոցներում, և պոետը դասվեց հայ նոր գրականության կլասիկների շարքը:

«Հոեոորությունը Շահազիզի (académie maîtresse-ն է) (տիրապետող կարողությունը), ասում է Մ. Բերբերյանը և դա միանգամայն իրավացի է: Նույն քննադատն էլ նշում է «ձեռքի թև-

յութնունները» Շահազիզի պոեզիայում. «սողերի խիստ միօ-
լինակ շափ, շղահպանված ոտք և սիսակ հանգալորում»: Եթե
ավելացնենք, որ Շահազիզի ոտանավորների թեմաները բո-
լորն էլ լիբիկայի սովորական, հիմնական թեմաներն են՝ սեր,
հայրենասիրություն, բնության պատկերներ և խոհեր «հավեր-
ժական» հարցերի վերաբերյալ, ապա պոետի կերպարը պարզ
կլինի: Շահազիզն ինքն է խոստովանել, որ իր համոզմամբ՝
բանաստեղծի գործը «լուր քնարով հասարակության ծառայելն
է»: Հայ պոեզիայի պատմության մեջ Շահազիզը տեղ է գրա-
վում Պատկանյանի կողքին. թեև անմիջական տաղանդով զի-
ջում է նրան, որովհետև կատարել է նույն պատմական խնդի-
ր՝ նոր լեզու դարձնել և արթնացնել ազգային զգացումը.
նույն Մ. Բերբերյանը խոսելով Շահազիզի հայրենասիրական
բանաստեղծությունների մասին, որոնք անվանում են «ոտա-
նավերի ձև արված հատեր հայրենասիրության մասին», ավել-
ացնում է. «Ճարտասանական շեշտը մի քիչ ջլտառում է դրանց
ուժը»: Շահազիզի սիրային բանաստեղծությունների մասին
նույն քննադատն այսպես է արտահայտվում. «Որքան էլ ուժեղ
լինի սերը՝ այնուամենայնիվ արտաքին հանգստությունը չի
լրում բանաստեղծին. զգացմունքների վառ զեղումներ չեք
գտնի նրա մոտ»: Վերջապես բանաստեղծի փիլիսոփայական
խոհերի մասին նույն տեղում կարդում ենք. «Փիլիսոփայական
կրթություն չունենալով՝ նա ազահոբեն կառչում էր փոքր ի-
շատե հստակորեն արտահայտված բոլոր դադափարներից,
ուստի և այդ հարցերի լուծման մեջ (Շահազիզի մոտ) շատ
անհստակ բան կա»: Սրանք են այն սահմանափակումները, որ
այդ քննադատը անհրաժեշտ է համարել անել Շահազիզին
տված գնահատականի մեջ՝ նշելով նրա «հարուստ ու շքեղ ոճը
և մի քանի բանաստեղծություն, որ «հայ քնարերգության
դարդն են»:

Պատկանյանի ու Շահազիզի ժամանակակիցն էր բանաս-
տեղծ Գևորգ Գոգոխյանը, որի ոտանավորների շարքում կա
մեկը՝ ծիծեռնակի մասին (որ գետեղված է մեր ժողովածուի
մեջ), հայ պոեզիայի բոլոր անթուղովիաների դարդը կազմող

աչգ սքանչելի երգը: Այս երգին իհարկէ վիճակված է ապրել, բանի կենդանի լինի կամ թեկուզ սովորվի հայ լեզուն: Ինչպես ֆրանսիական պոետ Առնոն՝ «Տերենսի» բանաստեղծության հեղինակը, Դոդոնյանն էլ լոկ մեկ բանաստեղծության պոետ է, բայց զրանով բնգմիշտ տեղ է ձեռք բերել հայ գրականության պատմության մեջ:

6

Հայ պոեզիայի վերոհիշյալ «սկզբնավորողներից» բացի «ռուսահայերի» մեջ աշխատել են և ուրիշներ, որոնց, ինչպես և «տաճկահայերի» զարոցի երկրորդական բանաստեղծների, պոծունեությունը, ունեցել է իր պատմական նշանակությունը: Որինակ՝ աներկրա արժանիքներ ունեցող բանաստեղծություններ են գրել և՛ Խաչատուր Աբովյանը, և՛ Բաֆֆին, սակայն այս գրողների նշանակությունը ոտանավորների մեջ չէ, այլ նրանց գրած վեպերի: Նույնպես ավելի վիպասան է եղել Ղազարոս Աղայանը (1840—1912), որ ի միջի ալոց, թողել է մի սքանչելի երգ՝ «Ճախարակի երգ» (որ նույնպես մտցված է մեր ժողովածուի մեջ): Մի շարք բանաստեղծներ զարգացնում էին Պատկանյանի ու Շահաղիզի թեմաները՝ «ձայնակցելով» նրանց, միաժամանակ և առաջ շարժելով նրանց գործը: Սակայն հայ պոեզիայի մեջ ներդրված բոլոր հարստությունների բացահայտումը վիճակված էր միայն հաջորդ սերնդին՝ XIX դարի 60-ական թվականներին ծնված և հետևաբար 80-ական և 90-ական թվականներին գրական տաղարեզ իջած բանաստեղծներին: Բոլոր գրականությունների պատմության մեջ նախնի են այնպիսի ժամանակաշրջաններ, երբ պոեզիայի համար հանկարծ դալիս է ծաղկման շրջան, ինչպես բալենու համար գաղտնի գալը: Այդպիսի շրջան էլ ապրեց «ռուսահայերի» պոեզիան, երբ անցած դարի վերջին տասնամյակում իրար ետևից սկսեցին հանդես գալ Հովհաննիսյանը, Մատուրյանը, Թումանյանն ու Իսահակյանը:

Հովհաննես Հովհաննիսյանը (ծն. 1864-ին) հանդես եկավ

բանաստեղծությունների առաջին ժողովածուով 1886 թվականին, այն շրջանում, երբ Շահապիրյի բանաստեղծական գործունեությունը ժամանակավորապես ընդհատվել էր, իսկ Պատկանյանը նվազ ինտենսիվ էր դարձել, և անմիջապես համակրանքով ընդունվեց թե՛ քննադատություն, թե՛ ընթերցողների կողմից: Այդ օրվանից մինչև վերջերս Հովհաննիսյանը շարունակում է աշխատել որպես բանաստեղծ՝ գեանդելով իր ստանավորները պարբերականների մեջ, թեև առանձին գրքեր չէր հրատարակել (ներառնելով լույս է տեսել բանաստեղծությունների երեք ժողովածու): Հովհաննիսյանը կրթությունն ստացել է Մոսկվայի համալսարանում, իսկ դա հնարավորություն է տվել նրան լիովին տիրապետելու ռուսերենին և հետագայում տալու մի քանի վարպետ թարգմանություններ ռուսական պոեզիայի տարբեր երկերից: Որոշ ժամանակ Հովհաննիսյանը եղել է էջմիածնի ճեմատանի, ապա Թիֆլիսի հոգևոր դպրոցի դասատու. վերջին տարիներս տեղափոխվել է Բաքու, որ ստանձնել է քաղաքային ուսումնարանների տեսչի պաշտոնը: Հիանալի կրթություն ստացած, իր աշակերտ համաշխարհային գրականության կլասիկ նմուշներով դաստիարակած Հովհաննիսյանը շատ տեսակետից եղել է հայ նոր պոեզիայի յուրագույն փուլի ստեղծողը. այդ փուլի շատ գործիչներ կամ Հովհաննիսյանի անմիջական աշակերտներն են, կամ կապված են եղել նրա հետ բարեկամական հարաբերություններով և չեն խուսափել նրա բարերար ազդեցությունից:

Հովհաննիսյանի բնավորության վերահիշյալ գծերն էլ որոշում են նրա պոեզիայի բնույթը: Կասկած չկա, որ նրա ստեղծագործությունը, ինչպես բոլոր ճշմարիտ բանաստեղծներին, պարզացել է լույս ներքին «անգիտակցական» գրգռատառնության ազդեցությամբ: Սակայն դրսից գննելիս՝ կարելի է կարծել, որ մեթոդիկորեն կատարված պլանի հետևանքն է: Հովհաննիսյանն ասես նպատակ էր դրել՝ նշել լիրիկայի բոլոր ուղիները և տալ բոլոր նմուշները: Երգ, ներբող, եղերերգ, պատմական առասպելի մշակում, փիլիսոփայական խոսք՝ քնարերգության այս բոլոր և մյուս հիմնական ձևերը սիրով ու

մանրակրկիտորեն մշակել է Հովհաննիսյանը: Նա ավելի ուշադրութեամբ, քան իր նախորդները, վերաբերվել է նաև իր արվեստի տեխնիկային: Հովհաննիսյանի լեզուն մաքուր է ու մառմիտ, նրա շափերը խոտորեն պահպանված են և հանգր ենթարկված է որոշակի օրենքներին: Հովհաննիսյանի պոեզիայի ակնառու առանձնահատկությունը նրա մոտիկութունն է ժողովրդական երգին. բանաստեղծը մշակել է մի քանի հնագույն երգեր ու ավանդություններ (օր. Վահագնի ծնունդը, Արտաշես թագավորի առասպելը), օգտվել է ժողովրդական քնարերգության մոտիվներից ու կերպերից, և Հովհաննիսյանի մի քանի բանաստեղծությունները վերադարձել են ժողովրդին՝ էրգիվում են սրբես իսկական ժողովրդական երգեր ու կորցրել են հեղինակի անունը (օր. «Արագն եկավ լափին տալով...»): Ու, իհարկե, գերագույն պարզեցնելով մեկն է, որ կարող է երազել պոետը: Այս իմաստով Հովհաննիսյանը ձմարտապես ազդալին բանաստեղծ է: Ի միջի այլոց նրա պոեզիայի ու ժողովրդականի կապը բնորոշ է ընդհանրապես «ուսահայերի» ժամբողջ նոր դարսյի համար. սրա մեջ արտահայտվել է նրա «տրագիցիոնիզմը» ի հակադրություն «տաճկահայերի» դրությունի, որն ավելի սերտ է կապված «Արևմուտքի» հասանքներին՝ եվրոպական նոր գրականություններին: Ժողովրդական պոեզիայի հետ նույնպիսի մոտիկություն ենք գտնում Թումանյանի ու Իսահակյանի ստեղծագործության մեջ:

Հովհաննես Թումանյանը (ծն. 1869 թ.) Հովհաննիսյանի համեմատությամբ ավելի կրքոտ, ավելի անմիջական բանաստեղծի տիպ է: Լեռնային Լոռու բնիկ, շատ կողմերից ինքնուսակյալ, բայց ոչ սիստեմատիկ ընթերցանության տեր. հայ հնաշխարհի սիրահարված և ժողովրդական կենցաղակերպին հոգով մոտիկ Թումանյանը կարծես մարմնացումն է հարավյու տիպի, որի մեջ հրաշագեղություն միահյուսվում են երկու նախասկիզբ՝ քեֆն ու հանձարը: Այսօր համարյա թե նոր պոեզիայի «նահապետ», որովհետև բանաստեղծների նոր սերունդն արդեն կարողացել է աճել ու նոր իդեալներ բերել իր հետ, Թումանյանը Թիֆլիսի ամբողջ հայ գրական կյանքի

կենտրոնն է: Թումանյանի՝ սրուկս բանաստեղծի, ժողովրդականությունը հսկայական է և տոանձնապես աճում է այն բանի շնորհիվ, որ նա գրել է բազմաթիվ մանկական գրքեր՝ հեքիաթներ, տոտաղելներ, պատմվածքներ՝ մեծ մասամբ չափածո, որոնք ազատհարա կարդում են մանուկները: Այսպիսով, աճող սերունդը սովորում է խոսքն ու պոեզիան սիրել Թումանյանի էջերով և նրա բանաստեղծություններից էլ ներծծում մայրենի լեզվի իր սերը: Թումանյանը միաժամանակ հառուկյամբ աշխատակցում է տեղական հայ մամուլին՝ հոդվածներ գրելով պրագմատիկներն զրականության ելատմության վերաբերող հարցերի մասին: Եվ կարծես ողջ Թիֆլիսում չկա մի մարդ, որը չձանաչի բանաստեղծի բնորոշ, այնհանր գրուխր ու չսիրի նրան սրուկս ազնիվ մարդու ու սրանչելի գողի:

Ոչ մի մեթոդական պլան, որ թվում է, թե կա (իհարկե անաբգարացի) Չովհաննիսյանի պոեզիայում, Թումանյանի ստեղծագործության մեջ նկատել չի կարելի. դա դարդացել է ազատ, ինչպես գարնան ջրերը, ենթարկվելով միայն արվեստագետի քմահաճ ողեշնչման: Եվ, բնդհանրապես, Թումանյանի համակ ստեղծագործությունը կրում է հանպատրաստից ստեղծող տաղանդի զծեր (որը չի բացառում արվեստագետի աշխատանքն իր երկերի վրա, որոնցից մի քանիսը ծանոթ են երկու-երեք հաջորդական մշակումներով): Թումանյանի պոեզիան առավելագույն ուժին հասնում է քնարական պոեմների մեջ, որտեղ արտահայտված է ժողովրդական կյանքի բազմակողմանի ճանաչողությունն ու ժողովրդական ոգու բնդերքին աշխուժորեն թափանցելը: Այլ ժողովրդի բնթերցողը ծանոթանալով Թումանյանի պոեմներին (օր. «Անուշ»-ին), ժամանակակից Հայաստանն ու նրա կյանքը ձանաչելու ամելի բան կստանա, քան կարող են տալ սոցիալական հետադուրությունների հաստ հատորները: Պոետը ցայտուն ու վառ զծերով վերստեղծում է հարազատ ժողովրդի կենցաղը, սակայն տնում է դա արվեստագետի պես՝ կյանքի կոչելով ոչ օչնքան տնհատականացված, որքան տիպիկական անմեռոտալի կերպարներ: Զափածոյի որոշ անփութությունը Թումանյանի մոտ

շռաչլարեն քաղվում է ռիթմի նրբազգաց ըմբռնումով և հնչյունագրության բացառիկ ձիրքով: Ամբողջովին վերցրած՝ Թումանյանի պոեզիան Հայաստանն ինքն է՝ հնադարյան ու նոր, հարություն առած ու բանաստեղծությամբ արտահայտված՝ մեծ վարպետի ձեռքով: Մանկական հերթաթիւերի մեջ Թումանյանը տվել է միամիտ անպաճուճության և երեսաներին հաբադատ ու ըմբռնելի պայծառ հումորի օրինակներ: Վերջապես Թումանյանը մի քանի շափածո թարգմանություն է արել ռուսերենից (բիլինաչի մի հատված, Պուշկինի բալլադները և այլն), ուր գերում է զարմանալի խորաթափանցությունը բնագրի ոգուն, թարգմանական երկի բուն էությունը կոսհելու քնդունակությունը:

Բանաստեղծի այլ տիպ է Ավետիք Իսահակյանը (ծն. 1875 թ.): Մեկ տասնամյակով ավելի երիտասարդ, բան Հովհաննիսյանի և 6 տարով Թումանյանից, փոքր Իսահակյանը դերձ չմնաց այն ազդեցություններից, որոնցից ազատ մնացին նրա ավագ զինակիցները: Բացի դրանից, Իսահակյանի կյանքն էլ այլ կերպ զասավարկեց և նրա առջև զննումների տվելի լայն դաշտ կար, որովհետև էջմիածնի ձեմարանի զասրնթացն ավարտելուց հետո, արդեն 1893 թ. նա մեկնեց արաստահման, ուր աշխատեց Վիեննայի թանգարանում և զաստիստություններ լսեց Հայպիզում: Դրանից հետո բանաստեղծը հաճախ մեկնում էր Արևմտյան Եվրոպա, ուր գտնվում է նալծմ: Շնորհիվ եվրոպական գրական շրջաններին մերձենալուն Իսահակյանը կրել է ազդեցությունը այն «սիմվոլիստական շարժման», որը տիրաբար համակել էր ամբողջ եվրոպական գրականությունը XIX դ. վերջին, թեև, ի միջի այլոց, դա հայ բանաստեղծի ստեղծագործության վրա անդրադարձել է միայն իր հիմնական գծերով՝ ավելի շուտ հշտև աշխարհայացք. բան թե գրական ծրուղի: Անձնական կյանքի որոշ հանդամանքներ, որոնք հարկավ համապատասխան հող են դուել պոետի բնավորության մեջ իսկ, նրան գրեէլ են նաև այն ամբողջականությունից, որն այնքան գրավիչ է Հովհաննիսյանի ու Թումանյանի պոեզիայում: Իսահակյանի ստեղծագործու-

թշան մեջ կա մի բեկում, ճեղքված, որը չկա նրա ավագ գրչա-
շաղիքների գործերում, և դա առանձնակի սրութուն է տալիս
նրա բանաստեղծութուններին: Ուրբան Հովհաննիսյանի պոե-
զիան յուրջ-հանգարտ է, ուրբան Թումանյանի ստեղծագործու-
թյունը կրքոտ-զվարթ է (խոսում ենք իհարկե բանաստեղծնե-
րի ընդհանուր սլացքի, և ոչ թե առանձին ոտանավորների մա-
սին), այնքան էլ Իսահակյանի բանաստեղծութունները տա-
նույալի-անհանգիստ են և պոռթկուն:

Իսահակյանի զրական հարստությունը կարելի է բաժանել
երկու մասի: Առաջինն այն երգերն են, ուր բանաստեղծը աչն-
ւան կիպ է մոտեցել ժողովրդական քնարեգության կառույց-
վածքին, որ որոշ ոտանավորներ թվում են անանուն երգիչնե-
րի գործեր, ժողովրդական երգերի մի նոր շարք: Ժողովրդա-
կան քնարերգության բոլոր սովորական մոտիվները օգտա-
գործված են ազդեղ այն ողջ վարպետությամբ, որ բանաս-
տեղծին է ընձեռում նորագույն շափածոյի տեխնիկան: Այս սե-
ռի բանաստեղծութունները Իսահակյանին կապում են Հով-
հաննիսյանի ու Թումանյանի պոեզիային՝ դարձնելով նրան
«առաահայերի» գպրոցի բնորոշ ներկայացուցիչը, հայ գրա-
կանության անցյալի լավագույն տրագիցիաների շարունակո-
ղը: Իսահակյանի ստեղծագործության մյուս կեսը կազմում են
նրա խոհական բանաստեղծությունները և «Արու-լալա Մահա-
րի» մեծ պոեմը, որոնց մեջ առանձնակի տեղերն ունի մեր
առահայտվում է գրականության սիմվոլիկ շրջանի ազդեցությու-
նը: Իսահակյանն աշտեղ հանդես է գալիս որպես եվրոպական
բանաստեղծներից մեկը՝ առաջադրելով նույն կամ նման խն-
դիրներ, որոնք լուծել են ջանում և այլ ժողովուրդների՝ ֆրան-
սիական, գերմանական, ռուս լիրիկները... Այդ բանաստեղ-
ծություններից էլ կարելի է դատել, թե ինչպիսի՝ խոշոր վառ-
պետ ունի հայ գրականությունը հանձին Ավետիք Իսահակ-
յանի:

Նկատի առնելով Հովհաննիսյանի, Թումանյանի և Իսահակ-
յանի պոեզիայի առանձնապես կարևոր նշանակությունը բու-
լանդակ հայ գրականության համար՝ մեր ժողովածուի մեջ

նրանց ստեղծագործությունը ներկայացված է բացառիկ կերպով չրիվ: Այս երեք բանաստեղծները ամենավառ «եռաստեղծությունն» են հաջորականություն կրկնակամարի վրա, և նրա պատմական ուղիներն այս երեք գրողների գործունեության վրայով են անցնում: Հաջորդական հետագա զարգացումը պետք է լինի (իրականում այդպես էլ է) մասամբ նրանց առաջադրած սկզբունքների զարգացումը, մասամբ էլ նրանց գրած պորբլեմների հաղթահարումը, որովհետև «նարի» մեջ միշտ էլ «հնի» շարունակությունը միանում է նրա խորատակման հետ:

Պատմական կոլլուցիայի այս դժից մի քիչ մեկուսի է կանգնած Ալեքսանդր Մատուրյանի (ծն. 1865 թ.) պոեզիան. ևստի և դա պետք է աչտակ տեսնե՞նք քննարկել, բանի որ ժամանակակիցների վրա ունեցած իր ազդեցությամբ և բացասա՞նք նշանակությամբ չի գիշել վերահիշյալ երեք բանաստեղծների գործունեությունը: Հովհաննիսյանին տարեկից Մատուրյանը հանգես է եկել զրականության մեջ այն նույն նպատակովոր մոմենտին, երբ բնթերցողները նոր բանաստեղծի էին սպասում, և նրա առաջին ստանալորները գրեթե անմիջապես ակնա՞վոր դարձրին նրան: Դաստիարակված լինելով՝ կյանքի ծանր դպրոցում, իր ուղին անձամբ հարթած Մատուրյանը ավելի սերտորեն կապեց իր պոեզիան հասարակական հարցերին, որոնց նվիրեց իր, մանավանդ ամենավերջին շրջանի բանաստեղծությունների զգալի մասը: Սակայն զրանց հետ միասին նա ավել է սիրտ ու բնության զեղեցկության «հավերժական» թեմաները զարգացնող անմիջական լիրիզմի նմուշներ: Դաստիարակելով իր ճաշակը գերազանցաբար ուսուցողի լավագույն ստեղծագործություններով՝ Մատուրյանը մեծ ուղադրություն է դարձրել լեզվի մշակմանը և այս տեսակետից նրա ստանալորները ժամանակին զգալի առաջաքայլ էին, որ հենց այդ օրերին էլ միաբերան նշեց քննադատությունը: Մատուրյանը ժամանակակիցների պլեադին ազգակից է գտնում նրանով, որ նրա պոեզիան մերձենում է ժողովրդական պոեզիային, մի գիծ, որ մենք նշել ենք «սոսահայերի»

գալրոցի բոլոր զործիչների մոտ. աչդպես է օրինակ՝ «Միրոն»-ը գարուն, կանա՛շ գարուն», գողտրիկ բանաստեղծությունը: Ա. Կանաւոր տեղ է գրաւում Մատուրյանը հաշ պրականութեան մէջ որպէս չափածոյի թարգմանիչ: Ե՛ւ Հովհաննիսյանը, և՛ Քոմանյանը հայրենի պոեզիային բնծալել են մի բանի սքանչելի թարգմանություն, սակայն նրանց համար ոչոք պատահական ողբնշման արդասիր էր: Ալեքսանդր Մատուրյանն ընդհանուր առմամբ՝ գիտակցաբար ու սիստեմատիկորեն նվիրվել է թարգմանությունների: Նա երկու հատորով հրատարակել է Պուշկինի, Լերմոնտովի, Նեկրասովի, Կուլցովի, Նիկիտինի ու Պլեշչեևի բնուիր երկերի անթոլոգիա. բացի դրանից, Մատուրյանը թարգմանել է Տուրգենևի «Արձակ բանաստեղծություններ».

Գի զը-Մոպսանից «Երեք պատմվածք», Շիրլերի, Բայրոնի, Հարտմանի, Հյուգոյի, Հայնեի և այլոց առանձին երկերը:

Իրենց սերնդի այս ամենաականավոր բանաստեղծների հետ միաժամանակ աշխատել են և ուրիշներ, որոնցից նախ և առաջ պետք է հիշատակել Դերենիկ Դեմիրճյանին (ծն. 1876 թ.): Նրա զործունեությունը այնպիսի ազդեցություն չի ունեցել, ինչպէս ավագ բնկերակիցների զործունեությունը. սակայն դրա պատճառը զխտալորապէս Դեմիրճյանի՝ որպէս գրողի ժառանգությունն է. իր ժամանակը նվիրելով զործունեության այլ ասպարեզների (այդ թվում և երաժշտության), նա նախաւորութուն չի ունեցել մշակելու ու բացահայտելու իր շնորհքը: Դեմիրճյանի անունով ստորագրված է բանաստեղծությունների սահմանափակ բանակություն միայն, բայց դրանց մեջ կան մի սքանչելի պատմական պոեմ Լենկթեմուրի մասին, ինչպէս և փոքրիկ, սակայն իր քաղցրահնչութեամբ՝ գերիշ լիրիկական «Աշուն» բանաստեղծությունը: Այժմ Դերենիկ Դեմիրճյանն ասորում է Թիֆլիսում, հարում է Թումանյանի գրական խմբակին և նրա «Գալրոցի» լավագույն բանաստեղծներից մեկն է:

Ավելի դրամատուրգ, քան թե լիրիկ է Լևոն Մանվելյանը (ծն. 1864-ին). հեղինակն է նաև «Խորտակված կյանք» վեպի. պատմվածքների ու մի քանի պոեմների: Մանվելյանի մի քա-

նի բանաստեղծություն ժամանակին թարգմանել են ռուսերեն, սակայն դրանք որեւէ էական շեղում չեն աշխարհի, ինչ արել են ուրիշները՝ նրա սերնդի ավելի անվանի բանաստեղծները: Նույնը պետք է տեսնել Լոռնոյի բանաստեղծությունների մասին, որ հանդես է եկել որպէս Պատկանյանի աշակերտ, սակայն իր ուսուցչի կրթա ոգևորությունը փոխարինել է խոհանարարական հարստացմամբ. որքան որ զաղափարական պոեզիան ունի ուշադրութեան և իր ժամանակակիցների հոգու վրա ներգործելու ամենաշատ իրավունք, նույնքան էլ աւելցնելով պոեզիան գեղարվեստական էվոլյուցիայի ուղիներից դուրս է: Որպէս Թումանյանի աշակերտ հանդես եկավ Վահան Միրաքյանը (ծն. 1875 թ.), որ հրատարակել է «Լավասի որսը» հետաքրքրական պոեմը՝ Միր-Կոնո կեղծանունով. սակայն բանաստեղծն աչքիս ուրիշ բան չի ավել, ուստի և դեռ չի կարող մտցնել հայ պոեզիայի վարդապետ Բնիկյանի ընթացքի մէջ: Վերջապէս մի կողմ թողնելով մի շարք աչք անուններ, պետք է իշխատակէն Շուշանիկ Կուրդինյանին (ծն. 1876 թ.), որ Իսահակյանի ոգով դրած առաջին փորձերից հետո դիմեց ուղղափառ մարքսիզմի ոգով համակրած իդէալական պոեզիային: Նույն ուղիով են ձգտում ընթանալ Հակոբ Հակոբյանը (ծն. 1869 թ.) և մի քանի այլ, ավելի երիտասարդ բանաստեղծներ:

Այսպէս էին «ռուսահայերի» գաղութի վարդապետ ուղիները ավաղ սերնդի բանաստեղծների օրոք, որոնց ստեղծագործութիւնը որոշակիացավ XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին: Դրան հետ միաժամանակ «տաճկահայերի» պոեզիան տուա՞ց էր ընթանում իր ուղիներով՝ Բնիկյանի ուղիով հետեւելով արեւմտա-եւրոպական, հատկապէս ֆրանսիական գրականութեան էվոլյուցիային: Այդպիսով արեւմտահայ բանաստեղծներն անպայման ընկնում էին ֆրանսիական «պառնասի» («պառնասական գաղութի») ազդեցութեան տակ, մի գաղութ, որ ամենից տուա՞ց պահանջում էր ձեռն անբասիրութիւն և պոետի հրաժարումն իր անձնավորութիւնից՝ բանաստեղծը չափի երևար իր ստեղծած պոետիկների տակից: «Պառնասյան» ուղղութիւնը,

ալն բոլոր գրականություններում, որոնք ընդունում էին զա-
միշտ էլ տանում էր զեպի ստեղծագործությունն որոշ սառնու-
թյուն, բայց փոխաբերը նույնպես էր պատասխանի վարպա-
մանը պոեզիայում և զերագույն կատարելություն էր հասցնում
չափածոյի տեխնիկան: Նույն բախտն ունեցող և «տաճկահա-
յերի» պոեզիան, որ իր մի շարք լավագույն ստեղծագործու-
թյունների մեջ կարող է պարծենալ «անբասիր» ձևով («im-
peccable»՝ տեխնիկական բառ է, այս տեսակետից), պատկեր-
ների մեծ քանակությամբ և բովանդակության մասնավոր-
ծությամբ՝ ի վնաս ողբընչումների անմիջականության և բա-
նաստեղծությունների կրքոտության:

Հայ բանաստեղծների համար փոխաբեր տարր էր մնում
հայրենիքի անդամաճան սերը, որ ջերմացնում ու աշխուժաց-
նում էր նրանց «պատնասյան» ստեղծագործությունները: Հրա-
կայական է պատմական նշանակությունն այն դործի, որ կա-
տարեց «տաճկահայերի» դպրոցը. նա կատարելապես մշակեց
գրական լեզուն, հայ պոեզիայի համար յուրացրեց եվրոպա-
կանի շատ «ձևեր» (օրինակ՝ տոանձին ջանախնդրությամբ
մշակելով սոնետը), և ավելի բացարձակապես զեղեցիկ բովա-
կանաչափ դործեր, որոնք հայ ընթերցողին հնարավորություն
են տալիս մաշքների լեզվով վաշխելու տրեմայան գրականու-
թյունների ամբողջ հարստությունը:

Սակայն, պետք է խոստովանել, որ «տաճկահայերի» դպ-
րոցը չավելց աշխարհի մի բանաստեղծ, որն ընդգրկման լայ-
նությամբ ու ստեղծագործության հարստությամբ կարող լինեց
գրվել «ռուսահայերի» դպրոցի կորիֆեյների շարքը: Պեղել-
թաշխանին ու Դուրյանին փոխաբերներու չեկավ տաղանդի
նույն տարերային ուժն ունեցող բանաստեղծ: Հովհաննիսյա-
նի, Օստուրյանի, Թումանյանի և Իսահակյանի սերնդին
«տաճկահայերի» դպրոցում համապատասխանում է տիկին
Սիպիլի, Տեմիրձիպաշյանի, Շանթի, Չոպանյանի, Մալեդյանի
ու Թեքեյանի սերունդը. նրանից ավելի երիտասարդ, սակայն
իր պոեզիայի բնույթով նրանց է հարում Մեծարենցը: Բայց
այս բանաստեղծների շարքից ոչ մեկը չստեղծեց իր ամբող-

ջական «աշխարհը», որը բացվում է, օրինակ, Թումանյանի ստեղծագործության մեջ: Սրանք բոլորն էլ բացառապես ընարկողակ են և խոստովում են խիստ բնդարձակ մտահղացումներից ու համապարփակ խնդիրներից:

Շանթը (ծն. 1869 թ.) ավելի զրամատուրդ է, քան ընարկողակ: Հիանալի են նրա զրամաները, որոնցից մեկը՝ «Հին աստվածները», որ թարգմանված է ոուսերեն, ճշմարիտ իրադարձություն էր հաշվարկանության մեջ. տեսնք մի զրականության մեջ էլ պատմավոր տեղ կզրավեր դա ընդհանուր մտահղացման հետաքրքրականության մեջ և բնութագրումների խորությամբ. մյուսը՝ «Կախարդ», նույնպես ուժեղ տպավորություն գործեց առաջին անգամ բնագրի բարձրանալիս (1916): Սակայն իբրև բանաստեղծ Շանթը ընտրեց փիլիսոփայական խորհրդածությունների հեղինակի սահմանափակ ասպարեզը: Այս սեռի մեջ Շանթն ստեղծեց խորապես մտածված, նրբաճաշակությամբ զրված մի շարք հրաշալի բանաստեղծություններ. Շանթի պոեզիայի առանձնակի հրապույրի արմատը ձևի ու բովանդակության կատարյալ ներգաշնակությունն է. սրանք Շանթի մոտ անբաժանելի են, և զգացվում է, որ տվյալ միտքը կարող էր արտահայտվել միայն տվյալ կերպարներով և ո՛չ մի այլ պատկերով: Լսող որում Շանթի լեզուն միջին է երկու՝ «տաճկահայերի» և «ուսահայերի» զպրոցների լեզվի միջև: Շանթը ջանում է աչնպես զրել, որ իր երկերը հավասարապես հասկանալի լինեն և՛ Ռուսաստանում, և՛ Արևմուտքում աշարող հայերին: Ավելացնենք, որ ինքը՝ Շանթը վերջին տարիներս ապրում է Ռուսաստանում (Թիֆլիսում և Բաքում): Կասկած չկա, որ Շանթի զրական գործունեությունն ունենալու է լաչն ապագա. նրա ստեղծագործությունն աճում է, ամրանում, և հաշվարկանություն իրավունք ունի սպասելու նրանից հիանալի և ուժեղ շատ գործեր:

Որպես լիրիկ, աչք բանաստեղծներից առավել բաղմաղան ու բաղմակողմանի է Վահան Թեքեյանը (ծն. 1877 թ.): Դրա հետ նաև նա ամենից ավելի է աղագլին, քանի որ հաճությամբ շոշափում է հաշվյալների թեմաներ և Հայաստանի ճակատագրի

հարցեր: Թեքեյանի բանաստեղծութիւնների մեջ կան Պեշիկ-
թաշլեյանի ու Դուրյանի պոեզիայի արձագանքները, և ընդհան-
րապես նա առավելագույն իրավունքով կարող է համարվել
նրանց անմիջական հաջորդը: Թեքեյանը «տաճկահայերի»
դպրոցին հարադատանում է ձեռի վարպետութեամբ, որը նա,
ինչպես և բոլոր արևմտահայ բանաստեղծները, մշակել-հաս-
ցրել է մեծ կատարելութեան: Մյուս կողմից Թեքեյանը մոտե-
նում է «ռուսահայերի» դպրոցին այնպիսի թեմաներով, որոնք
ընդհանուր են ռուսահայ բանաստեղծներին. օրինակ՝ «Լուսավորչի
կոնթենդի» առասպելական թեման:

Տիկին Սիպիլը (ծն. 1863 թ.) տվել է մի շարք գեղեցիկ բա-
նաստեղծութիւններ, որոնք ոչ մի բանով չեն զիջում այդ շրջ-
անի ֆրանսիական պոեզիայի լավագույն գործերին: Տիկ. Սի-
պիլի բանաստեղծութիւններում կա մի ընդհանուր կանացիութիւն,
որ հազվադեպ է պատահում հայ պոեզիայում: Սրտաղեղու-
թիւն կա Մալեզյանի (ծն. 1873 թ.) պոեզիայում և մեծ վար-
պետութիւն՝ Միսաք Մեծարենցի (ծն. 1885 թ.) բանաստեղ-
ծութիւններում: Բայց Մեծարենցը վաղաժամ մեռավ ու չկա-
րողացավ դարդացնել իր սքանչելի շնորհքը:

Հայ գրականութեան մեջ առանձնակի տեղ է գրավում Ար-
շակ Զոպանյանը (ծն. 1872 թ.): Այս անխոնջ գործիչն ու բեղմ-
նավոր գրողը հայրենի գրականութեանը անդին ծառայութիւն
է մատուցել: Նա հրատարակել է մոտացված հայ գրողների
գործեր, ֆրանսերեն է թարգմանել հայ ժողովրդական և միջ-
նադարյան քնարերգութեան նմուշներ՝ երկու հատորով, Փարի-
զում խմբագրել-հրատարակել է հայերեն մի հանդես, դասա-
խոսութիւններ ու գեկուցումներ է արել հայ կյանքի հետ կապ-
ված հարցերի մասին և այլն, ընդհանրապես արել է այնքան
շատ բան, ինչպես ոչ ոք, Հայաստանը արևմտյան հասարա-
կութեանը ծանոթացնելու գործում: Այդ ամենի համար հայ
գրականութիւնը խորապես երախտապարտ է Արշակ Զոպան-
յանին: Ավելի քիչ նշանակութիւն կարող է ունենալ նրա
բանաստեղծական գործունեութիւնը, որին նույնպես նա
ծանոթացրել է եվրոպական ընթերցողներին՝ սեփական

բանաստեղծությունների ժողովածուն իր իսկ թարգմանությամբ ֆրանսերեն հրատարակելով: Չոպանյանի բանաստեղծություններն ավելի շուտ ֆրանսիական պոետների, մասնավորապես Բոդլերի ու Վեռլենի պոեզիայի կրկներգն են, բայց աշխույժ ու տաղանդավոր:

Ընդհանուր առմամբ կարելի է ասել, որ երկու դպրոցներն էլ՝ «Ռուսահայերի» ու «առեկահայերի», անկախ առանձին բանաստեղծների տաղանդի շափից, XIX դարում կատարել են իրենց միսիան: Առաջինը շարունակել ու զարգացրել է հայ հին գրականության տրագիցիաները և սերտ կապ պահել ժողովրդական պոեզիայի ու կյանքի հետ: Երկրորդը կատարելագործել է տեխնիկան և հայ գրականության մեջ մտցրել արեմայան գրականությունների զաղափարներն ու սկզբունքները՝ յուրացրելով նրանց նոր նվաճումները: Ինչպես արդեն նշեցինք, հայ գրականության մեջ եղած Արեւելքի ու Արեմուտքի նախահիմքերի վաղեմի պայքարի վերածնությունն էր դա՝ նոր ձևով, նոր հաղուստով: Ռուս գրականության միջոցով, որն, անկասկած, ազդել է «Ռուսահայաստանի» բանաստեղծների վրա, հայ գրականության մեջ թափանցեց խորացած վերաբերմունքը դեպի ռոմանտիզմի խնդիրները, ինչպես որ ֆրանսիական գրականության միջոցով, որ նույնքան աներկբա ազդեցություն է գործել արեմտահայ բանաստեղծների վրա, ոճի ու ձևի կատարելության ձգտումը: Այս երկու ուղղությունները միացնելու փորձը բաժին ընկավ բանաստեղծների հաջորդ սերնդին, որոնց գործունեությունը դեռ նոր է պարզանում մեր օրերում:

7

«Ռուսահայաստանի» երիտասարդ բանաստեղծներից ամենաականավոր գործիչը պետք է ընդունենք Վահան Տերչանին (ծն. 1885 թ.): Բանաստեղծությունների առաջին ժողովածուով հանդես գալով 1905 թվականին, սակայն ավելի ուշ հրապարակված մի շարք բանաստեղծությունների մեջ զգալիորեն զարգացնելով ու խորացնելով իր պոեզիայի թեմաները՝ Տերչանը ընթերցողների ու ընդհատների կողմից ընդունվեց որ-

պէս աներկբա մեծութիւն, թեև նրա գնահատման խնդրում ձայները բաժանվում էին: Սիմվոլիստների աշակերտ Տերյանը փորձեց հայ պոեզիային հարադատացնել այն սմէներ, ինչ ձևով էր բերել եվրոպական (մասնավորապես ռուսական ու ֆրանսիական) պոեզիան ամենավերջին տասնամյակներում: Որինակ՝ Տերյանը արծարծել է թեմաներ, որոնք նախկինում հայ բանաստեղծների տեսադաշտից դուրս էին մնացել, նոր չափեր էր փնտրում հայկական պոեզիայի մեջ, բացառիկ խոստովյամբ վերաբերվում հանգին, վերջապես սովեց մի քանի հիսնալի թարգմանություններ նորագույն ռուս ու ֆրանսիացի պոետներից: Այս բոլոր ձգտումները Տերյանին մոտեցնում են ավելի շուտ արևմտյան բանաստեղծներին, սակայն նա հավատարիմ է մնացել «ռուսահայերի» դպրոցի հիմնական հոսանքներին՝ իր ոգեշնչումների սրտալիովյամբ, շատ հարցերի հանդեպ սենցած մոտեցմամբ, իր բովանդակ աշխարհայեցողութեամբ (շխոսելով արդեն լեզվի ու ոճի մասին):

Առավել ևս այս պեսք է ասել այն երիտասարդ բանաստեղծների մասին, որոնք հանդես են եկել որպես Տերյանի սկսված զործի շարունակող: Դրանք ամենքն էլ ղեռ խիստ երիտասարդ են և նրանց ստեղծագործության ուղղությունը չի արոշակիացել, օրինակ Տեո-Մարտիրոսյանի պոեզիան: Նրան զուգընթաց աշխատում են իրենց ուղիներով րնթացող ուրիշ երիտասարդ պոետներ, ինչպես, օրինակ, այն տաղանդավոր բանաստեղծուհին, որ թաքնված է Լեյլի կեղծանվան տակ, տիկ. Արմենուհի Տիգրանյանը և այլք: Կարելի է հիշել նաև Կոստան Զարյանի անունը, որ ուշագործությունը գրավեց պատերազմի օրերին Հայաստանի մասին գրած իր բանաստեղծություններով, որոնք սկզբում լույս տեսան խառնաձայն թարգմանությամբ:

Հատկանշական է, որ այն ժամանակ, երբ Վահան Տերյանի ու նրա գինակիցների պոեզիայում «ռուսահայ» դպրոցը քայլեր է կատարում ղեպի տեխնիկայի առավել վարպետությունն ու խստապահանջությունը, «տաճկահայ» դպրոցը հանձին իր երիտասարդ ներկայացուցիչների ձգտում է ղեպի բովանդա-

կության առավել խորացումն ու լայնացումը: Առանձնապես նկատելի է Դանիել Վարուժանի և Սիամանթոյի (կեղծանունը Ատոմ Յարջանյանի) բանաստեղծություններում, երկու պոետ, որոնց մեծ պատերազմը խլեց հայ գրականությունից նրանց ուժերի ծաղկման հասակում, բանի որ թուրքերը սպանել են էրկուսին էլ հայկական մասսայական ջարդերի օրերին... Վարուժանի և Սիամանթոյի հետ գերեզման իջան երիտասարդ պոեզիայի լավագույն հույսերը, բայց այն, ինչ կարողացան անել նրանք իրենց կարճատև կյանքում, բավական է ապահովելու նրանց տեղը հայ գրականության մեջ և պարզաբանելու նրանց պոեզիայի ընդհանուր սլոցերը:

Վարուժանն ու Սիամանթոն արևմտահայ շատ բանաստեղծների նման՝ չեն խուսափել ֆրանսիական պոեզիայի ազդեցությունից, սակայն որպես նմուշ բնորոշ են նրա այն նոր ստեղծագործությունները, ուր դա ազատվում է «սիմվոլիստների» մեկուսացումից և ջանում է մերձենալ կյանքին: Ինչպես հայտնի է՝ այս «փղոսկրե աշտարակից» դուրս գալը ամենացայտուն կերպով արտահայտվել է էմիլ Վերհարնի ստեղծագործության մեջ, և նրա պոեզիայի արձագանքներն իսոթ բացահայտ են հնչում Վարուժանի բանաստեղծություններում: Ե՛վ Վարուժանի, և՛ Սիամանթոյի բանաստեղծությունների ձևում, նրանց պոեմների անհավասարաչափ տողերում զգացվում է ֆրանսիական «վեռլիբրիստների»՝ նույն Վերհարնի, Վիլլե Գրիֆինի և այլոց ազդեցությունը: Սակայն երիտասարդ հայ բանաստեղծները ֆրանսիական գրչակիցներից սովորել են ոչ միայն տեխնիկան, այլև նրանց կենդանի կապը շրջապատի իրականության հետ: Ժամանակակից կյանքի աշխարհը և ժամանակակից հոգու պահանջները արտահայտություն են գտել Վարուժանի ու Սիամանթոյի բանաստեղծությունների մեջ՝ բայց ոչ տենդենցիոզ-ճարտասանական դատողություններով, այլ համընդհանուր սիմվոլի նշանակության հասնող կենդանի կերպարներով: Վարուժանն ավելի խստաշունչ ու դաժան է: Սիամանթոն ավելի լիրիկ ու կանացի, սակայն երկուսն էլ հիմարիտ բանաստեղծներ են:

Հայ ժողովրդի երկար ժամանակ մեկուսացած ապրող երկու մասերի միջև վերջնական մերձեցում կարելի է սպասել միայն մեծ պատերազմի վերջանալուց: Պետք է հուսալ, որ այն ժամանակ արևմտյան հայերը ձեռք կմկնեն արևելյաններին, իսկ գրականության երկու տարբեր «դպրոցները» ի մի կձուլվեն: Այնժամ արևմտահայերի պոեզիայի հիմնական արժանիքները՝ ոճի մշակվածությունն ու ձևական նվաճումները կգուզորդվեն արևելահայերի պոեզիայի հիմնական արժանիքներին՝ բովանդակության մշտական խորացմանն ու անցյալի տրագիկոն նախասկիզբներին մոտիկ լինելուն: Դա կլինի հայ գրականության մշտնջենական խնդրի՝ Արևմուտքի և Արևելքի սինթեզը պտնկու նոր իրավորժման առաջին էտապը:

Վաղուց է ասված, որ զժվար բան է մարդուր յինել: Երկուսաբաղ հայ պոեզիայի գործիչների մեջ կարելի է նշել անպայման տաղանդավոր բանաստեղծներ: Սակայն տաղանդը պատահական երևույթ է՝ երկնքի բարեշնորհ պարգևը, ինչպես կապուտակ սաքերը: Նոր տաղանդներ երևան կգան մոտակա տարիներին և հատկապես ինչպիսի՞ք, մենք այդ իմանալ չենք էտրող: Բայց գատելով այն ամենից, ինչ գիտենք հայ գրականության ունցյալի մասին, իրավունք ունենք հավատալու, որ երա տողն բացված են ամենալայն հեռանկարներ: Հայ ժողովրդական պոեզիայի և միջնադարյան հայ պոեզիայի մեջ է նոր ոգեշնչումների տնսպառ աղբյուրը: Հայաստանի գալիք բանաստեղծների առաջին խնդիրն է՝ շուրթը դնել այդ կենսաբար աղբյուրին, ծծել այնտեղ թաքնված մոտիվները և նոր ձևով մշակել դրանք՝ ժամանակակից տաղաչափական տեխնիկայի ամբողջ սպառադինությամբ և ժամանակն սղուն ու նրա նոր պահանջներին համապատասխանորեն: Երկրորդ խնդիրը, որ սերտորեն կապված է առաջինին և թևադրվում է հայ գրականության ամբողջ անցյալից, հետևյալն է՝ փնտրել և ցույց տալ աշխարհին նոր սինթեզը երկի: հավերժական սկզբունքներին՝ Արևելքի և Արևմուտքի սկզբնահիմքերի, որոնցով ապրում է ամբողջ մարդկությունը և որոնք իրենց փոխադղեցությունամբ այնքան ցախտուն արտահայտված են Հայաստանի

պատմութեան մեջ: Հեշտացնել դրանք բարձր միասնութեամբ, որ զարգացման մի այլ աստիճանում արդեն սրել են Միջնադարի հայ բանաստեղծները՝ ողջ հայ ժողովրդի պատմական միսիայի կատարում է: Վերջապես հայ պոեզիայի երբորդ խնդիրն է՝ ժողովրդական, ազգային ոգու լրիվ, բազմալոգմանի, տառապնալից դրսևորումը... Համաշխարհային պոեզիան իրավացիորեն համեմատել են աստվածային տալիլին, որի համար ամեն մի առանձին ժողովուրդ ասես մի առանձին լար լինի: Հարկադրել իր լարին, որ հնչի միմիայն իրեն ներհատուկ, մշտաներից տարբեր հնչյունով, և դրանով հանդերձ հնչի այնպես, որ նրա ձայնը ներդաշնակորեն միաձուլվի մշտա լարերի հնչյունին և կազմի համաշխարհային միասնական մի մեղեդի — թերևս սա է հայ ազգային բանաստեղծի ամենավեհ կոչումը...

Սե ամպերի միջից, որ այնքան անգամ պատել են հայոց պատմութեան հորիզոնները, ահեղ ու հեղձուցիչ խավարի միջից, որ այնքան անգամ ծածկել է հայ ժողովրդի կյանքը, հաղթականորեն ճեղքել և ցայսօր շողշողում են նրա պոեզիայի հրավառ ճառագայթները: Այդ շողշողումը մեղ թվում է լավագույն զրավականը նաև Հայաստանի պատմական բախտի համար ապագայում... Շրջելով Տուրքենևի խոսքը՝ մենք հաստատ համոզմամբ կարող ենք ասել. «Զի հարեւրի հավատալ, որ այդպիսի պոեզիա չի տրվել մեծ ապագա ունեցող ժողովրդի»:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԻՒՒՅՑԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԲԱՆՏԻ
ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

(Հատվածներ)

...Ինչ վերաբերում է Հայաստանի այդ շրջանի (III—I դ-
մթա) գրական կյանքին, ապա այդ մասին մեզ հասել են ամե-
նասակալ տեղեկություններ: Դատելով Հայաստանում հունա-
կան թատրոնի գոյությունը ունենալուց՝ պետք է կարծել, որ
կրթված հայերը օգտվում էին հուն գրականությունից: Հավա-
նորեն, դահից տրված օրինակը, նմանեցնողներ էր գտնում,
և հայերից միմիայն արքայազն Արտավազդը չէր, որ իր ուժե-
րը փորձում էր ինքնուրույն կերպով և հուն լեզվով գրական
և տեղագրործությամբ զբաղվելու ասպարեզում: Հայաստանի
հնագույն շրջանից մեզ այդպիսի գործեր չեն հասել, բայց հե-
տագույն դարերում մենք տեսնում ենք հունարենն օգտագործող
բազմաթիվ հայ գրողներ: Հելլենական հանձարի մեծ ստեղծա-
գործությունները հանդիսացան նմուշներ, որոնցով դաստիա-
բակվեց գրական միտքը Հայաստանում, նախքան այնտեղ ազ-
գային գրականություն առաջանալը: Իսկ այդ գրականության
առաջանալուն երկար ժամանակ խոչընդոտում էր այն հանգա-
մանքը, որ հայերը սեփական ալբուրեն, հայոց լեզվի պա-
հանջներին համապատասխանող տառեր չունեին:

Բայց եթե Հայաստանում, նրա գոյության առաջին դարե-
րում ազգային մատենագրություն չկար¹, ապա անտարակույս
արդեն գոյություն ուներ բանավոր, ժողովրդական պոեզիա:
Դրա թանկարժեք բեկորները պահպանել է «հայոց պատմա-

հայր» Մովսես Խորենացին²։ Իր աշխատությունն տարբեր աեղերում նա խոսում է այն երգերի ու առասպելների մասին, որ զեռ երգում էր ժողովուրդն իր ժամանակի, բայց որ բացահայտորեն վերաբերում են խոր հնություն։ ավանդությունների մասին, որ համարված են ոչ թե «արքաների գրքերից», այլ անհայտ գուսաններ³՝ ձեռքով, ի դեմս որոնց Մ. էմինը տեսնում է հին հայ ռափսոգներ վիպաաւանների երգածի մասին և այլն։ Երգերի մի բանի հատված է բերում Խորենացին տաղաշափական ձևով, շատերն էլ վերադառնում է արձակ. բացի դրանից հետազոտողները Խորենացու պատմության այլ մասերում եւ, ուր նա այդ չի տեսնում, նկատում են ժողովրդական պոեմների կամ բալլադների մնացորդներ⁴՝ հայկական հին էպոսի արձագանքները։ Հեշտ չէ որոշել, թե հատկապես ո՞ր շրջանին են վերաբերում այդ երգերից այս կամ այն և նույնիսկ հայելով թե հնարավոր է, բայց մի բանիսը իրենց բովանդակությամբ իսկ մատնում են խոր հնությունը։

Խորենացու բերած երգերից հնագույնը պետք է հանաչենք՝ Վահագնի⁵ ծնունդի հատվածը, որ անտարակույս վերաբերում է հեթանոսական շրջանին, բայց որում պաշտամունքի հելլենացման շրջանից առաջ։ Այնուհետև գալիս են առասպելական դուրեգան, տակավին դիցական հերոս. թերևս հունական Հելիոսին կամ պարսկական Ռուստեմին ազդակից Տորքի երգերը։ Ավելի հետո՝ Արաաշեսի, Վաղարշակի և այլոց⁶ մասին հարկնված երգերի հատվածները։ Հնարավոր է, որ հետագայում հեթանոսական հնության շրջանից են նաև նախատիպերը ուրիշ շատ ժողովրդական երգերի, որոնք գրի են առնված շատ ուշ և նույնիսկ հետո քրիստոնեական երանգ են ստացել, բայց որում ազդային աստվածների ու հերոսների անունները փոխարինվել են Քրիստոսի ու սրբերի անուններով⁷։ Հենց այն փաստը, որ բազմաթիվ ժողովրդական երգեր ու առասպելներ մտել են Խորենացու «Պատմության» մեջ, ցույց է տալիս, որ դրանք անագղեցիկ չեն եղել Հայաստանի հետագա զբաղմուր

* Ընդգծված բառերը Բրյուսովը գրել է հայերեն։

յգարութեան վրա: Մեզ անհայտ հնագույն հայ գրողները, դաս-
տիարարակելով աշխարհը ու գրականութեան (հունական, ասորա-
կան, գուցէ և հռոմեական) նմուշներով՝ միաժամանակ ուն-
կրնորում էին հայ ազգային պոեզիայի ծայնին, որ ապրում էր
ժողովրդական միջավայրում և ժողովրդի կողմից էլ մասամբ
շատցվել է մինչև մեր օրերը: Այդ երկու նախասկզբների՝
կրեմնաքարի և ազգային տրագիդիայի փոխազդեցութեանից էլ
ստեղծվել է այն յուրահատուկ բնույթը, որ բնորոշ է հետագա
այն պոեզիայի և նույնիսկ ամբողջ հայ գրականութեան հա-
մար: Սակայն նրա առաջացումը այն հնագույն շրջանում, որի
մասին խոսում ենք, դեռ նոր էր նախապատրաստվում: Հայ
գրավոր գրարութեանը առաջ եկավ հայերի՝ քրիստոնեութեան
ընդունելու կապակցութեամբ, որ տեղի ունեցավ III դարի վեր-
ջին (մ. թ.), այսինքն երեք հարյուր տարի Տիգրան Մեծի և նրա
որդու՝ անվանապետ մեզ հայտնի առաջին հայ գրողի, թեև իր
ստեղծագործութեանների համար օտար լեզու օգտագործող
կրեմնաքարի դարաշրջանից հետո:

...Հայերի մշակույթը մեր թվականութեան առաջին դարե-
րում⁶ զարգանում էր երկու՝ արեւմտյան (հունա-հռոմեական) և
արեւելյան (պարթևական) ազդեցութեամբ: Գերակշռող նշանա-
կութեան ունեցավ պարթևական ազդեցութեանը, որ դարձյալ
ուժեղացրեց իրանիզմի նախահիմքերը հայկական քաղաքա-
կրթութեան մեջ: Այդ շրջանի անտիկ պատմաբանների ցու-
ցումները վերաբերում են մեծ մասամբ հայ հասարակութեան
վերին շերտերին ու պալատական շրջանակներին: Եւ քանի որ
երկար ժամանակ Հայաստանում թագաւորում էր պարթևա-
կան հարստութեանը, ապա կարելի է կարծել, որ այդ ցուցում-
ները չափազանցում են հայ ժողովրդի յարմարումը: Որինակ՝
Տրալանոսի սլոնի վրա պահպանվել է հայոց թագաւոր Պար-
թիամասիի քանդակակարը, բայց նա ծագումով պարթև էր, և
մենք տեսնում ենք պարթևի բնորոշ դեմք՝ երկար մորուքով
մի փառաշուք մարդ: Նույնը պետք է ասենք Տրդատ Ա. արքայի
բնութագրի մասին, որի վերաբերյալ, նրա հոսմ մեկնելու առ-
թիւ, մանրամասն խոսում են շատ հին հեղինակներ: Հետո-

բըրբըրական է Տրդատի պարզության ու խստաբարոյության հակադրումը ներոնի նրբաճաշակությանը. հետաքրքրական էն տրժանապատմությամբ լի այն պատասխանները, որ տալիս է հայոց թագավորը հոռմեական մեծորչարին: Բայց չպետք է մոռանալ, որ Տրդատը նույնպես պարթև էր և որ հանձին նրա մենք ավելի շատ ենք ծանոթանում այդ շրջանի պարթևներին, քան հայերին: Այնուամենայնիվ հայ թագավորներին վերաբերող այդ պատմություններից մենք կտրույ ենք անել այն եզրակացությունը, որ Հայաստանի արքունիքում «արքայից արքաների» փարթամության հետ պահպանվել էր ղեռնախնայական բարքերի պարզությունը: Տրդատի ձոխությունը նրա ուղեգործության ընթացքում՝ աղչեցնում էր ժամանակակիցներին, որոնք հավանորեն չափազանցնում են այդ: Հետագայում Փավստոս Բուզանդը հիացմունքով է խոսում Սանատրուկ արքայի փառահեղ շիրիմի մասին, որ տեսել էր անձամբ: Մյուս կողմից Սվիդայի բառարանում պահպանվել է նույն Սանատրուկի հետևյալ բնութագիրը. «Լինելով միջահասակ՝ նա ձգտում էր ամենայն մեծի, առաջինն էր ռազմական գործերում, արդարագաղտության խիստ պահուպան ու այնքան զուսպ, ինչպես հույների ու հոռմեացիների լավագույնները»:

Ըստ երևույթին ձոխության ու պարզության, պերճանքի ու նախնականության նույն զուգորդությունը նկատվում էր նաև ամբողջ հայկական կյանքի կառուցվածքում: Դրա կենտրոնը պատերազմներից բոլորովին քարուքանդ եղած Տիգրանակեոտից՝ փոխադրվել էր այլ վայր: Սկզբում նորից նշանակություն ստացավ Արտաշատը, բայց սա էլ ավերվեց Մարկոս Ավրելիոսի ձեռքով: Հետո, մոտավորապես Վաղարշի թագավորության շրջանում ամրապնդվեց փոխ զույգ մի քաղաք, որն ամրացրեց էր Մարկոս Ավրելիոսի գործվար Ստատիոս Պրիսկոսը. և կոչվում էր Կայնեկոյ (հայերեն նոր քաղաք): Հետագայում այս քաղաքը համարվում էր Վաղարշի կերտածը, քաջահայտ էր Վաղարշապատ անունով և մեծ նշանակություն ստացավ: Ենթադրում են, որ մոտավորապես նույն տեղում է գտնվում այժմ էջմիածինը: Խոսքով Բ Կոտակը մի անգամ ևս տեղափո-

խեց աթոռավայրը՝ հիմնելով կամ ընդլայնելով Դվինը, որ նույնպես կարևոր նշանակութունն ստացավ հետագա դարերում:

Ժամանակակից հնագիտությունն առաջժամ մեկ սակավ տեղեկություններ է տալիս Հայաստանի այս երկու հին մայրաքաղաքների մասին: Բայց մենք կարող ենք հավատալ, որ Տրրգատը Խտալիայից իզուր չբերեց ճարտարապետներ, նկարիչներ ու վարպետներ: Աղքատիկ մնացորդները վկայում են, որ Հայաստանի մեծ քաղաքները ջանում էին կառուցումների ձուլութեամբ և կահավորութեան պերճանքով չդիջել արևելքի մյուս կենտրոններին: Օրինակ՝ Գառնիում ն. Մտոի պեղած հայկական տաճարը, որն ունի հին հռոմեական տաճարների բոլոր բնորոշ առանձնահատկությունները, վերարկրում է II—III դարերին, իսկ հայ պատմաբանների վկայությամբ՝ դրենավ էլ միակը չէր իր տեսակի մեջ: Պեղումները երևան են բերել նաև Անահիտ (Արտեմիս-Դիանա) աստվածուհու մարմարե հիանալի գլուխը, որ մոտենում է հունա-հռոմեական արձանագործության լավագույն նմուշներին: Այլ բոլոր վերջին օրինակները ապացույց են արվեստի բնադաժառու՝ արտահայտված հռոմեական ազդեցության ուժի, մի բնագավառ, ուր տեղ պարթևներն իհարկե ոչինչ չունեին հակադրելու Հելլագային ու Հռոմին:

Այդ շրջանի Հայաստանի ժողովրդական կյանքի կենցաղային պայմանների մասին տեղեկությունները խիստ կցկտուր են: Եվսեբիոս Կեսարացին իր տվյալները քաղելով ասորի հեղինակ Բարտաղանից՝ II դարի հայերի կյանքը պատկերում ' սոհմալուսին մոտիկ: Տոհմապետը (նահապետ կամ տաճուտեւ, այսինքն տան գլխավորը) անսահմանափակ իրավունքներ ունի՝ ընդհուպ մինչև կենաց ու մահու իրավունքը, տան մյուս անդամների (սեպուհների) ու տնեցիների վրա: Այգպիսի իրավունքներն ունի իշխանը (նախարար) իր մարզի բոլոր մարդկանց վրա, որի հետևանքով ավելի զարգացավ Հայաստանում պատրաստվող ավատական իրավակարգը: Ավելի հետագա հայ գրող Եղիշեն նկարագրելով պարսից Հազկերտ Բ

արքայի կողմից 452 թվականին ազնվատոհմ հայերի գերումը՝ նրանց բնտանիքների աղետալի վիճակը համեմատում է նախկինի հետ: «Զի թէպէտ և ունէին զիւրարանշիւր ձեռնասուն սպասաւորս, ոչ որ երեւէր ի նոցանէ՝ թէ ո՛ր տիկինն իցէ և կամ որ նաժըշտն. մի հանդերձ էր հասարակաց... Ոչ որ ումեք անկեղնարկ լինէր... Ոչ զոչք նոցա համեմ խահամորք անուշաբար տոանձինն, և ոչ հացարարք որոշեալ ի պէտս սպասորստ սպատաց կարգի, ալ հասարակաց էր... Ոչ որ ումեք ջուր ի ձեռս արկանէր, և ոչ կրտսերք աւագաց դաստառակ մատուցանէին. շանկաւ օշնան ի ձեռս փափկասուն կանանց, և ոչ մատուցաւ եւզ ի զուարթութիւն խրտխութեան: Չեղան առաջի սուրբ ստեղծ, և ոչ անկան բաժակակալք յուրախութիւն... Չորացան ազապեցան բուրաստանք ծաղկոցաց նոցա և տաշտախիլ եղեն որթք զինեքեր ալղեաց նոցա...» և այլն⁹, — ասում է պատմիչը: Այս վկայութիւնը անուղղակի կերպով յայտ է ափսոսմ նաև ստորին դասակարգերի վիճակի վրա. որոնք ակներևաբար զրկված էին բոլոր ալղախի կենսաբարբրներէից:

Հայաստանի ամբողջ կյանքի վրա խիստ ուժեղ ազդեցութիւն գործեց քրիստոնեութիւնը բնգունելը¹⁰: Դա հարաւից՝ Ասորիքից մուտք գործեց Հայաստան: Մոտավորապէս 260 թվականին արդեն հիշատակվում է հայ եպիսկոպոս Մեհրուժանը: Այնուհետև քարոզիչներ են դալիս Փոքր Հայքից ու Կապադովկիայից: Նրանց զլխավորում էր Գրեգորը՝ Արշակունյան առհմից, որ պատմութեան մեջ ստացել է հայոց Լուսավորիչ անունը: Տրդատ Թաղավորի մկրտութիւնը ազգային ազբոյրները հասցնում են 299 կամ 301 թվականներին. որոշ պատմաբաններ հարկ են համարում ետ մղել դա 298 կամ նույնիսկ 295 թվականներին¹¹: Համենայն դեպս 312 թ. հայերն արդէն պաշարանվում էին, որպէս քրիստոնյաներ, Մարտիրիանոս կալսեր հետապնդումներից: Ստիպւն Հայաստանի Կոստանդնուպոլսից հեռու լինելը և անկախութեան ոգին, որ հատուկ է հայ ժողովրդին, ունեցան այն հետեանքը, որ քրիստոնեութիւնն սկսեց յորոքինակ ձև ստանալ հայերի մեջ: Հա-

յաստանում վաղ տարածվեց միտքնականների ուսմունքը, որը նետագայում սուր բախումներ առաջացրեց Բյուզանդիայի նետ և ի վերջո պատճառ դարձավ կազմելու հայ ինքնուրույն եկեղեցին:

Քրիստոնեություն ընդունելու հետ է կապված նաև հայ գրավոր դպրության առաջանալը¹²: Առաջին հայ գրողը, որի երկերը հասել են մեզ, պետք է ընդունել Ազաթանգեղոսին, որն, ըստ ավանդության, Տրդատ թագավորի գրագիրն (քարտուղարն) էր: Ազաթանգեղոսը գրել է հայոց մկրտության պատմությունը, ուր մտնում է նաև Գրիգոր Լուսավորչի կենսագրությունը: Այս երկասիրությունը գրված է եղել հունարեն, բայց վաղ շրջանում էլ թարգմանվել է հայերեն: Նմանապես հունարեն է գրել և Փափսատա Բուզանդը (IV դ.) Տրդատի ու Գրիգոր Լուսավորչի հետնորդների պատմությունը մինչև Հայաստանի բաժանումը (344—392): Գուցե և սկզբնապես ասորերեն է գրված եղել Զենոբ Գլաղի (IV դ.) Տարոնի պատմությունը, որ նույնպես մնացել է հին հայերեն թարգմանությունմբ: Այդ ժամանակաշրջանում եղել են հավանորեն ուրիշ հայ գրողներ ևս, որոնք օտար լեզու (գեոգրագետներն հունարեն) են օգտագործել իրենց մտքերն արտահայտելու համար: V դարի սկզբի հույն հեղինակ Եվնապիոսը հիշատակում է մի հայ գիտնականի, որին անվանում են Պրոերեսիոս և որը Աթենքում փիլիսոփայություն էր ուսանում սոփեստ Հուլիանից: Վկայություններ կան, որ ուրիշ հայեր էլ ուսանում էին Աթենքում՝ ունկնդրելով փիլիսոփաներին ու ճարտասաններին, և պետք է ենթադրել, որ իրենց ուժերն էին փորձում որպես գրողներ: Բայց և այնպես այս ամենը ղեռ չազդային գրականություն չէր. նրա սկզբնավորվելու համար առաջվա նման պակասում էր հայկական այբուբենը՝ տառերը:

Հինգերորդ դարից առաջ հայկական տառեր եղած լինելու հարցը ղեռ վերջնականապես չի լուծված¹³: Հայ գրողներ Կոլյունի, Ղազար Փարպեցու և Մովսես Խորենացու (վերջին երկուսը հիմնվում են գերազանցորեն առաջինի վրա) պատմածներինց երևում է, որ V դարի սկզբին հայոց կաթողիկոս Սահա-

կը (Իսահակը) և Մեսրոպ Մաշտոց վարդապետը զբաղված էին հայերեն տառեր ստեղծելու հարցով: Եղած աչքուբեկները կիրառելու մի քանի անհաջող փորձերից հետո սուրբ Մեսրոպը հնարեց բոլորովին նոր տառեր (լատ ավանդության՝ զրանք երեացին նրան տեսական քնի մեջ): Դրանից հետո սուրբ Սահակն ու սուրբ Մեսրոպը ձեռնամուխ եղան Հայաստանում զարոցներ հիմնելուն և Սուրբ Գրքի թարգմանության: Վերջին աշխատանքը, որ ավարտվեց համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում, տվեց Աստվածաշնչի թարգմանությունը, որով գիտակները մինչև հիմա էլ հիանում են ճշտության, սեղմության և արտահայտչության համար: Ինքնին հասկանալի է, որ աչգ պատմածները չեն կարող բնգունվել առանց էական վերապահումների: Մի կողմից անկարելի է թույլ տալ, որ հայ զարույթյունը հանկարծ հոռներ աշխարհի առաջ մի կատարյալ ստեղծագործությունը (Աստվածաշնչի թարգմանությունը), ինչպես Պալլասը, որ կատարելապես սպառազինված դուրս եկավ Զեսի զխից. մյուս կողմից համոզիչ նկատառումներ կան հօգուտ այն բանի, որ Ն դարից առաջ էլ այս կամ այն չափով հայկական տառեր գոյություն են ունեցել:

Նախ և առաջ պետք է հիշել, որ Տիգրան Մեծի շրջանից Հայաստանը մեծ պետություն էր և առանց զիր-զրականության էր կարող վարել կառավարման գործերը: Հայ պատմիչները հաճախ են հիշատակում զբազիրներ (բառուղարներ), ինչպիսին էր, օրինակ, Աղաթանգեղոսը Տրդատ Մեծի օրոք: Հնարավոր է ենթադրել, թե այն նամակները, որ հայոց թագավորները փոխանակում էին այլ պետությունների հետ և որոնց նմուշները պահել են թե՛ հայ և թե՛ հոռեացի պատմիչները, հունարեն են գրվել և կամ պատսկերեն ու ասորերեն: Բայց հագիլ թե հայոց թագավորները կարողանային գիմել իրենց հպատակներին օտար լեզվով կամ գրել իրենց սատրապներին: Մենք գիտենք նաև, որ Հայաստանում կաղմակերպված էր ճիշտ դատավարություն¹⁴: Ժամանակ առ ժամանակ կատարվում էր մարդահամար¹⁵: Դարձյալ զժվար է ենթադրել, որ բոլոր այսպիսի գեպքերում գիմելն որևէ օտար լեզվի: Ավելի

րնական է կարծել, թե հաշերը գրում էին հաշերեն՝ միայն թե օգտագործելով մի օտար լեզվի տառերը: Համայնորեն ուղղակի տյա է մատնանշում Մովսես Խորենացին, որ ասում է, թե հայկական տառերի գլուխից առաջ արքունիքում գործածում էին պարսկական տառեր, և Ղազար Փարպեցին, որ ասում է, թե արքունիքում հունարենի հետ միասին գործածվում էր ասորերենը, այսինքն համայնորեն նաև ասորական ալբուրհներ, ասորական տառերը:

Այնուհետև կա վկայություն առ այն, որ այդ օտար տառերն օգտագործվում էին ոչ միայն պաշտոնական ակտերի, այլև գրական աշխատությունների համար: Մովսես Խորենացին պատմում է, որ պարսից Շապուհ արքայի հրամանով նրա գործավար Մեհրուժանը «Եւ զորս միանգամ գիրս գտանէս՝ տյւրեր, և հրաման տաչր մի՝ ուսանել զպրութիւն յունարէն, տյւ պարսիկ. և մի՝ որ իշխեսցէ յոչն խօսել թարգմանել»: Եթե «գիրս» ասելով կարելի է հասկանալ նաև օտար լեզուներով գրքեր, ապա «հունարեն թարգմանել» որոշակի ցույց է տալիս հայ ազգային զպրութիւն: «Եթե IV դարում հաշերը թարգմանություններ էին անում հունարենից, — միշտ է եզրակացնում Տեր-Մովսիսյանը, — և իրենք այբուբեն շունեին, ապա պետք է այդ թարգմանությունները տառադարձեն հունական կամ այլ գրերով»: Սրան ավելացնենք և այն վկայությունները, որոնք ցույց են տալիս, թե Մեսրոպի տառեր հնարելուց առաջ, հայերն ունեին Սուրբ Գրքի առանձին գլուխների թարգմանություններ: Թեոդորոս Քոթենավորը (V II դ. հեղինակ) պահել է մի տեղեկություն, ըստ որի որոշ մարդիկ (Մայրագոմեցին ու նրա հետնորդները) թշնամաբար էին վերաբերվում «Ավետարանի հին կամ առաջին թարգմանությանը», որ գործ էր անում Գրչեզոր Վուսավորիչը (այսինքն III դարի վերջին և IV դարի սկզբին): Սուրբ Մեսրոպի կենսագրության հեղինակ Կորյունը պատմում է, որ ժողովուրդը հրձիպպիս ազադակներով ու հոգևոր երգերով դիմավորեց սբ. Մեսրոպին, երբ սա Ասորիքից բերեց նոր հնարած տառերը. պետք է ենթադրել, որ այդ երգերը մայրենի լեզվով էին երգում ու հետևաբար արդեն թարգ-

մանւած էին, հաւանորեն և զրի առնւած: Եւման վկայութիւնները գտնում ենք Թովմա Արծրունու և հետագա ալլ հեղինակների գրվածքներում¹⁶:

Վերջապես այն բոլոր հայ հեղինակները, որոնք խոսում են Մեսրոպի կողմից տառեր գտնելու մասին, ընդունում են, որ առաջ արդեն գոյութիւն ունեին հայկական ալլ տառեր, «որ հնարւած էին հնազույն ժամանակներում ու դասաւորւած ըստ հունական այբբենական կարգի»: Մովսէս Խորենացին պատմում է, որ Վառձապուհ արքան մի գեսպանութիւն ուղարկեց ոմն Դանիել Լախիտոպոսի մօտ՝ այդ տառերը բերելու. տառերը բերվեցին ու հանձնվեցին Մեսրոպին ու Սահակին, որոնք ծանոթանալով դրանց՝ «մի քանի տարի» Երեսնաներին սովորեցնում էին այդ տառերով, բայց հետո համոզվեցին, որ հայոց լեզվի հնչյուններն արտահայտելու համար «չեն բաւական նշանագիրքն՝ ողջ ածել զսլւզաբայս — զկապս հայերէն լեզույն, մանաւանդ զի և նշանագիրքն իսկ յայոց դպրութեանց թաղեալք և յարուցեալք զիւղեցան»: Քանի որ այս նշանագրերը հորինված էին «հնազույն ժամանակներում», պետք է կարծել, թէ ծանոթ էին շատերին, և Դանիելի մօտ մարդիկ ուղարկեցին, որովհետեւ նա կատարելագործել էր դրանք՝ «գասաւորելով ըստ հունական այբուբենական կարգի»: Դատելով այն բանից, որ այդ տառերով սովորեցնում էին դպրոցներում մի քանի տարի (թեկուզ և «քչերի»), կարելի է ենթադրել, որ հենց այդ ժամանակ էլ, հենց այդ տառերով, կատարւած են մի քանի թարգմանութիւնները: «Տարիներով հո միայն այբբենաւան չէին սովորեցնում տղաներին ս. ս. Սահակն ու Մեսրոպը», իրավացի հարցնում է Տեր-Մովսիսյանը: Բնականաբար հարց է ծագում՝ առաջ էլ գոյութիւն չի՞ ունեցել արդէն այդ դանիելյան տառերն օգտագործած հայ դպրութիւն: Ն. Ադոնցյր ենթադրում է, որ դրա գոյութիւնը «ավելի քան հավանական է»:

Այսպիսով ամեն ինչ ստիպում է մեզ կարծել, որ մեր թվականութեան առաջին շուրս դարերում գոյութիւն է ունեցել հայերեն գիր ու գրականութիւն: Հայ գրողների հունարեն կամ

այլ օտար լեզվով գրած գործերի հետ միասին գոյություն են ունեցել նաև մայրենի՝ հայ լեզվով հորինված երկեր, որոնք առաջարձված են եղել մասամբ օտար ալբուրենով, մասամբ էլ դանիելյան նշանագրերով: Այդ երկերը դարձան այն դպրոցը, որով կերավեց հայ գրական լեզուն, որը Աստվածաշնչի V դարի թարգմանությունները ներկայանում է մեզ որպես մշակված, մաքի բոլոր նորությունները հաղորդելու ու հունարեն տեքստի բոլոր առանձնահատկությունները վերադարձնելու լինողունակ¹⁷: Սակայն հայ գաղության այդ վաղ շրջանի երկերը չեն հասել մեզ (եթե իսկական չհամարենք Գրիգոր Լուսավորչի բարոյները), և մենք ձանաչում ենք միայն այն գրականությունը, որն սկիզբ առավ միայն այն ժամանակ, երբ Մեսրոպը գտավ հայերեն նշանագրերը (կամ գուցե կատարելագործեց գոնիելյանները՝ 14 նշանագիր ավելացնելով 22-ին): Այս «մեսրոպյան» գրականության գարգացումն արդեն վերաբերում է հաջորդ շրջանին:

...Այդ շրջանի (VI—VII դդ.) Հայաստանի հոգևոր կյանքի կարևորագույն հարցը երկու կրոնների դավանաբանական պայքարն էր¹⁸: Հայաստանում, ինչպես և Ասորիքում, տարածվեց ու հաստատվեց 451 թ. Քաղկեդոնի ժողովի կողմից դատապարտված միաբնակիների ուսմունքը: Դրանից էլ մշտական զժառոթյուն առաջացավ հունական և 598 թ. առանձնացած հայ էկեղեցու միջև: Յուրաքանչյուրը մյուսին համարում էր հերետիկոսական, որի հետևանքը եղավ մշտական բանակոխվել ու հեռագործ թշնամությունը: Բյուզանդական իշխանության ղեկավարվելը Հայաստանում և Հերակլ կայսեր գործունեությունը բաղկեցրեցին ժամանակավոր գերակշռություն առաջացրին Հայաստանում, և դա պոպագրիպում է գրականության մեջ հելլենականության հալթանակի շրջանին: Բայց և այնպես դրան հաջորդեց արգալին՝ ուսուցիչնա՝ ի միջի այլոց Կապված այն փաստի հետ, որ շատ հայեր գերադասում էին ավելի շուտ ենթարկվել արարներին, քան Բյուզանդիայի հերետիկոս կայսրին: Հովհան Դ Օձնեցի (Իմաստասեր) կաթողիկոսի օրոք Դվինի (719) և մանավանդ Մանսուկերտի (726) ժո-

դովները հաստատեցին հայ եկեղեցու մի շարք տարբերությունները և դատապարտեցին քաղկեդոնականությունը: Մտնողներտի ժողովին ներկա էին վեց ասորի եպիսկոպոս, որով և տեղի ունեցավ հայ և ասորական եկեղեցիների մերձեցում: Թե սրբան աչգ ժողովների որոշումները ձեռք են պահպանվել մեզ համար, կարող են վեհերի տեղի տալ¹⁹. համենայն դեպս այդ ժամանակաշրջանում միաբնակների ուսմունքը նորից գերակշռություն ունեցավ հայ եկեղեցում և հետագայում մնաց նրա դավանանքներից մեկը: Քաղկեդոնականության և աղղալին կրոնի պայքարը VI—X դարերի ամբողջ հայ եկեղեցական գրականության գլխավոր բովանդակությունն է:

Չնայած արաբական արշավանքից առաջացած ուժգին ցնցման՝ Հայաստանի ներքին կյանքը արաբների օրոք քիչ փոխվեց: Հայաստանը փոխեց միայն իր արքայը, բոս որում նորը բնականաբար ավելի զաժան էր թվում, քան նախկինը. արքիշ ոչինչ: Համարյա ամբողջ Հայաստանի միասնությամբ արաբական իշխանության ներքո՝ հանդեցրեց նախարարական իրավակարգը ամբողջ երկրում ուժեղացնելուն: Երկրի տնտեսական զրույթունը, չնայած ավերիչ պատերազմներին, ծանր չէր, դա երևում է տուրքի աչն քանակից, որ արաբները դրել էին Հայաստանի վրա: VIII դարի վերջի պատմիչները աչն արելը որոշում են տարեկան 13 միլիոն դերհիմ (մոտ 7 միլիոն ո.), հսկայական մի գումար աչգ ժամանակի համար: Հետագայում հարկի քանակը մշտապես նվազեց. IX դարի սկզբին Հայաստանը վճարում էր միայն 8 միլիոն, հետո էլ 4 միլիոն, իսկ X դարում 2 միլիոն դերհիմից պակաս: Սակայն աչգ նվազումը կարված է ոչ թե երկրի միակցվելու, աչլ խալիֆայության թուլանալու հետ, որի հետևանքը եղավ աչն, ինչպես տեսանք, որ վերածնվեց հայերի քաղաքական տնկախությունը և առաջացավ Բագրատունյաց թագավորությունը:

Սակայն Հայաստանի քաղաքական ձեռման դարերը միաժամանակ և եղան նրա գրականության առաջին բարձրագույն ծավալման շրջանը²⁰: «Ոսկեդարն» սկսվում է V դարի սկզբից, տառերի գլուխից անմիջապես հետո, Աստվածաշնչի

թարգմանութեամբ: Այժմ հաստատուած է, որ Աստվածաշունչը սկզբնապէս հայերէն է թարգմանվել տառերէնից, իսկ հետո. երբ սր. սր. Սահակի և Մեսրոպի ջանքերով ստացվեցին հունարէն լավ տեքստեր, աչդ թարգմանութիւնը ստուգվեց 70-ի թարգմանութեամբ: Ուղղումները վերսկսվեցին հաճախ, երբեմն էլ կատարվեցին նոր թարգմանութիւններ: Այժմ գոյութիւն ունեցող թարգմանութեան հարաբերութիւնը ասորական ու հունական տեքստերին, ինչպէս և հայերէն սկզբնական թարգմանութեան՝ տակաւին չլուսարանված հարցեր են: Կատկածից դուրս է միայն, որ տառերի գլուխից հետո, ինչ-որ 30 տարվա ընթացքում, արդեն հայերէն էր թարգմանված ամբողջ Սուրբ Գիրքը (բացի թերեւս սակաւ հիմնական առանձին յատկանքներից ու գրքերից): Թարգմանութեան տեքստում, որը հասել է մեզ, գիտակ տնձինք տեսնում են բարձր արժանիքներ: «Երինակ՝ Լակրոզը Աստվածաշնչի հայկական տարբերակն անգանում է «Սթաուֆի թարգմանութեանց»: Կոռնելիոսն ասում է, որ զրա մեջ «իրար են միացած զեղեցկութիւնը, նրբագեղութիւնը ու բացարձակ ճշտութիւնը» և այլն: Աստվածաշնչի թարգմանութիւնը մեծագուշն ազդեցութիւն գործեց հայ գրականութեան զարգացման վրա: Ազդեցին ամանգութիւնը նույնիսկ առաջին շրջանի բոլոր հեղինակներին բաժանում է երկու խմբի՝ ամաղ ու կրասեր թարգմանիչների՝ ելնելով Աստվածաշնչի թարգմանութեան նկատմամբ ունեցած նրանց վերաբերմունքից: Ավելի ճիշտ կլինի այս բաժանման մեջ տեսնել ասորական գործիչ հեղինակների և հելլենարան հեղինակների տարբերութիւնը: Այսպիսով հայ գրականութեան լուսաբացին իսկ մենք այնտեղ գտնում ենք երկու հոսանք, երկու գործը՝ ըստ ժամանակի կրոնա-քաղաքական հիմնական հոսանքների. մեկը կազմավորվեց ասորա-սլաւոնական մշակութիւն, մյուսը հունականի հետ ունեցած շփման հոգի վրա: (Հետագայում այդ բաժանումը նոր իմաստ ստացավ՝ ազգային եկեղեցու կողմնակիցների և քաղկեդոնականութեան պաշտպանների):

Սկզբնական հայ գրականութիւնը տվեց, ի միջի այլոց, գերազանցորեն հունարէնից կատարված թարգմանութիւններ.

բի մի հարուստ ժողովածու, որոնց մեծ մասն արել են հելլենաբան զպրոցի գործիչները: Այդ թարգմանություններն ընդգրկում են ժամանակի դիտություն բոլոր ձյուղերը՝ աստվածաբանություն, փիլիսոփայություն, պատմություն, բնագիտություն, ճարտասանություն, աշխարհագրություն, աստղագիտություն և այլն: Այդպիսով թարգմանվել են Հովհան Ռակերբանի, Փիրնե Երրացեցու, Բարսեղ Կեսարացու (Մեծի), Աթանաս Մեծի, Արիստոտելի, Պորփյուրի, Կեղծ Կայրյոթենի սի, Սոկրատի (պատմաբան), Դիոնիսիոս Թրակացու (բերական), վարր սրբոցներ և շատ ուրիշ գործես: Այս թարգմանությունները հաջորդ սերունդներին հնարավորություն տվեցին դիտություն ձևոր բերել մայրենի լեզվով: VII դարում՝ հելլենականության պարզացման շրջանում, գիտելիքների այս դասընթացը յուրացրած անձը Հայաստանում կոչվում էր Բերրող (բուն նշանակ. բանաստեղծ), որի պատճառով էլ հունաբան զպրոցը երբեմն անվանում են բեռթողների զպրոց: Հելլենաբաններն աչքի էին ընկնում մեկնաբանվող հարցի հանդեպ բնագաղափարն վերաբերմունք ունենալով, և նրանց համար հատկանշական են մանավանդ փիլիսոփայական գրքվածքները, ինչպես են, օրինակ, Արիստոտելի ու Պորփյուրի թարգմանիչը հանդիսացող Դավիթ Անհաղթ փիլիսոփայի երկերը²¹: Առաջին բերթողներից մեկը համարվում է Վոթանեսը, որ ապրել է VI—VII դարերի սահմանագծում: Վաղ շրջանի թարգմանական գրականությունից են նաև Օլոմպիանի առակների «Ժողովածույք առական Վարդանայ»-ի թարգմանությունները: Ասենք այս թարգմանություններից մի քանիսը համակված են մի այլ՝ ոչ հելլենաբան զպրոցի ոգով²²:

Հայ ինքնուրույն ստեղծագործությունը այդ շրջանում առանձնապես լրիվ արտահայտվեց պատմության բնագավառում: Առաջին տեղը պետք է դասել Մեսրոպի կենսագիր Կորյուն վարդապետին: Ժամանակի տեսակետից մոտիկ է նրան Ղազար Փարպեցին, որ գրել է Փափսոտս Բուզանդի պատմության շարունակությունը, և Ղազարի շարունակողը՝ Նիկիշեն: Նիկիտան էլ պատմում են հայերի կրոնական պայքարը պար-

սիկների դեմ, V դարում: «Երկու գիրք են ատոնք,—ասում է Ա. Չոպանյանը,—քրիստոնեական ղյուցադնավեպի երկու էջ» և հիրավի վառ, հուզիչ ու բանաստեղծական էջեր: Ավելի չոր, բայց փոխարենը ավելի գիտական է Սերեոսը, որ ապրել է արդեն VII դարում ու գրել է «Պատմութիւն ի Հերակլին», որտեղ և Հերակլին պատկերել է որպես անհավատների դեմ պայքարող հերոսի: «Հաստատեալ տէր զոգորմութիւն իւր ի վերայ Հերակլի»,—ասում է Սերեոսը՝ նկարագրելով կոյսեր հաջողութունները: Սերեոսի շարունակողն էր Ղևոնդը, որ գրել է արաբական նվաճումների պատմութիւնը 632-ից մինչև 788 թվականը²³: Հայ պատմիչներից ամենաժողովրդականը մնացել է Մովսես Խորենացին, որն ըստ արագիցիալի ապրել է V դարում, իսկ նոր հետազոտողների կարծիքով VI դարի վերջին (և նույնիսկ IX դարում): «Վատ պատմաբան, անհավատար զրոյ Խորենացին,—իրավամբ նկատում է Ա. Չոպանյանը,—միշտ էլ ճշմարիտ բանաստեղծ է: Նա կարծես դարձել է Հոմերոս հայ ժողովրդի համար»: Խորենացու զբոլմ են պահպանվել խիստ թանկարժեք ավանդութիւններ հայկական հնաշխարհից, ժողովրդական հին-հին երգեր և ալլեյն²⁴: Եկեղեցական գրականութիւնը պատվում էր բաղկեղտնականութեան դեմ մղվող բանավեճի շուրջը: Այդ նույն շրջանում (VII—VIII դդ.) հերիքվեցին նաև եկեղեցական մի բանի օրհներգներ, որոնք հասել են մեզ. դրանք հայ արվեստական պոեզիայի նազույն նմուշներն են²⁵:

Այդ շրջանի սկզբի արվեստում, վաղ հնադարյան ազդեցություններից հետո, գերակշռութիւն ձեռք բերեց ասորական ազդեցությունը²⁶: Հայաստանի հնագույն քրիստոնեական տաճարների ճառարտապետական ձևերը (V—VI դդ.) սերտորեն կապված են իրենց ժամանակակից ասորական կառուցվածքների հետ: (Այդպես են Ն. Մառի և ուրիշների պեղած Երեւույլի, Քասաղի, Անիի ամենահին բազիլիկները): Անուհետև, հելլենիզմի հաղթանակից հետո, գերակշռութիւն ստացան չլուզանդական շինարարական ձևերը, որոնք երկար ժամանակ պահպանվեցին հայ ճարտարապետութեան մեջ, թեև տակավին

բայ է մնում այն հարցը, թե որքան է դա նմանեցման և ոչ թե ինքնուրույն ստեղծագործության արդասիր։ Արաբական տիրապետության շրջանի (VII—IX դդ.) եկեղեցական ճարտարապետության մեջ «բնորոշ է խաչաձև քառակուսի հատակապիծը և շենքի զանգվածի խմբավորումը՝ ղլխավոր գմբեթի շուրջը, որի ամբողջ ծանրությունը բնկած է շուրս կամարների վրա»։ Բայց նույն շրջանում պատահում են նաև բոլորովին այլ տիպի տաճարներ, այն է՝ կոթածե ու բազմահարկ, մի տիպ, որ առաջիմ հայտնի է միմիայն հայոց աշխարհում և անտիկ (հեթանոսական) ձևերի հետաքրքրական վերածնությունն է։ Այդ տիպի ամենատպեկացուցիչ նմուշը պետք է ընդունել Զվարթնոցը, այսինքն Արթուր Ութերի տաճարը էջմիածնին մոտ, որի ավերակները տպեկացում են աչքելուին հատակագծի փառահեղությունը ու ներդաշնակությունը։ Շրջանակաձև ու բազմահարկ տաճարը շրջապատված էր նրբաձաշակ ու ճոխ զրվազված խոյակներ ունեցող վիթխարի սյուներով, զբաղեցնող զարդարված էր նաև ու մարդկային կերպարանքներ պատկերող մի զոտիով ևս, իսկ զբաղեցնող ներսից ունեւ ձոխ խորքանդակներ։ Հենց միայն այս տաճարն արդեն վկայում է հայերի մոնումենտալ-գեղարվեստական ստեղծագործության հզորությունը միջնադարի սկզբին²⁷։ Ի հայտ են բերված նույն տիպի այլ տաճարներ ևս, որոնք վերաբերում են նույն դարաշրջանին։ Ավելի ուշ, արդեն Բաղրատունյաց թագավորության օրոք, Գագիկ Ա Անիում կառուցեց Զվարթնոցի մի տեսակ նմանօրինակը (Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցին), որ կործանվեց այդ շրջանում։ Ավելի բիշ բան է հայտնի այդ դարաշրջանի արձանագործության ու նկարչության մասին, որովհետև դրանց հուշարձանները չեն պահպանվել։ զուցե և դրանց զարդացմանը խանդարել են մահմեդական հարեանների գեղարվեստական հայաբնիկը։ Ասենք արձանագործության ասպարեզում ձեռք բերված որոշ նվաճումների վկայությունն են Զվարթնոցի խորքանդակները և հեծյալի ու երկու ռազմիկների հիանալի խորքանդակը, որ հայտնաբեր-

վել է Անիում ու թեև վերաբերում է VII—VIII դարերին, բայց դեռ իրանա-սասանյան բնույթ ունի:

IX—X դարերում հայկական անկախ թագավորությունների կազմվելը խթանեց Հայաստանի հոգեկոր կյանքի նոր ծաղկմանը, որի կենտրոնը դարձան Բագրատունյաց թագավորությունն ու նրա մայրաքաղաքը: Անի քաղաքի արագ աճն ինքնին ժողովրդի մշակութային ստեղծագործությունն էր²⁸: Անիի հիմնադրման ժամանակը ձշտիվ հասանի չէ²⁹: Հավանորեն դա մինչ այդ եղել է մի ամբողջ-գլխակ և հետզհետե աճել ու դարձել է նախարարության կենտրոն: Մայրաքաղաքն Անի փոխադրեց Աշոտ Գ, իսկ քաղաքը մեծացնելով ու զեղեցկացնելով զբաղվեց մանավանդ Սմբատ Բ-ն: Արեւմուտքից ու հարավից Ախուրյանով, արևելքից խոր Մոզկոցաձորով շրջապատված և հյուսիսից յալն խանդակով պաշտպանված, առավել ևս ամուր պարիսպներով եղբրված Անին շուտով դարձավ իր ժամանակի ամենամուր ու զեղեցիկ քաղաքներից մեկը... Ասում են, որ Սմբատ Բ-ն անխախտ խոստում անելիս երգվում էր «Անիի հաղարտմեկ եկեղեցիներով»: Հետագա Բագրատունիները շարունակեցին կառուցապատել ու բարեշինել իրենց քաղաքամայրը որոշ չափով «արեւելյան» պերճազեղությունը: Մենք արդեն խոսել ենք Անիի փառակերտ մայր եկեղեցու մասին, որն հիմնադրել է Սմբատ Բ և ավարտել Գագիկ Ա՝ Կատրանիդե թագուհու աջակցությամբ: Այլ տաճարը վերհիշելիս ներսևս Շնորհալին իր «Ողբի» մեջ բացականչում է³⁰. «Քանզի երբեմն և դու էիր, վալելչական հարսն ի քողի. մերձաւորաց յոյժ ցանկալի. հեռուորաց փափազելի»: Տաճարը եռազմբեթ է, ստկան միջին խմբարանն իր ծավալով շատ ավելի է մշուս երկուսից, մի հատկանիշ, որ տիպական է ամբողջ հայ եկեղեցական ճարտարապետության համար: Հետագայում (XII—XIII դդ.) տաճարը վերակառուցվեց մի քիչ այլ ոճով, բայց Բագրատունյաց շրջանում հավանորեն մի ներդաշնակ ամբողջություն էր ներկայացնում: Պեղումները ի հայտ բերին այլ փառահեղ շինություններ (զերազանցորեն եկեղեցական) Բագրատունյաց Անիի, որը կարող էր մրցել Եվրոպայի ու Ասիայի ամենահռչակավոր քաղաքների հետ:

Անիի զարգացումը Բագրատունյաց ամբողջ թագավորությունի համակած ընդհանուր ոգևորության խորհրդանշան էր միայն: Հենց որ առաջին արքաները կարողացան ստեղծել կյանքի համեմատաբար խաղաղ պայմաններ և թեկուզ թագավորության կենտրոնական մարզերի համար ապահովել անվտանգություն, ժողովրդի բոլոր ուժերն անմիջապես շարժվեցին՝ աշխուժացնելով առևտուրը և արհեստները, շինարարությունը, կրթական գործունեությունը, դիտությունը, գրականությունը, արվեստները: Վերևում մենք բերինք ժամանակագրությունների վկայությունները, թե ինչպես Բագրատունի առանձին արքաներ եռանդալիս կառուցում էին եկեղեցիներ, վանքեր, հիվանդանոցներ, իջևաններ, դպրոցներ: Կառուցապատվում էր ամբողջ երկիրը. փոքրիկ գյուղերը վերածվում էին վաճառաշահ քաղաքների, ձգնավորների մենաստանները՝ լուսավորության կենտրոնների: Նույնը, թեև ավելի փոքր չափով, նկատվում էր հայկական մյուս թագավորություններում՝ ու նախարարություններում: Հայաստանի առևտուրը, շնորհիվ այդ տեսակետից հաջող իր աշխարհագրական դիրքի, միշտ առաջ գարգանում էր, հենց որ քաղաքական կյանքի պայմանները թույլ էին տալիս: Բագրատունյաց շրջանի տարեգրություններում հանդիպում ենք բազմաթիվ քաղաքների, ավանների ու բերդերի անունների, սրտնցից շատերը հետո բոլորովին ջնջվել են քարտեզներից և սրտնց ավերակները մինչև այժմ էլ հողի տակ ապաստում են իրենց հետադոտողին: Թերևս տարեգիրները չափազանցնում են, երբ նկարագրում են թուրքերի ավերածությունները, եղբւմ են մեծաքանակ հարստությունների կողոպուտը և այսքան տասնյակ կամ հարյուրավոր եկեղեցիների կործանումը քաղաքում³¹, բայց կասկածից զուրկ է, որ այդ ժամանակի հայկական քաղաքների մեծ մասը բարգավաճում էր, հարստանում ու ընդարձակվում: Անին, Նախիջևանը, Արծնը (էրզնուրը?) Բագրատունյաց թագավորության մեջ, Բաղեշը (Բիթլիսը) Արծրունյաց թագավորության մեջ (Վասպուրականի), Կարսը Վանանդում, Լորին Աղվանքում և շատ ուրիշներ հսկայական առևտուր էին անում՝ արտադրանքի փոխանակու-

թյան միջնորդ հանդիսանալով Բյուզանդիայի վրայով Եվրոպայի և Արևելքի՝ Արաբիայի, Պարսկաստանի, Հնդկաստանի և նույնիսկ Չինաստանի միջև։ Դրամ էր ներհոսում։ Երկիր, ուժեղանում էր հասարակության բարձր խավերի պերճանքն ու նրբակաշույթունը, աճում էր բնակչությունը։ Հաշ պատմիչները հավաստում են, որ Բագրատունյաց թագավորությունը իր լավ շրջանում կարող էր 100,000-անոց բանակ մեջուեղ բերել։

Բոլոր հիմքերը կան ենթադրելու, որ Հայաստանում, Բագրատունյաց շրջանում կրթության միջին մակարդակը բարձր էր, կարելի է ասել ավելի բարձր, քան այդ ժամանակի Եվրոպական շատ երկրներում (այսինքն խոր միջնադարի հարյուրամյակներում)։ Բագրատունիների շինարարական գործունեության մասին խոսելիս տարեգիրները հաճախ նշում են զպուրջ-նեբի կառուցումը. զբանից բխում է այն եզրակացությունը, որ ուշադրություն էր դարձվում նաև ժողովրդական կրթությանը։ Համեմատաբար մեծաքանակ ձեռագրերը, որ հասել են Բագրատունյաց թագավորությանից (անմիջականորեն կամ Կիլիկյան թագավորության միջոցով) հաստատում են դրադիտության տարածումը բնակչության մեջ, նախ և առաջ բազմաթիվ վանքերում։ Այդ շրջանի երկասիրությունները վկայում են, որ X—XI դարերի հաշ գիտնականների գիտելիքների մակարդակը ամենեին ցածր չէր, քան նրանց Եվրոպական գոյակիղների մակարդակը, համեմայն զեպս գիտության այն ճյուղերում, որոնք տարածվել էին Հայաստանում՝ պատմության, աշխարհագրության, աստվածաբանության, քնդհանուր «սխոլաստիկայի» և այլ բնագավառներում։ Այդ շրջանի գեղականության, պեղեղիայի ստեղծագործություններն արդեն պարունակում են հետագա շրջանի փարթամ ծաղկման սաղմերը, իսկ ուրոշ տեսակետներից մնացել են անդերադանդ՝։ Հուլիական մշտս «թագավորությունների» կառավարողները ջանում էին մրցել Բագրատունիների հետ՝ պարզադուր իրենց մաշտաբադտքները գեղեցիկ շնքերով, ջանում էին նմանապես իրենց մոտ հոապուրել գիտնականներին ու բանաստեղծներին։ Արեսս վանան-

զեցին մի ժամանակ մտաւոր կյանքի կենտրոն ստեղծեց իր փոքրիկ Կարսում:

Մասնավորապես Բագրատունյաց շրջանի գրականությունը ներկայացված է մի շարք ստեղծագործություններով, որոնք եթե նույնիսկ զիջում են Ոսկեդարի երկերի կուռ մասհղացմանը և մանավանդ լեզվի մաքրության տեսակետից (ինչպես նշում են մասնագետները), ապա: Տալաստարվում են նրանց իրենց նշանակությունը, իսկ այդ դարաշրջանի փիլիսոփայական-աստվածաբանական արակատեսները շատ են զերպանցում նախորդներին՝ բովանդակության խորությամբ, արված տեղեկությունների բազմակողմանիությամբ, հեղինակի տեսակետի ինքնուսույննությամբ: IX—XI դարերի պատմական գլխավոր աշխատությունները, բնականաբար, նվիրված են Բագրատունիների բախտին: Այդպես է Շապուհ Բագրատունու մեզ չհասած երկասիրությունը, ապա նրա դործը շարունակողի՝ Հովհաննես Զ կաթողիկոս Դրասխանակերացու (մեռ. 925 թ.) պատմությունը, որ նկարագրում է IX դարի վերջի և X դարի սկզբի իտագարծությունները, այս Բագրատունյաց թագավորության անկումը (մինչ 1064 թ.) նկարագրած Արիստակես Հաստիվերացու ժամանակագրությունը, երկու աշխատություն, որ մենք հաճախ ենք վկայակոչել³⁴: Արծրունյաց տունը ունեցավ իր պատմաբանը՝ հանձին Թովմա Արծրունու, որը կարևոր լրացումներ և ուղղումներ է անում Բագրատունիների ներքողիչներին³⁵: Ավելի քնդհանուր խնդիրներ է առաջադրել իրեն Ստեփանոս Ասողիկ Տարոնեցին³⁶, հեղինակը «Պատմութիւն տիեզերական»-ի, ուր նկարագրել է Հայաստանի վիճակը X դարում: Այս գոծերից բացի, մեզ են հասել աշխատություններ Աղվանից աշխարհի պատմության, հայ-վրացական հարաբերությունների մասին և այլն: «Այս բոլոր հեղինակները նկարագրել են,—ասում է Բ. ՆՅՄԵ-ը,—աղետալի դեպքեր, որոնք իրար ևն հաջորդել մոտիկ հեռավորությամբ. սակայն դառնագին ողբալով դրանք՝ նրանք արտահայտել են տնկախության վերագառնալու անսասան հույսը, որով տուգորված էին իրենց բոլոր ժամանակակիցների սրտերը»:

Քաղաքատնայաց թագավորութեան օրոք եկեղեցական դրամականութիւնը շարունակում էր նախորդ շրջանի աշխատանքը։ Մեզ են հասել դավանաբանական հարցերի վերաբերյալ նամակներ (հավաքված, «Գիրք թղթոց»-ում), որ գրել են կաթողիկոսներ, եպիսկոպոսներ և այդ շրջանի իշխաններ¹։ Գրվել են նաև առանձին աստվածաբանական արակատաւներ, որոնցից աչքի են ընկնում երկերը Գրիգոր Մագիստրոս Պաշլավունու (մեռ. 1058 թ.), որը մեկն է այդ շրջանում հոգևոր գլխին չպատկանող սակավաթիվ գրողներից։ Գրիգոր Մագիստրոսը մեծ դիտելիքների տեր հելլենարան էր, քաղաքական ակաւնությունը դործիչ, «բաղմագիր» («պոլիգրաֆ»), ինչպես բնորոշում է նրան Բ. ՆՇՄԸ-ը։ Գրիգորը թողել է շատ ու խիստ բազմապիսի երկեր՝ Պլատոնի երկու դիալոգների թարգմանութիւնը, լեզուբձակ նամակագրութիւն, մի շուք արակատաւներ և վերջապես չափածո գործեր։ Այս Գրիգորի որդին՝ Գրիգոր Վկայաւոր (մեռ. 1105-ին) նույնպես ականավոր գրող ու թարգմանիչ էր։

Այնուամենայնիւ այդ դարաշրջանի ամենանշանակալի գրողը պետք է ընդունենք Գրիգոր Նարեկացուն (951—1003), որդին նույնպես ականավոր գրող Խոսրով Անձեաացու (մեռ. 972 թ.), հեղինակը մի քանի աստվածաբանական երկերի։ Գրիգոր Նարեկացին գրել է Աստվածաշնչի գրքերի մեկնութիւններ, քարոզներ և այլն, բայց նրա հռչակը հիմնված է իր հեղինակած հոգևոր երգերի վրա, որ իրավացիորեն անվանում են «Սրբազան ողբասացութիւններ»։ Մինչև աշուտ էլ նրա աղոթագիրքը լայնորեն տարածված է հալ ժողովրդի մեջ և կոչվում է պարպապես «նարեկ»։ Այդ տաղերի մեջ իրար են միանում հոգեկան ոգեշնչումն ու բանաստեղծական իսկական եզերութիւնը, և Գրիգորի շատ աշխարհութիւններ մնում են սրանցիւ՝ անկախ իրենց աստվածաբանական մեկնութիւնից։ Գրիգորն ստեղծեց բանաստեղծների մի ամբողջ դպրոց, որը կոչվում է նարեկի և սրի ստեղծագործութիւնները մասամբ պահպանվել են «Շարական» ժողովածուի մեջ, իսկ սրա վերջնական խմբագրութիւնը վերաբերում է արդեն հաջորդ շրջա-

նին և որը շատ տեսականներից ավտարերն էր քնարական և տեղծագործության ծաղկման աչն բացառիկ հարստության, որով նշանավորված է միջին դարերի վերջի հայ գրականությունը:

Գրականության այս բաղմապիսի ծաղկման, ինչպես նաև Հայաստանի մշակութային կյանքի ամբողջ էվոլյուցիային ծանր հարված հասցրեց սելջուկների արշավանքը: Հայ ժողովուրդը զիմացավ և այս հերթական ցնցումին, որ մեկն էր դարերի բնթացքում նրան վիճակված բազում ցնցումներից: Հետագայում Հայաստանի հողերը կյանքը կրկին բողբոջեց Կիլիկյան թագավորության կենտրոններում ու վերանորոգված Անիում: Սակայն բնական առաջնթացի դիժը մի անգամ ևս բեկվեց, և Հայաստանն արդեն չէր կարող տալ աչն ամենք, որ Խուլյատրիկ էր սպասել նրանից պարզացման նորմալ պայմաններում:

...Կերժանվեց Կիլիկյան թագավորությունը, բայց բնավ էլ անարդշուն չեղավ նրա զույությունը: Ավելի քան երկու հարյուրամյակ նա հնարավորություն էր տալիս հայերին անկախ պետության մեջ, արդյաչին արքաների կառավարման ներքո, դարգացնել իրենց մշակույթի՝ պետական շինարարության, բազարականության, գիտության, գրականության, արվեստի հիմքերը: Կիլիկիան հայերին սերտորեն կապեց արևմտա-եվրոպական աշխարհին՝ դարձնելով նրանց «Եվրոպայի առաջապահը Ասիայում»: Վերջապես Կիլիկիայի միջոցով, շնորհիվ նրա հողերը լարված գործունեության, հաւել են մեզ հին Հայաստանի ավալներն ու արագիցիաներ, Կիլիկիայի հայերի կողմից սիրով և ուշադրությամբ պահպանված ավանդությունները իրենց հայրենի երկրի: Բաղմաթիվ հայերեն ձեռագրեւ, որոնցով մենք աչմ ծանոթանում ենք հնագույն հայ գաղությանը, արտագրվել են Կիլիկիայի կենտրոններում՝ նրա քաղաքներում ու մենաստաններում: Հայ ժողովրդի պատմության մեջ Կիլիկյան թագավորությունը վառ, յուրօրինակ ու անհրաժեշտ մի էջ է:

Իր տաղկեապես փայլուն շրջանում Կիլիկիայի արքունիքը,

ինչպես ասում է ն. Աղոնցը, «իր մոտ քաշեց լավագույն ուժեր Հայաստանից». բանաստեղծներ, պատմաբաններ, գիտնականներ, փիլիսոփաներ, նկարիչներ, վարպետներ զանգվածորեն հոսում էին Սիս, ուր գտնում էին և՛ աշխատանք, և՛ արքաների ու ավագանիի լուսամիտ պաշտպանությունը³⁸։ Կիլիկիայում խիստ ուժեղ արևմտյան ազդեցություն և ազդալին տրադիցիաների պայքարը նրա գրականությանը տալիս էր յուրօրինակ բնույթ և առանձնակի սրություն։ Ամենից ափելի։ արտահայտվեց զա նրա աստվածաբանական գրականության մեջ, ուր ազդայնականներն ստիպված էին պաշտպանել հայ Եկեղեցու գոյությունն ու նրա հիմնական դավանանքները բնդդեմ պապական հավակնությունների, որոնք սատարում էին արքաներից մի քանիսը (սրանք հույս ունեին Հոռմի միջոցով Եվրոպայից օգնություն ստանալ մահմեդականների դեմ մղված պայքարում)։ «Ֆրանկներին» զադափարներին դեմ մղվող աչդ պայքարն անհրաժեշտ դարձրեց ազդալին հին գրականության ուսումնասիրությունը և նպաստեց պահպանելու հնության շատ հուշարձաններ։ Կիլիկիայի Կարմիր կոշվող վանքի շուրջը խմբվեց աստվածաբանների մի ամբողջ շարք, որը հաջողությունը ետ էր մղում արևմտյան քաղաքիչների հարձակումները և պայքարում «ունիթորական» շարժման, աչսինքն երկու եկեղեցիները՝ հայկական ու հռոմեական, միացնելու գաղափարի դեմ։ Ի պաշտպանություն միացման, հանդես եկավ ներսես Լա. Լամբրոնացին (մեռ. 1198 թ.), իր ժամանակի ամենակրթված մարդկանցից մեկը, լավ բանաստեղծ, փայլուն հոեոոր, հեղինակ զանազան հարցերի մասին գրած բազմաթիվ երկերի։ Հույներն ու «ֆրանկները» ներսես Լամբրոնացուն անվանում էին «երկրորդ Պողոս առաքյալ»՝ դարձանալով նրա իմաստության, գիտնականության և սրբակրոնության վրա։ ներսես Լամբրոնացու կուսակիցն էր Գրիգոր Տղա կաթողիկոսը (մեռ. 1193 թ.), որ նույնպես գրել է մի շարք ուժեղ աշխատություններ։ Միացման դեմ, բնդհակառակը, կատաղաբար պայքարում էին Գրիգոր Տուղևորդին, Դավիթ Քուրայեոեին և շատ ուրիշներ։ Միջին հայացքներ էր պաշտպանում ներսես

Շնորհալին, որ շատ ավելի նշանավոր է որպես բանաստեղծ։ Միացման շուրջ առաջացած վեճին մասնակցող գրողները շատ էին, մանավանդ որ վեճը շարունակվեց նաև Կիլիկյան թաղա-
վարություն անկումից հետո ևս (օրինակ՝ միացման դեմ առանձ-
նակի ուժով գրել է Հովհան Որոտնեցին (մեռ. 1384 թ.), նրա
աշակերտ Գրիգոր Տաթևացին (մեռ. 1411 թ.), Թովմա Մեծու-
փեցին (մեռ. 1446 թ.) և ուրիշներ)։ Դավանաբանական այս
վեճերը, իրազեկների ասելով, Կիլիկիայի գրականությունը
տալիս են արտակարգ աշխուժություն. դրանք չոր դատողու-
թյուններ չեն վերացական թեմաների մասին, այլ ողջնշված
պոչքար ամենակենսական հարցերի համար, այդ ժամանակի
«հրապարակախոսությունը»՝ պաղափարական բանավեճի բո-
լոր բնորոշ առանձնահատկություններով։

«Հրապարակախոսություն» հետ միասին Կիլիկիայում ծաղ-
կում էր նաև գիտական գրականությունը։ Կիլիկյան պատմիչ-
ների շարքում բոլորից մի գլխով բարձրանում է Մատթեոս
Ուտհայեցին՝ հեղինակ «Ժամանակագրություն», որն ընդգր-
կում է 952-ից մինչև 1136 թվականի զեպքերը։ Ուտհայեցու
պատմության մեջ փաստերի երբեմն չոր թվարկումը առանձին
մասերում (վերջին մոտենալիս) դառնում է աշխույժ և պաթե-
տիկ պատում, աեղ-աեղ նույնիսկ վառ բանաստեղծական
(երկրաշարժերի երկու նկարագրություն), ամենուրեք պահպա-
նելով Մովսես Խորենացուն հիշեցնող էպիկական տոն։ Գրի-
գոր Երեցր շարունակում է Մատթեոս Ուտհայեցու պատմու-
թյունը մինչև 1162 թ., բայց չոր ու կցկտուր։ Կիլիկյան պատ-
միչների համար բնորոշ են հանգավոր ժամանակագրություն-
ները՝ զրված արևելյան ձևով՝ մեկ հանգով, որ երբեմն տա-
րածվում է մի բանի հաղար չափատուղի վրա։ Դրանք կամ ար-
բաների թվարկում են՝ նշելով հանգերձ կարևոր զեպքերը, կամ
խսկական էպիկական երգեր։ Վերջին սեռին են պատկանում
Նևրոնա Շնորհալու «Ողբ Եղեսիոյ»-ն և Գրիգոր Տղայի նվաղ
բանաստեղծական «Բան ողբերգական վասն առման Երուսա-
ղեմի»-ն (Սալահեղդինի կողմից)։ Ուշագրավ են նաև Սմբատ
Սպարապետ Գունդստաբլի (մեռ. 1276 թ.) և Մխիթար Այրի-

վանեցու (մինչ 1289 թ.) տարեգրությունները, վարդան Արե-
վելցու «Պատմութիւն տիեզերական»-ը: Ենթադրում են, որ
Հենթում Ա. թագավորի «Պատմութիւն թաթարաց»-ը սկզբնապես
գրված է եղել Կղեմես Ե պապի խնդրանքով, ֆրանսերեն, հե-
տո միայն թարգմանվել է լատիներեն ու հաշերեն: Միշտ հեշտ
չի լինում բուն Կիլիկյան թագավորութեան պատմիչներին
սահմանադատել հյուսիսի գրողներից: Այդ ժամանակաշրջա-
նում հինավուրց հայկական մարզերի (Ջաբարյանների իշխա-
նութեան) և Կիլիկիայի միջև աշխույժ հարաբերություններ կա-
լին, և գրողները հաճախակի տեղափոխվում էին Անիից Սիս-
կամ հյուսիսային վանքերից՝ հարավայինները, աչնպես որ
Կիլիկիայի պատմիչներից մի քանիսը ծագումով հյուսիսացի էին:
Համենայն դեպս պատմագրությունը Կիլիկիայում բավական
ազնաոտ էր ցուցադրված: Դրա հետ նաև երևան էին գալիս
աշխատություններ ճշգրիտ գիտությունների վերաբերյալ՝
բժշկություն, իտալաբանություն, թարգմանություններ հունա-
րենից, լատիներենից, ասորերենից և այլն³⁹: Կիլիկիայի գի-
տական աշխատությունների մեծ մասն ՝ անհետացել է, բայց
որ դրանք բացատրություն չեն եղել, ապացուցում է այն, որ
Ասում դոյություն է ունեցել մի գիտական Ակադեմիա, որը ամ-
բողջ հայություն մեջ հռչակված է եղել Կիլիկյան թագավորու-
թյունում ստեղծած ժողովրդական կոթնության լայն գրվածքով:
Լերեմայան Եվրոպայի գիտական աշխարհի հետ մշտապես
չփում ունենալով:

Գալով հայ պոեզիային, ապա նրա փարթամ ծաղկումը վե-
րաբերում է առղեն Կիլիկյան թագավորության տնկմանը հա-
ջորդած դարերին, բայց աչնտեղ ամբողջան նրա շատ ծիլերը:
Կիլիկյան թագավորների արքունիքում ոտանավորները սիր-
ված էին, ինչպես որ արևմուտքի արքաներն էին հովանավո-
րում տրուբադուրներին, մենեսարենեոնն, մայստեոպինգերեն-
րին: Կիլիկյան բանաստեղծները շատ բան էն արել չափածոյի
տեսութեան համար՝ տալով նրան աչն որոշակիութեանը, որն
զգացվում է հետագա հայ բանաստեղծների գրվածքներում՝
համեմատած «Շարական»-ի սկզբնական օրհներգների հետ:

Կիլիկիայի ամենից ավելի նշանակալի բանաստեղծն անվիճել-
 լիորեն ներսես Շնորհալին էր, ժամանակի ամենաբեղմնավոր
 գրողներից մեկը (մեռ. 1173 թ.): Ներսես Շնորհալու պոեմնե-
 րը գրված են բացառիկ տեխնիկական վարպետությամբ, բայց
 է համակված են հուզիչ սրտազեղությամբ: Իր մտկանունը
 ներսեսն ստացել է որքան իր հեղ բնավորության, նույնքան և
 ուճի «շնորհալի» գեղեցկության համար, և նրա հոգևոր երգերը
 մնում են կրոնա-բանաստեղծական ողեշնչման նմուշներ:
 Ա. Չոպանյանը ներսեսին անվանում է «եկեղեցու մեծագույն
 բանաստեղծներից մեկը», և նրա օրհներգների գույահներ
 հարկադրված ենք փնտրելու XIX դարում, Վեոլենի մոտ: Բնա-
 կան է, որ ներսեսը ստեղծեց բանաստեղծներ ըի դպրոց,
 որոնք փորձեցին րնթանալ իրենց ուսուցչի ուղիով: Կցկատր
 տվյալները, ինչպես «Ի Լեոն որդի Զեթմոյ», ցույց են տալիս,
 որ բնարեղծությունն րնդհանրապես պատվի էր Կիլիկիայում և
 հավանորեն ժամանակի բոլոր կարերը իրադարձությունները
 Սոս արքունիքում գտնում էին իրենց «երգասացներին»: Զե-
 տադայում, Սիսի վերջին տարիներին, այնտեղ երևացին նաև
 Հյուսիսի շատ ականավոր բանաստեղծներ, ինչպես Հովհան-
 նես Երզնկացին, որին հանդիսավոր կերպով րնդունեց Լեոն
 Գ-ն, մի բան, որ ցույց է տալիս, թե ինչքա՞ն էին պոեզիան
 հարգում կիլիկյան թագավորների արքունիքում¹⁰:

Կիլիկյան շրջանի արվեստը ղեռ բաժականալափ ուսում-
 նասիրված չէ: Անիի վրայով և այլ ուղիներով մեղ հասած
 նմուշներից (էրմիտաժում պահվող Զեթմում արքայի կիլիկյան
 տապանակը, քաղաքանդակներ, Լեոն Գ արքայի ավետարանի
 մանրանկարները և այլն) կարելի է եզրակացնել, որ դա ամե-
 նևին շէր զիջում հյուսիսային արվեստին: Սակայն Կիլիկիա-
 յում, կարելի է ասել, որ մինչև հիմա հնագիտական աշխա-
 տանքներ չեն սկսվել, այնպես որ մենք կարող ենք դատել մի-
 այն ժամանակակիցների ցուցմունքներից, որոնք միաբերան
 փառաբանում են Սիսի և Կիլիկիայի թագավորության այլ քա-
 ղաքների մեծությունն ու գեղեցկությունը: Կասկածից դուրս է,
 որ պետական լարված գործունեությանն ու ճոխ գրականու-

թշանր ուղեկցում էր և բարձր զարգացած արվեստը: Եթե մենք
ընդունենք այն համաստումը, որը կարելի է հերքել միայն
փաստերով, պետք է XIII—XIV դարերի Կիլիկյան թագավո-
րությունը պատկերացնենք որպես համայն մարդկության հո-
գևոր կյանքի կենտրոններից մեկը: Հայաստանը կարողացավ
միջնադարի երկրորդ կեսում Արևելքում ստեղծել ճշմարիտ
մշակույթի օջախ՝ միայնակ դիմադրելով «ամբողջ Ասիայի դեմ»
մզվող պայքարին»: Այդ պայքարը չէր կարող վերջանալ այլ
կերպ, եթե ոչ ողբերգական կործանումով. սակայն Կիլիկիայի
նվաճումները չպետք է տնհետ կորչեին, քանի որ արդեն կա-
րողացել էին հաստատ արմատներ նետել: Կրոնա-փիլիսոփա-
յական գաղափարները, ստեղծագործության ու վարպետու-
թյան կերպերը, գրականության գործերն արդեն տարածվել
էին Կիլիկիայից ամբողջ հայության մեջ և կարող էին, թեև
գծավրությունը, զարգանալ մերթ Հյուսիսի վանական խցիկ-
ներում, մերթ Եվրոպայի, Ասիայի և ավելի ուշ Ամերիկայի
խցիկական աղատ գաղութներում...

Կիլիկիան կարծես դիտակցելով, որ իրեն վիճակված է մի
կարճատև (պետություն համար) կյանք, մի տեսակ տենդազիև
հայճնպոթյամբ ձգտեց զրսնորել իր ստեղծագործությունը
նոկնոր կյանքի բոլոր մարդերում: Կիլիկիան ստեղծեց իր պե-
տական կարգը, փորձեց նոր հիմունքներով վերակառուցել
եկեղեցին (ունիա), իր ավանդը մոծեց գիտություն մեջ (կի-
լիկյան պատմիչները), տվեց իր գրականությունը, իր արվես-
տը, միաժամանակ հայճնպորեն կատարելով հայրենի հնաշ-
խարհի հանրագումարը: Կիլիկիան կործանվելիս իր ժառան-
գությունը կտակեց ավելի երջանիկ (հարաբերականորեն մի-
այն) նահանգներին, ուր դեռ հնարավոր էր հոգևոր աշխատան-
քը. և նրանք պահպանեցին այդ ժառանգությունը թեկուղ և ոչ
լրիվ՝ հաջորդ դարերի մրրիկների ու փոթորիկների միջով. և
դա դարձավ հիմունքներից մեկը հայ ազգային մշակույթի նոր
վերածնության համար:

...Այդ ծանր շրջանում (XVI դ.) միակ բնագավառը ուր հա-
ժողովուրդը կարող էր ազատորեն ստեղծագործել, մնաց

գրականությունը⁴¹: Ապաստանելով մենաստանների պատերից ներս՝ հայ միաբեր շարունակեց վառվել թեթ օջախի նման՝ Հաղպատ-Սանահինում, Գետիկում, Գլաձորում, Տաթևում: Այլակրոններից ճնշված Հյուսիսի հայերը չուզեցին համառությամբ պաշտպանում էին իրենց ազգային տրադիցիաները: Հյուսիսում ի հայտ եկան ունիայի ղեմ պաշարով ամենապերճախոս մարտիկներ, որոնք գրում էին այն տարիներին. երբ Կիլիկիան ապրում էր իր վերջին ժամերը, իսկ Զաքարյան նախարարությունն արգեն մոնղոլների իշխանության տակ էր: Շարունակելով ներսևս Լամբրոնացու և Դավիթ Քոբայրեցու (Սանահնի վանքից) գործը՝ ունիան ջախջախում էին ներսևս Մշեցին (Գլաձորից, մեռ. 1284), Նսայի Նշեցին (մեռ. 1339), Մխիթար Սասունցին (մեռ. 1337 թ.), Հովհան Որոտնեցին (մեռ. 1384), Գրիգոր Տաթևացին (մեռ. 1411 թ.) և ուրիշներ: Զէր զաղարել նաև պատմիչների գործունեությունը. արգեն XV դարում, Օսմանյան թուրքերի օրոք, Թովմա Մեծոփեցին (մեռ. 1446 թ.) գրում էր իր «Պատմություն Լանկ-Թամուրաչ և հաջորդաց իւրոց», մյուս վանքերում կազմում էին ժամանակագրություններ կամ գրվում անցյալի պատմական աշխատությունների շարունակություններ. օրինակ՝ Սամվել Անեցու ժամանակագրությունը նախ շարունակվեց մինչև 1335 թ., այնուհետև մինչև 1424 թ. և վերջապես մինչև նույնիսկ 1665 թ.: XVII և XVIII դարերում, այսպես կոչված էջմիածնական շրջանում (երբ կաթողիկոսական աթոռը փոխադրվեց էջմիածին)՝ Կազմվեցին Հովհաննես Ծարեցու (1573-ից մինչև 1600), Առուրել Դավրիժեցու (1586-ից մինչև 1628), Զաքարիա Սարկավազի (1634-ից մինչև 1700), Աբրահամ Կրետացու (մեռ. 1733 թ.) և այլ ժամանակագրություններ: Վանքերում գրվում էին նաև գլխավոր գործեր, թարգմանություններ էին արվում այլ լեզուներից (օրինակ՝ Հովհաննես Երզնկացու երկերը), արվում էին հին հուշարձանների՝ մեկնաբանություններ, արտագրվում անցյալի նշանավոր գործեր. քնդհանրապես գրական կյանքը շահալիճում արտաքին ամեն տեսակ հաշվածներին, ապուցություն, որ կենդանի է նաև հայ ժողովրդի ոգին:

Հատկանշական է, որ հատկապես ազատ կյանքի ծայրահեղ ձեռնարկը շրջանում մեծ ծաղկման հասավ հայ քնարերգությունը՝ որ՝ արգարացնելով բանաստեղծի խոսքը. «Այն, ինչ չենք կարող արդելի, ինչ տնհամատեղելի է արգելքի հետ, ե՛րբն է» (Ա. Ֆետ): Այդ ժամանակ, երբ Արևմուտքն սկսում էր շնչել նորոգ վերածնության առաջին հովերը, Հայաստանում, որը կարծես ետ էր նետված դեպի Աթիլայի ու վանդալների օրերը, նույնպես հնչեցին երգեր, որոնք կյանքի ուրախություններին էին կոչում, փառաբանում էին բնության հավերժական գեղեցկությունը և սիրո ամենահազվեցած քնանկությունը: «Շարական»-ի օրհներգների և կիլիկյան բանաստեղծների տեխնիկական նվաճումների հիման վրա Հյուսիսում աճեց բանաստեղծների մի նոր դպրոց, որը մշակեց գերազանցորեն սիրային քնարերգություն, այնուհետև լիրիկական երգիծանք և իմաստասիրական տաղեր: Մեծ մասամբ այս կամ այն մենաստանի սիստեմները (քանի որ մենաստաններից դուրս լուսավորություն չկար), XIV—XVI դարերի այդ բանաստեղծները կարողացան պոեզիայի արևելյան պերճ ձևերը (արաբական, պարսկական, որի դեպ մշակվել են հայկականի հետ միաժամանակ) զուգորդել խոր զգացմունքի և լուրջ մտահայացումների հետ: Միջնադարյան այդ հայ քնարերգությունը, որ ըստ հեղինակների կիսավանական է, համարյա թե ամենաբարձրն է, որին հասել է հայ ժողովուրդը պոետական ստեղծագործության ասպարեզում: Սկսած Ֆրիկից (մեռ. 1330 թ.) և Հովհաննես Երզնկացուց (մեռ. XIV դարի կեսին), սկիզբ է առնում մեծատաղանդ քնարերգուների մի երկար շարան՝ Կոստանդին Երզնկացի, Առաքել Բաղիշեցի, Մկրտիչ Նաղաշ, Քերովբե, Հովհաննես Թլկուրանցի, Նահապետ Քուչակ, Գրիգոր Ախթաճաճի և շատ ուրիշներ⁴²: Իր գեղարվեստական արժանիքներով մեծարժեք նրանց պոեզիան միաժամանակ բավական բան է տալիս և՛ պատմաբանին, որովհետև սիրային ու երջանկության երգերի կողքին դրանց մեջ անխուսափելիորեն հնչում է նաև ժամանակի ահավոր իրականությունից, զեմ ուղղված դառնագին զանգատը: Հետագայում ա-

շուղների՝ վանական քնարերգությունն ընկալած և դա ժողովրդական երգի տրադիցիաներին միաձուլած թափառական երգիչներին միջոցով XIV—XVI դարերի աչդ պոեզիան (որի դեպ իր ներկայացուցիչներն ունեցավ և XVII դարում) խառնվեց հայ նոր գրականության հոսանքին:

Այդ նոր հայ գրականությունը ծնունդ առավ արդեն ոչ թե պատմական Հայաստանի նահանգներում, այլ գաղութներում: Կյանքի անտանելի պայմանները հին հայկական մարդկոցում ու նախկին Կիլիկյան թագավորությունում XVII—XVIII դարերում առաջացրին հայերի ուժեղ արտագաղթ: Հայկական գաղութներ առաջացան Հնդկաստանում (Գելի, Բոմբեյ, Մադրաս, Կալկաթա), Զոնդական արխիպելագոսում, Սիամում, Զինաստանում, նույնիսկ Տիբեթում. աչդպիսի գաղութներ առաջացան նաև Արևմտյան Եվրոպայի ու Ռուսաստանի բոլոր մայրաքաղաքներում ու մեծ քաղաքներում, Հյուսիսային Աֆրիկայում, հետո էլ Ամերիկայում ու Ավստրալիայում: Այդ գաղութներն էլ հանդիսացան այն բլիզները, ուր բեղմնավորվեց հայկական նոր վերածնունդը⁴³: Մասնավորապես վերածնվեց և գրականությունը, որն սկսեց գործածել ոչ թե հին, մեռած լեզուն (գրաբարը) և ոչ էլ այն «միջին» հայերենը, որով իրենց երգերն էին հչուսում միջնադարյան քնարերգուները, այլ վերջին երկու-երեք դարերում մշակված խոսակցական լեզուն: Ըստ պիտավոր երկու բարբառների առանձնահատկությունների՝ հայ նոր գրականությունը բաժանվեց երկու ճյուղի՝ արևմրայան (որի կենտրոններն էին Կոստանդնուպոլիսը և Արևմրայան Եվրոպայի մայրաքաղաքները) և արևելյան (ռուսահայերի): Թե՛ հանրամշակութային և թե՛ մասնավորապես գրական աչդ վերածնության պատմության մեջ հսկայական դեր կատարեց Մխիթարյան միաբանությունը, որ հիմնվեց նախ վենետիկում, հետո էլ Վիեննայում... Բայց աչդ վերածնության պատմությունն արդեն դուրս է գալիս մեր «Տարեգրության» սահմաններից:

Ա. Վ. ԱՄՖԻԹԵԱՏՐՈՒԼԻ «ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԻՄՈՒ»
ԳՐՔԻ ՄԱՍԻՆ

Պատմական երկեր. հատ. I. «Պրոսվեդենիե» բնկերության
հրատ., Պետրոգրադ, 1916

Հայաստանի պատմություն. ինչպի՜սի հարուստ թեմա
պատմաբանի և գրողի համար: Մասնագիտական աշխատու-
թյուններում անգամ տակավին թույլ մշակված Հայաստանի
պատմությունը ուս ընթերցողների մեծագույն մասին հավա-
նորեն հայտնի չէ բնավ: Բացի Կ. Կոստանյանցի փոքր տկնար-
կից, որ լույս տեսավ անցյալ տարի («Армянский сборник»-
ում ու առանձին) և նվիրված է բացառապես հին Հայաստա-
նին, մեր գրականության մեջ չկա այդ թեմայի վերաբերյալ
ո՛չ մի աշխատություն, որ մատչելի լիներ ընթերցողների լայն
շրջաններին: Կան, իհարկե, գիտնական պատմաբանների խիստ
տրժեքավոր հետազոտություններ, սակայն դրանք պահանջում
են արդեն նախնական պատրաստություն, կան հոգվածներ
հանրագիտական բառարաններում, բայց դրանք չոր ու ցամաք
են և անգամ նվազ հասկանալի՝ առարկային անձանոթների
համար. կան, վերջապես, մի քանի հանրամատչելի ակնարկ-
ներ, բայց բոլորովին հնացած, երբեմն ծիծաղելու չափ միա-
ոխտ, ոմն Իվ. Շոպենի գրքի նման (հրատարակված 1852 թ.):
Այն ժամանակ, երբ ուս ընթերցողն ունի տասնյակ հրաշալի
ձեռնարկներ, որպեսզի ծանոթանա էլ չենք ասում անտիկ աշ-
խարհի, այլ նույնիսկ Հին Եգիպտոսի, Ասորեստանի, հրեանե-

բի, նախնական Ամերիկայի պատմութեանը և այլն, հայոց պատմութեան մասին տեղեկութեաններ ոչ մի տեղից չենք կարող քաղել, կամ պետք է դիմենք օտարազգի գրականութեաններին, որոնք ի միջի այլոց այդ ուղղութեամբ հարուստ են միայն հարաբերական առումով:

Այնինչ ինչպիսի՞ անսպասու գտնձ է ներկայացնում երկու և կես հազարամյակ քնդգրկող ժողովրդի պատմութեանը (սկսած VII դարից Ք. ծ. առաջ մինչև մեր ժամանակները), որ սերտորեն կապված է բոլոր կարևոր այն երևույթների հետ, որոնք ցնցեցին Հին Աշխարհը: Հայաստանը հիշատակվում է դեռևս Աստվածաշնչում, որը երեմիա Մարգարեի բերանով կոչ է առնում «Արարապան թագավորութեաններին» մասնակցել Բաբելոնի կործանմանը: Իրենց պատմութեան արշալույսին հայերը պայքարում են Ասորեստանի, հետո հին պարսիկների դեմ, որոնց իշխանութեան տակ են մնում երկու դար: Դարեհ Վշտաւայանը պարծենում է հայերի հանդեպ տարած հաղթանակներով, իսկ Քսերքսեսը հայոց օժանդակ վաշտը տանում է դեպի Թերմոպիլես ու Սալամին: Այնուհետև Հայաստանը բախտակից է լինում Ալեքսանդր Մեծի նվաճած Արեւելքի ճակատագրին և մտնում է հելլենիստական պետութեանների ընտանիքի մեջ: Հռոմեացիների՝ Ասիայում երևալուց հետո սկսվում է Հայաստանի պայքարը Հռոմի դեմ, որ փոքր ընդհատումներով տևում է մինչև կայսրութեան վերջին ժամանակները: Հայաստանին վիճակվում են «հաղթանակի ժամեր», երբ նա ինքն աճում-դառնում է «կայսրութեան», սահման ունենալով Կասպից ծովն ու Պարստին: Հայաստանին ծանոթ են նաև անկման ծանր օրեր, երբ նա դառնում է հռոմեական մի հասարակ նահանգ, բոլոր կառավարում էր լեզատը (Տրապանոսի ժամանակ, բայց և այնպես այդ իրադրութեանը շարունակվեց մի տարուց ոչ տվելի):

Հայերը մարտնչում են Հռոմի լավագույն զորավարներին՝ Սուլլայի, Լուկուլլոսի, Պոմպեոսի, Անտոնինոսի, Կորբուլոնի, Մարկոս Ավրելիոսի դեմ: Պայքարը շարունակվում է Կայսրության երկու մասի բաժանվելուց հետո, բայց հետո Հայաստա-

ներ, ընդունելով քրիստոնեութուն և ներվելով վերստին կենդանացած նոր պարսիկների թագավորության կողմից, դառնում է հավատարիմ զաշնակիցը Արեւելյան կայսրության: Կայսրությունն այդ հավատարմության համար վարձահատույց է լինում դավաճանությամբ (ինչպես ուղղակի խոստովանում է Ամմիանոս Մարկելլինոսը) և Հայաստանը բաժանվում է երկու հզոր հարեաններ՝ Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև: Վերջանում է Հայաստանի հին պատմությունը և սկսվում է միջինը:

Թեպետ Ա. Վ. Ամֆիթեատրովի դիրքը նվիրված է միայն Հայաստանի հին պատմության, մենք, սակայն, մի քանի խոսք կասենք նաև նրա հետագա փնտլի մասին, որը պատմաբանի համար, եթե ոչ ավելի, բայց ոչ պակաս հետաքրքրական չէ: Երկու Հայաստան, Արեւելյան և Արեւմտյան, մասնակցում են Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի բազմադարյան պայքարի բոլոր իրադարձություններին: Հուստինիանոսի բարենորոգումները, Հերակլի արշավանքները, աստվածաբանական փեճերը, Բյուզանդիայի գեղարվեստական զարգացումը—այս ամենը իր արտացոլումն է գտնում Հայաստանի կյանքում: Կրթական նվաճումը միացնում է Հայաստանի երկու ծառերը, իսկ Խալիֆաթի թուլացումը (IX դարուց) հնարավորություն է տալիս անկախ Հայաստանի վերածնունդ՝ Բագրատունյաց թագավորության: Երկդարյան ինքնուրույն զարգացումից հետո Հայաստանը նորից է ընկնում՝ կործանվելով բյուզանդացիների նենգությունից և սելջուկյան թուրքերի արշավանքներից: Սակայն ավերակներից կրկին ոտքի է ելնում՝ ստեղծելով երկու թագավորություն՝ հյուսիսում վասալային (կախում ունենալով հավատակից Վրաստանից) Զաքարյանց իշխանությունը և հարավում՝ Կիլիկիայում, Ռուբինյանց անկախ թագավորությունը: Երկայնաբազուկ (Զաքարյանց) իշխանների իշխանությունը ապրում է միջնադարյան ասիական պետությունների նույնանման կյանքով: Կիլիկիայի թագավորությունը (Ռուբինյանց) սերտ կապվում է միջին դարերի արեւմտյան Եվրոպայի հետ: Կիլիկիայով անցնում են խաչակրի-

ներ, Կիլիկիայի թագավորներն իրենց տիազոսը ստանում են պապից և Գերմանա-Հռոմեական սրբազան կայսրության կայսրից. Կիլիկիան աշխույժ առևտուր է կատարում Արևմուտքի հետ և բնկալում նրա դադափարները, նրա գիտությունն ու գրականությունը: Բայց վրա են հասնում Լենկթեմուրի արշավանքների սարսափելի ժամանակները և այնուհետև օսմանյան թուրքերի նվաճումները: Առաջավոր Ասիայում ամեն ինչ կործանվում է, մոնղոլական լծի խավարը ծածկում է մինչև այդ կուլտուրական երկրները. հայերի համար սկսվում է ծանր փորձությունների շրջան՝ եռդարյան սարկությունը թուրքերի ու պարսիկների ճնշման ներքո (XVI—XVIII): Միայն XIX դարում սկսվում է դանդաղ վերածնունդը, որը նշանակալի չափով հետևանք է սուսական զենքի հաջողությունների: Այդ զեպքերի տվարտումը կատարվում է արդեն մեր աչքի առաջ, երբ ուսական դուրքերը նոր հաղթանակներ են տանում հնադարյան Վանի ափերին, ուր ապրել են հայերի նախահայրերը՝ ուրարտացիները, որոնց հետ կովել է Ասորեստանը...

Մնում է ավելացնել, որ հայերը բախտի այդ բոլոր փոփոխականությունների ժամանակ, իրենց պատմական կյանքի հաղարամյակի բնթացքում, ստեղծել են ինքնուրույն կուլտուրա, իրենց ավանդն են մոծել գիտության մեջ և աշխարհին քողել մի հարուստ գրականություն՝ դժբախտաբար մինչև այժմ բավականաչափ չուսումնասիրված: Հայ պատմիչների աշխատություններն վաղուց ըստ արժանվույն ճանաչված են, որովհետև պահպանել են մեզ համար տեղեկություններ, որոնք չկան բոլոր մյուս աղբյուրներում: Հայերեն թարգմանությամբ մեզ են հասել անտիկ հեղինակների բազմաթիվ երկեր, որոնց բնագրերն անհետացած են: Բայց, թերևս, ամենաբարձր արժեքը միջնադարյան հայկական քնարերգությունն է, որը հանդիսանում է երևակայության և պատկերների ճոխության, տրեկյան փարթամության և զուտ-հելլենական ներդաշնակության ու զսպվածության սքանչելի զուգորդումը, ներդաշնակ միացումը Արևելքի և Արևմուտքի սկզբնահիմքերի: Անտարակույս, երբ միջնադարի հայ քնարերգությունը մեծ չափով

հայտնի դառնա, կղասվի ողջ մարդկության լավագույն արժեքների շարքը: Վերջապես, Հայաստանի բուն պատմությունն ինքնին միակ գլուցազներգությունն է, պատմադրի համար տակավին թաքնված մի գանձարան, որի հարստությունները պետք է միայն լույս աշխարհ հանել, որպեսզի փայլեն հայաբազմոր բազմագույն շողերով:

Այդ հարստությունից Ա. Վ. Ամֆիթեատրովը բնորել է միայն մի փոքրիկ մասը, որ, իհարկե, խոհեմություն է, որովհետև հազիվ թե հնարավոր է, քիչ թե շատ հանգամանորեն, խոսել երկու և կես հազար տարիների պատմության մասին մի փոքրիկ աշխատության մեջ: «Հայաստանը և Հոռոմը» գիրքը «Պատմական երկերի»՝ «Գաղանի թագավորությունը» դրքի 1-ին հատորն է և հարում է Ա. Վ. Ամֆիթեատրովի դրան նախորդած ներոնի դարաշրջանին վերաբերող «Գաղանն անդունդից» քառահատոր աշխատությանը: Նոր գրքում բնթերցողը հանդիպում է հետադոման նույն մեթոդներին և շարադրման նույն եղանակին, ինչպես նախորդ գրքերում: Հեղինակը թոույիկ կերպով աշքի է անցկացնում Հայաստանի հին պատմությունը և մանրամասնորեն կանգ առնում վերջին դարի անցյների վրա մինչ Ք. ծ., անցողակի քննության առնելով դրան հաղող (երբեմն բավական հեռավոր կերպով) Հոռոմի և հարևան երկրների պատմության հարցերը: Աշխատանքի հիմքը, անկասկած, հեղինակի ծանոթությունը կարևորագույն գրական սկզբնաղբյուրներին, այսինքն անտիկ պատմիչներին և աշխարհագետներին (Պլուտարքոս, Տակիտոս, Դիոն Կասսիոս Լուստինոս, Ստրաբոն և ուրիշներ) և ամենահայտնի հայ պատմիչներին, ոորոնց եոկերր թալգմանված են (Մովսես Խորենացի, Ագաթանգեղոս, Փալստոս Էուզանդ, Ղազար Փարպեցի, Սեբեոս և ուրիշներ), նմանապես աուարկային վերուրերող նոր գրականությանը (Քրանսիական, գերմանական, իտալական): Շատ հարցեր հեղինակը նորից վերանայում է և դրանց մասին տալիս իր սեփական պատասխանները, որոնք տարբերվում են բուրր ճանաչված հեղինակություններից: Այդ բոլորով հանդերձ հեղինակն անպայման չի կարողանում

ազատվել իր նախորդներից՝ հենց իր հարցադրումների տեսակետից. նոր, բնդհանուր տեսակետներ չի առաջադրում և ւսման մեջ հայացքների մեջ էական ոչինչ չի փոխում: Թեև դրանք կան առանձին էքսկուրսիաներ պատմության կենցաղային և անտեսական բնագավառներում, շարադրանքը դերագանցապես լի է արտաքին անցքերով՝ կոմիտեի և ճակատամարտերի, պետական կառուցվածքի արտաքին ձևերի նկարագրությամբ, ավելի դարաշրջանի «մեծ մարդկանց» բնութագրերով: Հեղինակը գրում է ծայր աստիճան թեթև, լավագույն տեղերում հրապուրիչ, բայց հաճախ որոշակի տարվում է ֆեկիտանային ոճով: Այսպիսով Ա. Վ. Ամֆիթեատրովի գիրքը գիտական հետազոտության և հանրամատչելիության միջև գտնվող մի բան է, աշխատանքի մի տիպ, որ ի միջի այլոց պոլյուսյան իրավունքի լիովին արժանի է և մշակվում է վերջին տասնամյակներում Արևմուտքում շատ պատմաբանների կողմից:

Սակայն, բնդունելով հեղինակի յուրացրած մեթոդի օրինաչափությունը, մենք, այնուամենայնիվ, պետք է նկատենք, որ մի քանի մասերում աշխատանքը կարելի էր զգալի չափով ավելի հաջող կատարել: «Հայաստանը և Հոմեր» որոշ բաներով գրչում է մինչև անգամ «Գաղանն անդունդից»-ին թե՛ գիտական և թե՛ գրական տեսակետից: Ինչպես երևում է, հեղինակը ծանոթ չէ իր առարկայի վերաբերող մի քանի կապիտալ աշխատությունների: Օրինակ, մենք չտեսանք ակադեմիկոս Ն. Յա. Մառի հետազոտությունների և տեսությունների ազդեցությունը, մի անձնավորություն, որը սահմանել է նոր, այժմ գիտնականների մեծ մասի կողմից բնդունված հայերի ծագման հիպոթեզը (հնդեվրոպական՝ փոլոզիական ցեղերի. որոնք Փոքր Ասիա են եկել Կիմերական շարժման դարաշրջանում VII դարում Ք. ծ. առաջ, և հաբեթական արմատ ունեցող ցեղերի՝ ուրարտացիների և այլոց խառնուրդից): Այնուհետև մենք չտեսանք պրոֆեսոր Գ. Խալաթյանի հայտնի դասախոսությունների, Fr. Tournebize—«Histoire politique et religieuse de l'Arménie» խոշոր հետազոտության և մի քանի

ուրիշների՝ հայագիտության համար կարևոր աշխատությունների ազդեցության հետքերը: Դրա համար էլ հայերի հնագույն պատմությունը Ա. Վ. Ամֆիթեատրովի մոտ շարադրված է չափազանց մակերեսորեն և ոչ բոլոր տեղերում՝ գիտության նորագույն տվյալների համաձայն: Գրքի բուն նյութը՝ պատմությունը I դարի նախքան Ք. ծ. սկսումված է ավելի ուշագրությամբ և ընդհանուր առմամբ՝ գիտության մակարդակի վրա է, թեև հեղինակը չափազանց շատ է վստահել պիտանի, բայց արդեն ուղղումների կարիք զգացող N. Dolens et A. Katch-ի գրքին: Հեղինակի մյուս հիմնական ձեռնարկը եղել է S. Ռեյնակի գիրքը Միջագետքի մասին՝ գրված փայլուն, բայց միակողմանի: Ի միջի այլոց հեղինակը երբեմն առանց անհրաժեշտության շատ կարգացած լինելու պնդամոլությունն է ցուցաբերում: Այսպես, Գազր նահանգը և մերձակա վայրերը նկարագրելու համար մեջբերումներ են արված Հիպոկրատից, Ստրաբոնից, Արիանոսից, Պրոկոպիոսից, Իվ. Շոպենից, Կ. Ա. Բորոգոբինից, մի րիչ հետո նաև Լիովինովից և Զեզարե Ֆամինից: Ընդ որում հեղինակը լուրջ խոսում է Շոպենի «բանասիրական հիպոթեզների» մասին, որն իր գրքում քննարկում է, օրինակ, այն հարցը, թե հայոց լեզուն այն է, որով խոսել է նույն ջրհեղեղից առաջ: Միջագետքի և Տիգրան Մեծի բնութագրման համար բերվում են ընդարձակ քաղվածքներ (համարյա մի տպագրական մամուլ) S. Ռեյնակից, Մամզենից, Հերացբերգից, Ֆերրերոյից, Դյուրյուիից, Պետերից, Մերիվալից, Ալտո Վանուչիից, Գոլենսից և Քաչից, Պ. Աստուրիանից և ուրիշներից: Չնայած դրան, բնութագրերը հեղինակին վճռականապես չեն հաջողվել, այն ինչ «Գազանն անդունդից»-ի մեջ կային սքանչելի գիմանկարներ: Գրքի առանձին տեղերը նույնպես կասկած են հարուցում. հազիվ թե Հայաստանի սահմանները երբեք տարածված լինեն «Մինչ Եգիպտոս» (էջ 102), Տիգրանակեցուն և ոչ «Տիգրանակերտայի», ինչպես գրում է հեղինակը՝ տեղի մասին կարևոր տեղեկություններ կարող էր տալ Echmaam-Haupt-ի աշխատությունը, որ հեղինակին կարծես ծանոթ չէ:

(ԼՋ 126). ճիշտ չէ, որ Տիգրան Մեծից առաջ հայ թագավորների կտրած դրամները չեն պահպանվել և այլն:

Ինչ վերաբերում է շարադրման մեթոդին, ապա նրա ֆելիստոնային ժանրը երբեմն վրդովմունք է առաջացնում: Չենթ խոսում ալն մասին, որ հեղինակը սիստեմատիկաբար արդիականացնում է անտիկ պաղափարները (որն ընդունված է շատերի կողմից, թեև հազիվ թե հիմնավորված կերպով), խոսում է Սուլլալի կամ Լուկուլլոսի «բանակի շտաբներին», «Սուլլալի կամարիլիալի», հռոմայեցիների «տանջադանձման սիստեմի» մասին և այլն: Առավել վրդովեցուցիչ է, երբ լսում ենք, որ «Կալիմաքոսը Ռոստոպչինի նման ալրեղ Ամիրը», «Բազր չլուրնկալիկեց Տիգրանի գլխին», «Եր հրդատու ծովով անցավ Դրիմ», որ «Պոմպեոսի հայրենասիրությունը բռնեց» և այլն: Այս պատկերներից շատերը բնավ չեն համապատասխանում հենքի աշխարհայացքին և ընթերցողի համար խեղաթյուրում են անտիկ կյանքի կերպարանքը: Վերջապես աճելացնենք, որ հայերեն բառերի ուղղագրությունը հեղինակն ընդունել է ըստ արևմտյան սիստեմի (և ոչ թե ռուսահայերի արտասանությամբ, որն ավելի է համապատասխանում հին արտասանությանը և որը խոստովանում է, օրինակ, ֆրանսիացի պատմաբան Ֆ. Տուրնեբրիգը), սակայն այս ուղղությունն էլ խստորեն պահպանված չէ:

Գրքի այդ բոլոր հատկանիշներով հանդերձ, որ մենք համարում ենք թերություններ, գիրքը պահում է Ա. Վ. Ամֆիթեատրովի կայուն և բազմակողմանի տաղանդի վառ գծերը: Շատ էջեր գրված են աշխույժ ու լուրջ և ընթերցողի առաջ բացում են ասես մի նոր աշխարհ: Մովսես Խորենացու, իբրև պատմաբանի, ըննադատությունը խիստ է և աշխույժ, թեև հեղինակը գրքում գնահատում է նրան ըստ արժանիւնը իբրև «ազգային էպոս» հորինողի: Բնութագրերից մանավանդ հաջող է Լուկուլլոսինը, որին հեղինակը հաջողությամբ պաշտպանում է պատմության սովորական կշտամբանքներից: Շատ գնահատելի են առանձին փոքրիկ դիտողությունները, որոնք ըննարկում են մի բանի երկրորդական խնդիրներ: Այդ դիտո-

դուժնունների մեջ ներդրված են մեծ էրուդիցիա, աշխատանք և սրամտություն, որոնցից մի քանի եզրակացություններին չի կարելի չհամաձայնել, թեև դրանք հակառակ են ընդունված կարծիքներին: Վերջապես, Հայաստանի պատմությունն այն-
րան կարևոր է, այնքան հետաքրքրական, որ մեծագույն ու-
շագրության արժանի է այդ պատմությունը ընթերցողների
լաջն շրջաններին ծանոթացնելու ներկա փորձը:

Գիրքը կարդացվում է համարյա «որպես վեպ» և միևնույն
ժամանակ տալիս է ուռւս ընթերցողներին գիտական բազմա-
թիվ տեղեկություններ, որոնք մինչև այժմ հայտնի չէին: Մեր
վերջնական եզրակացությունն է՝ Ա. Վ. Ամֆիթեատրովի գիրքը
հետաքրքրական է ու դուրժնական և պետք է կարդալ:

ԱՅԽԵՆԱԲԱՆՈՒՄԻ ՎԻՃԱԿԱՆԵՐ

(Մի Բանի գծեր հեղափոխական Կովկասի Բաղաճակրորությունից)

Վերջին ժամանակների պատմական աշխատությունների մեջ բոլորովին տառնաձիւ տեղ են բռնում աղագեմիկոսն. Մառի հեղափոխությունները, որ «Հայտնագործեց» հարեթականների (չափբաղ) քաղաքակրթությունը Կովկասում և հինավուրց Վանի լուսավորում: Այդ հայտնագործումը մի ամբողջ քաղաքակրթ աշխարհի, որի գոյությունը գիտությունը մինչ այդ լուր ենթադրել կարող էր, նշանավոր չափով փոփոխում է մեր գաղափարը բնդհանուր պատմության մասին: Ն. Մառի հայաքեների հեղափոխական պատմության պիտի հարկադրի մեզ արմատորեն վերաբնել մեր բոլոր հասկացողությունները Առաջավոր Ասիայի ու Հարավային Եվրոպայի հնագույն քաղաքակրթությունների բնավորության ու ծագման մասին և հետևաբար նաև արդի քաղաքակրթության բնավորության ու ծագման մասին, բանի որ արդի քաղաքակրթությունը՝ Հռոմի ու Էլլադայի միջոցով՝ դարդացել է Եգիպտոսի, Հելասի ու Սիցալիայի լուսավորությունների տարրերից:

Առաջիմ, իհարկե, կատարվում է լուր նյութերի ամբարտան, իսկ վերջնական եզրակացությունները ալդ նյութերից միմիայն ապագայում են հանվելու: Բայց մի շարք առանձին փաստեր, որոնք միայն վերջերքս են գիտության սեփականություն դարձել, արդեն պարզ լույս են սփռում Կովկասի հնագույն քաղաքակրթության մի բանի հիմնական գծերի վրա, ինչպես

Նաև նրա հարաբերությունն վրա դնելի իր ժամանակակից ուրիշ քաղաքակրթությունները: Կարծում ենք, այդ փաստերը պիտի հետաքրքրական լինեն բնթեքստոյների լայն շոջանների համար, որոնք չեն կարողում՝ նորագույն գիտական հայտնագործությունները յույս բնծայող մասնաշիտական, պատմական ու նազդիտական հրատարակություններ:

Այդ փաստերը մեզ բերում են աչք հասկանալի և պարկաշուժյան, որ հնագույն Կովկասը ամենատեսաւ կերպով կապւած էր իր ժամանակակից աշխարհի քաղաքակրթության ուրիշ կենտրոնների հետ: Երկրորդ հաղարամյակում Քրիստոսի ծննդից առաջ՝ աշխարհիս երեսին արդեն կային քաղաքակրթության մը չարք աշխարհի կենտրոններ և այդ կենտրոններն ամենեին անջատւած չէին իրարից, ինչպէս երկար ժամանակ կարծում էին պատմաբանները, այլ, բնդհականակը, կապւած էին միմյանց լետ թե՛ անրնդհատ հարաբերություններով, թե՛ զաղափարական փոխազդեցությամբ: Այդ փոխհարաբերությունների շրջանի մեջ էին պարփակւում նաև այն քաղաքակիրթ ժողովուրդները, որոնք այն դարերում բնակւում էին Կովկասյան լեռնաշղթայի երկու կողմերում և հին Հայաստանի սահմաններում:

Ժիշտ է, այդ քաղաքակրթության կենտրոններից մեկը անդառնալի կերպով երկրորդ հաղարամյակում Ք. ծ. առաջ անջատւեց մյուսներից, այն է՝ քաղաքակիրթ տերությունները կենտրոնական Ամերիկայի, ուր այդ դարաշրջանում «մալ» ցեղերի տերությունները ավարտում էին իրենց փայլուն պարւաջումը և չբանում «հյուսիսային բարբարոսների» (պապատացտեկների) արշաւմանքների հարւածների տակ: Ընդհանուր կյանքից՝ նույն հաղարամյակում՝ մեկուսացած էր նաև Չինաստանը, թեպէտ նորագույն հետազոտությունները՝ պարւեցին, որ «խաղաղօվկիանոսյան», քաղաքակրթությունը միշտ կտրւած չի եղել մնացյալ աշխարհից «չինական պատով» և

¹ Տե՛ս այս տեսակետից մի վերին աստիճանի հետաքրքրական գիրք՝ Fenollose, Ursprung und Entwicklung der chinesischen und japanischen Kunst. Verl. v. Karl W. Hiersemann, Leipz. 1913.

աշ միայն հարաբերութեան մեջ է գտնվել «միջերկրածովային», մասնավորապես «միկենական» քաղաքակրթութեան հետ, ալլի թերևս դարեղ ազդեցութեան է ունեցել նրա վրա: Իսկ XX—X դարերում Ք. ծ. առաջ գոյութեան ունեցող մյուս քաղաքակրթութեան կենտրոնները հանդիսանում էին որպես մի ամբողջութեան, որպես պետութեանների մի սիստեմ և ժողովուրդների մի գերդաստան, ինչպես մեր ժամանակներում հանդիսանում են կոմունական ընդհանուր քաղաքակրթութեամբ շաղկապված երկրները: Եգիպտոսը, էգեյան, Միջագետքի տերութեանները, Հետտերի պետութեանը, էտրուսկները Իտալիայում, Կովկասը,—այդ բոլոր «աշխարհները» շարունակ հաղորդակցութեան մեջ էին իրար հետ, դաշինք էին կապում միմյանց հետ, կամ պատերազմ մղում մեկ-մեկի դեմ, անընդհատ առևտրական հարաբերութեաններ էին պահպանում, աշխատեցին, որ մի երկրի արտադրութեաններն ու կերտվածքները տարածվում էին մյուս բոլոր երկրներում, ղեկավարներ էին ուղարկում միմյանց մոտ և առհասարակ հետաքրքրվում էին միմյանցով և ազդպիսով նրանց մեջ տեղի էր ունենում քաղաքական, կրոնական, գիտական ու ղեկավարական ղաղափարների փոխանակութեան, տեխնիկական փոխառութեաններ, բնագործական արհեստների ու արվեստների մեջ. լեզուների խառնուրդ, կենցաղային առանձնահատկութեանների չքացումն, դոնե հասարակութեան բարձր խավերում և ալլի:

Որ այդ քաղաքակրթ շրջանի մեջ մտնում էր նաև Կովկասը իր բազմազան ազդարնակչութեամբ, ապացուցանում են հնագետների գտած այն կովկասյան հուշարձանները, որոնք վերաբերում են երկրորդ հազարամյակին Ք. ծ. առաջ և երևում էն հանում տեխնիկայի նմանութեան և ոճի նույնութեան արհիւ էրկրների և նախ և առաջ Եգիպտոսի, էգեյայի, Հետտերի, Բայք և նմանապես էտրուրիայի, Միջագետքի և մասամբ նույնիսկ Չինաստանի ու Մեքսիկայի հուշարձանների հանդեպ:

Վերջին տասնամյակի այն հնագիտական գյուտերի թվին, որոնց վկայութեանը առանձնապես պերճախոս է, պատկանում են գոտիների անագապպնան (բրոնզե) զարդերը. որոնք

ոնժ քանակութեամբ գտնվել են Գանձակի նահանգում՝ գերեզմանոցների պեղումների ժամանակ (Ղալաքենգի և Ղալաբենկի մոտակայքում), ինչպես նաև Կովկասի ուրիշ վայրերում, Մալկույի մոտերքը, Վանի շրջանում և այլն¹։ Ըստ երևույթին, ալդպիսի գոտիներ լայն տարածված էին ամբողջ Կովկասում, իսկ մի շարք նկատումներ (ոճի բնավորությունը, միաժամանակ զանված իրերի տեսակը և այլն) դրդում են՝ նրանց կերտման ժամանակը վերագրել երկրորդ հազարամյակի Ք. ծ. առաջ և առաջին հազարամյակի սկզբին (մինչև VII դարը)։ Այդ անագապղնձից շինված (որ նույնպես մատնանշում է «անագապղնձի» դարաշրջանը) զարդերը ծածկված են փորագիր հարուստ նախշով, որի բնավորությունը (առանձին պատկերների նկարելակերպը, եղանակները ու ոճը) կապում է Կովկասի գեղարվեստը ուրիշ երկրների գեղարվեստի հետ։

Նույնիսկ գոտիների ձևը այն ձևն է, որ մենք տեսնում ենք. այսպես կոչված, «Լա-մինոսական» (միկենական, էգչան) քաղաքակրթության մանրարձանների վրա։ Կովկասում նույնպիսի գոտիներ էին կապում, որպիսի գոտիներ սովորական էին Կրետեի լաբիրինթոսներում և Միկենի ու Տիրինթի պալատներում ապողղ պճնամուրների շրջանում։ Համանորեն, ալդպիսի գոտիներ ունեին նաև տրոյական Պրիամոս արքայի որդիները և գուցե հենց ալդպես էր գոտեորված Պարիսն այն ժամանակ, երբ բացակա Մենելաոսի պալատից փախցրեց գեղեցկուհի Հեղինեին։ Բոլորովին նույն տեսակ գոտի ենք տեսնում նաև հետտական մի թագավորի արձանի վրա (տասներորդ դար Ք. ծ. առաջ)։

¹ Մենք օգտվում ենք այդ գյուտերի այն նկարագրությունից, որ արված է Բ. Վ. Ֆարմակովսկու «Арханческий период в России», Петр. 1914 թ. խառնակ աշխատությունում, որ ամենանշանավորներից մեկն է վերջին մամանակների պատմական հետազոտությունների մեջ։ Նույն հարցի մասին առաջ գրել են՝ Բելը (1893), Վիրխով (1895), Վիլկե (1904) գերմաներեն գիտական հրատարակությունների մեջ, իսկ մեզանում կոմսուհի Ուլարովա (1900) և Ա. Իվանովսկի (1911) «Материалы по археологии Кавказа» հրատարակության մեջ։

Գոտիի նախընթաց շատ հիշեցնում է եգիպտական, էգե-
 յան և հնդկական կերտվածքները: Ի միջի աչոյց՝ այդ նախ-
 շի մեջ հաճախ մտնում է պարոչրը (снорачъ), մի եղանակ,
 որ սարսափելի սիրում էին էգեյացի արվեստագետները և որ,
 կարծեմ, հենց նրանցից փոխանցվեց եգիպտական դեզարվի-
 տի մեջ: Պարոչրի հետ միասին պատահում են նաև վարդաձե-
 վեր ու դրասանդներ (Ֆեստոս), որ նույնպես սիրում էին էգե-
 յացիները, և վերջապես բնորոշ խաչը ծալած ծալքերով
 (աչպես կոչված «սվաստիկա»), որ բացի Եգիպտոսից, էգե-
 յացից և Հնդկաստանի արվեստից, պատահում է մայերի կերտ-
 վածքների վրա, կենտրոնական Ամերիկայում, որ այդ խաչը
 մեծ զարմանք պատճառեց նվաճարար իսպանացիներին,
 որոնք չէին կարողանում հասկանալ, թե ինչպես էր քրիստոնե-
 ության այդ խորհրդանիշը հասել այդ երկիրը, որի ժողովուր-
 դը դադափար անգամ չունեի Քրիստոսի մասին:

Բայց գոտիների նախշերը կազմված են ոչ միայն զանա-
 զան երկրաչափական ձևերից, ծուռ գծերից, ատամնաձևերից,
 խաչերից և այլն, այլ նաև բուսական ու կենդանական աշխար-
 հի տարրերից, և այդ տարրերը ընձեռում են ևս ավելի ապշելի
 վկայություններ: Գոտիների վրա շատ անգամ նկարված են
 լինում ձիեր, ծածկված առանձին տեսակ թռուղավոր ու թի-
 թեղապատ դրահ-տապճակով. բոլորովին համանման մար-
 տական տապճակ ենք տեսնում Հնդկաստանի ու եգիպտացիների
 պատկերացրած ձիերի մեջքին: Գոտիների նախշի մեջ սովոր-
 բաբար պատահում են եղների ու թռչունների պատկերներ.
 Նույնպիսի պատկերներ կրկնվում են այն սափորների վրա,
 որոնք գտնված են Կիպրոս կղզում, ուր ծաղկում էր «Նեո-Մի-
 կենյան» քաղաքակրթությունը: Նույն Կիպրոսի շիրիմների վրա
 տեսնում ենք առյուծի ու օձի նկարների զուգորդություն. նույն
 բանը կրկնվում է նաև կովկասյան գոտիների վրա: Կարելի է
 կարծել, թե այն ժամանակի կովկասյան արվեստագետները
 փրցում էին Կիպրոսի արվեստագետների հետ, և Կիպրոսի
 բնակիչները, օրինակ՝ XII դարում Ք. ծ. առաջ, երբ գալիս էին

մասիսի ստորոտները, կամ Քոի հովիտը, իրենց կտրված չէին
զոլում իրենց սովորական միջավայրից:

Կովկասյան զոտիների նախշի մեջ ամենահետաքրքրուկա-
նը երևակյաժին կենդանիների պատկերներն են: Այսպես,
օրինակ, կովկասցի արվեստագետները մերթ պատկերացնում
էին երկզխանի մի գաղան՝ մարմնի առաջի և ետի ծայրին մի
մի զուլս, մերթ մի գաղան, որի պուշր վերջանում էր եռանկյու-
նի տերևներով կամ օձի զլխով, երբեմն էլ մի դաղան, որի
ստների ծայրին ոչ թե ճիւղաններ էին լինում կամ սմբակներ,
այլ կորձառյուծների (գրիֆոնների) զուլիներ և այլն: Բայց
բոլորովին համանման գաղաններ են պատկերացված նախա-
պատմական եգիպտոսի հուշարձաններից մի քանիսի վրա և
շատ նման գաղաններ՝ Հետտերի գլանակների ու էգեյացիների
կերտվածքների վրա և վերջապես էտրուսկների արվեստի մեջ:
Իժվար է ենթադրել, թե միմիայն «երևակալության խաղն» է
դա՞ցրել աշխարհիս գտնադան ծայրերում ապրող արվեստա-
գետների զլխում միևնույն քմայածին պատկերները: Շատ ա-
վելի հավանական է, որ մի երկրի վարպետները օրինակ էին
վերցնում իրենց օտարերկրյա արվեստակիցներից. կամ կով-
կասցի արվեստագետները հաճախում էին նեղոսի հովիտն ու
Հունաստանը, սքանչանքով դիտում Մեմփիսի փարթամությունը
ու «Ոսկե Միկենի» շքեղությունը և իրենց հետ տանում դեպի
էլբրուսի ստորոտները հիշողություններ եգիպտական ու էգե-
յան ճաշակի օտարոտի ստեղծագործությունների մասին և կամ
օտարերկրյա գեղարվեստական կերտվածքները բերում էին
Կովկաս, դրվում տեղական տաճարներում ու պալատներում և
այդտեղ ծառայում իբր օրինակ ինքնուրույն ստեղծագործու-
թյան համար: Կամ, որ ամենից հավանականն էր, թե մեկն էր
պատահում, թե մյուսը:

Շատ վաղուց չէ, որ Անդրկովկասում գիտնականների ուշա-
րթութունը գրավեցին քարե ահագին հրեշ-ձկներ, այսպես կոչ-
ված «վիշապներ», որոնցից կան գտնված նաև Վանի շրջա-
նում: Բոլորովին համանման վիշապ-ձկներ էին քանդակում
հնագույն եգիպտոսի արձանագործները: Մի հայ մարդ, տես-

նեւով որիւ է թանգարանում հարավի գեղարվեստի այդ կերտ-
վածքները, նեղոսի հովտի հրատապ երկնակամարի տակ և
էգեյան ծովի քաղցրաբուշր ափերին ծնունդ առած այդ ստեղ-
օսագործությունները, կրացականչի անշուշտ՝ «Վա՛հ, սա մեր
վիշապներն են»։ Թե՛ Ռամզես Մեծը, թե՛ Մեծն Տիգրան միա-
կերպ պիտի իրենց նախնիների ստեղծագործությունը համա-
րեն և այդ հրեշ-ձկները։ «Վիշապների» կողքին հաճախ գտնու-
յում են տարօրինակ սալաքարեր եզան փռած կաշիի քանդա-
կով. նույնպիսի սալաքարեր պատահում են նաև Եգիպտոսում,
մնացած երրորդ դարի (Ք. ծ. ա.) արվեստից, նար-մե-մեայի
գաւառաշրջանից¹։ Արագածի վրա գտնված, այսպես կոչված,
«հսկաների գերեզմանները» շատ բանով հիշեցնում են էգեյան
դամբարանները։ Եվ եթե մինչև այժմ Կովկասում և Հին Հայաս-
տանում չեն գտնվել իսկական սֆինքսներ, դա թերևս լուր պա-
տահմունք է, որովհետև սֆինքսանման քանդակներ բավական
հաճախ են պատահում սյուների հիմքի մոտ՝ Հատտերի արվես-
տում, որին այնքան մոտ է հնագույն Կովկասի արվեստը...

Անգրկովկասի արվեստի սերտ կապը Վանի արվեստի հետ
հաստատվում է մի ամբողջ շարք վիպյություններով։ 1892
թվականին այդ իմաստով երկու հետաքրքրական գյուտեր են
արված։ Գանձակի նահանգում գտնվել է ամենագեղեցիկ գո-
տիներից մեկը, որի նախը պարուրաձև գծերից կազմված շե-
ղանկյունների մի շարք է։ Իսկ Վանի մոտերքը, Թոփրակ-կալի
բարձրության վրա, գտնվել են ինչ որ մեկ անհայտ տաճարի
կամ պալատի սյան ծոփերի (ֆրիզ) կամ խարիսխի (ցոլի) բե-
կորներ, որոնք նմանապես ծածկված են պարուրաձև գծերից
կազմված շեղանկյունների նախշով։ Համանման նախշ, կազ-
մված շեղանկյուններից, շատ բնորոշ է էգեյան արվեստի
համար։ Ավելացնենք և այն, որ այդ բեկորների վրա, որոնք
կարմիր մարմարից են, քանդակված են նաև եզներ, խաղողի
սղկույզներ ու տերևներ, ծառեր, արմավենիկներ և վերջապես
լուսուսի ծաղիկներ։ Լուսուսը, որ սովորական ծաղիկ է Եգիպտո-

¹ Տե՛ս Կ. է. Գրինելիչի գեկուցումը համալսարանի պատմա-
լեզվաբանական բաժանմունքի 1916 թ. հոկտեմբերի 20-ի նիստում։

սում և եզիպոսական արվեստի մեջ, կովկասցի արվեստագետի
ւտեղծագործութեան մեջ կարող էր երևան գալ միմիայն իբր
հետևանք օտարերկրյա արվեստի բնորոշականն: Զանազան
սովյալների հիմամբ այդ ծոփերը (կամ խարիսխը) վերագրու-
մում են VII դարին Ք. ծ. ա.:

Վերջացնելով մեր շատ թերատ թվարկութունը, հիշատա-
կենք, որ Մայկուում (ուրեմն Կովկասյան լեռնաշղթայի մյուս
կողմում) կատարված պեղումների ժամանակ գտնվել է
Ք. ծ. ա. երկրորդ հազարամյակին վերաբերող մի սափոր, որի
վրա ուրվագծորեն պատկերացված է մի լեռնաշղթա: Հետազո-
տողներից ոմանք այդ համարում են Կովկասյան հիմնական
լեռնաշղթայի պատկերը էլբրուս ու Կաղբեկ պագաթներով,
ոմանք էլ Մասիսի ու Արագածի պատկերը՝ նրանց միջև հոսող
Արաքսով: Այսպես թե այնպես՝ Կովկասի հինավուրց թագա-
վորներից մեկը, հեռանալով լեռնաշխարհից և վերաբնակելով
մի երկրում, ուր սկսվում է Կուբանի հարթավայրը, ցանկացել
է միշտ իր աչքի առջև՝ իր սիրած ըմպանակի վրա ունենալ
հայրենի լեռնագագաթների պատկերը, և երբ նրան թաղել են,
այդ ըմպանակն էլ հետը դրել են գերեզմանի մեջ: Ըստ երե-
վույթին, այն հին-հին դարերում էլ էլբրուսի կամ Մասիսի
պատկերը անջնջելի կերպով դրոշմվում էր նրանց ստորոտնե-
րում ծնված մարդկանց հոգու մեջ¹:

Կովկասյան հնագույն քաղաքակրթութունը, ուրարտացի-
ների տիրապետության շրջանում (Վանի, Նախիթի և այլն)
կործանվեց մոտավորապես VII դարում Ք. ծ. առաջ, եկվոր
ֆրիգիացիների գրոհից: Ակադեմիկոս Ն. Մառի հետազոտու-
թյունները ցույց են տալիս, որ հաղթված հաբեթականների և
հաղթող արիացիների լեզուների խառնուրդից կազմված հայ-
կական բարբառներում անկորուստ մնացել են հաբեթականի

¹ Այդ սափորի նկարագրությունն ու պատկերը տե՛ս Ֆարմակովսկու
վերոհիշյալ գրքում: Ֆարմակովսկին, այդ սափորը անվանելով «իւ տեսակի
մեջ եզակի», ասում է, թե «մեզանում քիչ կան այնպիսի հուշարձաններ,
որոնք կարողանային մրցել այդ սափորի հետ իրենց միանգամայն բացառիկ
նշանակությամբ»:

բաղմամբիվ տարրեր: Ն. Մառը պարզում է, որ հայկական հնագույն բարբառներում հաբեթական ծագումն ունեն կրոնական պաշտամունքին վերաբերվող բառեր, օրինակ՝ մոտազացու կենդանիների տնտններ (եղ), շնչառության հետ կապ ունեցող վերադարձի բառեր (ուգի, հոգի), նմանապես մետաղների տնտններ (ոսկի, արծաթ, պղինձ), վերջապես՝ երկրագործության և տոհմական կենցաղի վերաբերյալ բառեր: Այդ ապացուցում է, որ հազմված հաբեթականներն ունեին բարձր աստիճանի հասած կրոն ու շատ պարզացած մետաղագործություն, տոհմասարակ արհեստներ և երկար ժամանակ վարում էին զեղարվեստի ծաղկման նպաստող խաղաղ կյանք: Այդ կողմից հազմվածները ենթարկվեցին հազմված ցեղի ազդեցությանը և նրանից փոխ տառն կյանքի այդ կողմերին վերաբերյալ բառեր: Այդպիսի փաստերը ավելորդ ապացույց են այն հայացքին, որ հնագույն բաղաբաղկիր Վովկասը շատ ավելի առաջավոր էր, քան իր ժամանակակից կիսավայրերի հույն ցեղերը. և կապված էր ընդհանուր կյանքով փարավոնների և բաբելոնյան տեղակայությունների դարաշրջանի վերին աստիճանի լուսավորված Արևելքի հետ¹:

Աստվածաշնչի այն ավանդության մեջ, որ պատմում է, թե ինչպես Նոյան տապանը կանգ առավ Մասիսի գագաթին, թերևս թաքնված է պատմական ճշմարտության մի մասնիկ, այն է՝ հիշատակը այն բացառիկ դերի, որ «Արարատյան տեղությունները» (նմանապես Աստվածաշնչի մեջ գործածվող անուն) խաղում էին նախկին հաղարամյակների քաղաքակրթական կյանքում (2 և 3 հազառամյակներում Ք. ժ. առաջ): Աստվածաշնչի համաձայն՝ մարդկային սերունդը նորից սփռվեց աշխարհիս երեսին Մասիսի կողմերից և ուրեմն այնտեղից տարածվեց ամբողջ աշխարհի քաղաքակրթությունը: Հրեա պատմիչները, որոնք այդպես կերպարանափոխել էին քաղ-

¹ Տե՛ս ակադեմիկոս Ն. Մառի չափազանց բովանդակալից գրությունը՝ «Кавказский культурный мир». Изд. 1915 (արաբախայ «Журнал М. И. П.»-ից):

դեական ավանդութիւնն զամաշխարհային ջրհեղեղի մասին, պիտի հիշեն, որ մի ժամանակ Արարատի կողմերիցն էր սփռւում իրենց երկրում զիտութեան լույսը, այնտեղից էին սպասում իմաստասիրութեան ու զեղարկեցողի հայտնութիւններն և նրբացած կշանքի դասեր: Մասիսի շուրջը բնակւած ազգերը հինավուրց հրեաների ուղիւն ունենից լուսավորչայններն էին բոլոր ազգերի մեջ:

Ապագա ուսումնասիրութիւններն անշուշտ կ'ուստաբանեն զիտութեան համար հնագույն Կովկասի կշանքն ու կենցաղը: Բայց այժմ էլ մենք արդեն իրավունք ունենք երևակայելու այդ կշանքը իբր մի բարդ ու նրբացած կշանք: Կովկասն իր շրջապատող քաղաքակիրթ ժողովուրդների հետ միենույն օգն էր շնչում: Այն օրերը, երբ Աղամեմնոնը, չինավուրց Միկենի հարստութիւնները կողոպտելուց հետո արեւացիների վաշտերն իրօսակների զուխն անցած արշավում էր դեպի Տրոյա, որ լեզեացիների վերջին սպառնալիքն էր, Վանի թագաւորութեան բնակիչները պիտի որ դառն ազնաւորով ու տնհամեր սրտով լսեն լուրեր այդ անուղիք կովի մասին, որ կորուստ էր սպառնում իրենց հարապատ մի քաղաքակիրթութեան... Ավելի ուշ, երբ հաբեթական տերութիւնները խորտակվում էին ֆրիգիացիների հարձակման տակ, եգիպտական քուրմերն իրենց հաւարամյա տաճարների անդորրութեան մեջ պիտի որ երկչուղով տեսնեն հինավուրց ծանոթ մի ժողովրդի թշվառ ճակատագրի մեջ ահել մարդարեութիւն, որ և կատարվեց մոտիկ ապագայում, որովհետեւ շուտով Եգիպտոսն էլ խորտակվեց պարսիկների ձեռքով:

Առաջին հազարամյակի կեսերին (Ք. ծ. ա.) արդեն աշխարհիս երեսին շէր մնացել և ոչ մեկը մարդկային հնագույն բազաքակիրթութիւններից: Բոլորին էլ կամ խորտակել էին, կամ նվաճել բարբարոս աշխարհակալները, լեզեացիներին՝ Նիւնները, եգիպտոսը՝ պարսիկները, հաբեթականներին՝ ֆրիգիացիները, էտրուսկներին՝ հռոմեացիք, հնավուր մալեքին (կենարոնական Ամերիկայում)՝ Նազկա ցեղերը (ացտեկները):

Հաբեթական քաղաքակրթության տարրերը պահպանվեցին
Հայ ազգի նորոգ կազմակերպվող քաղաքակրթության մեջ:
Զատել այդ տարրերը, պարզել նրանց համաշխարհային նշա-
նակությունը, ցույց տալ նրանց կապը ուրիշ հնագույն քա-
ղաքակրթությունների հետ և նրանց դերը մարդկության քա-
ղաքակրթական զարգացման հետագա փուլերի մեջ մինչև ժա-
մանակակից եվրոպական քաղաքակրթությունը՝ ահա մի շնոր-
հակալ խնդիր Հայ ազգի պատմագիրների համար:

ԼՄԻՆՎԵՐՉԱՐՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Բելգիայի ժամանակակից մեծ բանաստեղծ էմիլ Վերհարնի վերջին գիրքը՝ «Les Ailes Rouges de la guerre» («Ռազմի կարմիր թևերը») դարձավ նրա օրրածին (nosмертный) գիրքը: Այդ գրքի այն օրինակի վրա, որ տողերիս գրողը տառցավ Բելգիայից, հեղինակի ձեռքով արված է հետևյալ մակագրությունը՝ «Au très cher Valère Brussov, du patriote à patriote, très amicalement. Verhaeren» («Սիրելի Վալերի Բրյուսովին, հայրենասերից՝ հայրենասերին, բարեկամորեն, Վերհարն»): Բայց մինչև այդ օրինակի Մոսկվա հասնելը արդեն շաբաթներ էին անցել այն օրից, երբ Վերհարնի եղբրական մասվան բոթր խոր կսկիծ պցեց ամենքիս սիրտը: Ծանր էր ինձ համար և դառն տեսնել կենդանի մարդուց կենդանի մարդուն ուղղված այդ խոսքերը, որոնց գրողին վիճակված չէ ալկես գրել ոչ մի ուրիշ տող, բայց և քաղցր էր մտածել, որ նրա վերջին խոհերից մեկը նվիրված է իր սուր բարեկամներին:

Այդ մակագրության մեջ Վերհարնը հայրենասեր էր տնվանել իրեն և, իհարկե, նա իրավունք ուներ կրել այդ վեհ մականունը, բառի լավագույն, ճշմարիտ և զեղեցիկ խմատով: Կինեւով հանդերձ ալնպիսի գրող, որին ունկն էր զնում մմբողջ եվրոպան և նույնիսկ ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը, Վերհարնը իր գրական գործունեւության նշանաւոր մասը նվիրեց իր փոքրիկ հայրենիքին, իր փոքրիկ ազգին: Մի շարք հեղինակութւոններ (ավելի քան տասնհինգ) նա

նվիրեց «Համայն Ֆրանգրիայի» փառաբանութեան, նրա անց-
յալի ու ներկայի բնորոշման, նրա մեծ նկարիչների (Ռեմբ-
րանդա, Ռուբենս և այլն) ուսումնասիրութեան, նրա զուգ ու
բաղադրների կենցաղի նկարագրութեան, պատկենական ավան-
դություններին, հայրենի հնութեան: Բայց Վերհարնի հայրե-
նասիրութեանը նեղ հայրենասիրութեան չէր: Վերհարնը նույն-
րան հարազատ հայրենիք էր համարում իր համար ամբողջ
նվիրական, ամբողջ աշխարհը, ամբողջ աիեղերբը, որքան և
Բելգիան: «Ֆրանգրիայի երգիչը» միևնույն ժամանակ և հա-
մայն մարդկութեան բանաստեղծն էր:

Մեր օրերի մեծ պատերազմը աիսորեն համակեց Վեր-
հարնի ամբողջ էութեանը: Պատերազմը հարվածեց նրան
իր բնական հատիկ, որովհետև դերմանացիք Բելգիան նվաճելիս
ավերեցին նրա անձնական գույքը, խորապես ցնցեց նրան.
իր բնական հայրենասերի, նրա ազգի գլխին բերած անթիվ աղետ-
ներով և անդժոքին վիրավորեց նրան իր բանաստեղծի և
մտածողի, խորատկելով նրա լուսավոր երազները ազգերի
էդրայրութեան մասին և բոլոր մարդկային ցեղերի ապագա
ոխացման մասին մի համամարդկային, գերադույն քաղաքա-
կրթութեան մեջ: Պատերազմի առաջին օրերից ի վեր Վեր-
հարնը ամբողջովին անձնատուր եղավ նրան: Իբր պատերազ-
մական թվովից աչքելում էր ձապատի դիրքերը, հողված-
ների շարքեր էր տարում ֆրանսիական և անգլիական թերթե-
րում, որոնց մեջ աշխատում էր վեր հանել ժամանակակից
դեպքերի պատմական իմաստը, զրքեր էր հրատարակում
նույն նպատակով (երեք հատ) և գասախոսութեաններ էր
կարգում նույն նյութի մասին Ֆրանսիայի բոլոր մեծ քաղաք-
ներում: Այդ գասախոսութեաններից մեկից վերագառնալիս
էր, որ նա գնացք նստելիս, ընկավ շոգեկաւորի անիմների
ուսկ...

Այդ բոլորի մեջ ամենարարձր տեղն են բռնում նրա պոեմ-
ները ժամանակակից դեպքերի մասին: Այդ մեծ արվեստագե-
տը, խոսքի աչք անդուգական վառակտը, որի համար չկար ալ-
կա անհաղթահարելի դժվարութեան արվեստի մեջ, աչք խորս

թափանց մտածողը, որին այնքան հետաքրքրում էր ազգերի ու պետութ்յունների բախտը, իր պոեմների մեջ տալիս է մի շարք պատկերներ, որոնք վառ կերպով վերարտադրում են սոցեի իրականությունը, մի շարք կենդանագիրներ՝ հոգեբանորեն ճիշտ, նուրբ ու բնորոշ և մի շարք խոհեր, որոնք լուսարանում են իսկական նշանակությունը այն բոլորի, որ կատարվում է մեր ճակատադրական ժամանակաշրջանում։ Վերհարնի ոտանավորների մեջ արտացոլվում է ամբողջ սրտատեքստը՝ ճակատամարտեր, քաղաքների կործանում, դուրդերի հրկիզում, սափառեալներ (անբողաններ) ու ցեղականներ, մահ ու կոտորած և հերոսական զործեր, բայց ալլ տառնավորների մեջ պարունակվում է և ալլ բոլոր սոսկալի պատկերների իմաստը, նրանց արդարացումը ապոլոն մարդկության առաջ։ «Ռադմի կարմիր թևերը» բնագիրը կմնան իբրև լավագույն և ամենազգացված գիրքը սոցիալական ժամանակի մասին։

Վերհարնը միմիայն «արևմտյան ճակատուն» էր անձամբ գիտել պատերազմը։ Բայց բանաստեղծի միտքը թևակոխում էր ավելի հեռուները։ Այդ գրքում կան մի շարք հրանալի պոեմներ՝ նվիրված Ռուսաստանին, որ բանաստեղծն բմբռնել է մարդարևի խորագիտությամբ։ Ուրիշ ոտանավորներ ճառում են Բալկանյան թերակղզում մղվող կռիվների մասին, մի բուռն սերբերի հերոսամարտի մասին, թուրք ու գերման հրոսակների դեմ։ Վերջապես կան սուղեր, որոնք բնթերյոզին տեղափոխում են Հին Հայաստանի սահմանները։ Մասինի ստորոտը և Վանա լճի ափերը։ Վերհարնը «Համամարդ» («Все-человек») էր, հայրենիքի երգիչ և ազդասեր լինելով՝ լանդերձ՝ նա հասկանում ու սիրում էր բոլոր ազգերին։ Հերոսությունը հայության, որ վսեմ ինքնամոտացությամբ՝ հարեղ զաշնակիցների դատին, չէր կարող չազդել Բելգիայի մեծ բանաստեղծի վրա։ Եվ Հայաստանի տված գոհերը Վերհարնը պատկեց իր ոտանավորների դափնե պսակով։

Վերհարնի պոեմները, ինչպես ձմարիտ ու վեհ՝ գեղարվեստի բոլոր ստեղծագործությունները, կմնան բնագիրը։

Շատ ու շատ սերունդներ՝ զեղարվեստական հաճույք կստանան նրանցից և նրանց միջոցով զաղափար կկազմեն մեր ժամանակի մասին, որ շուտով առասպելական կդառնա։ Ամենքը, որոնք հիշատակված են Վերհարնի գրքում, պետք է իբրև թանկագին ավանդ պահեն այն, ինչ որ ասել է նրանց մասին մեծ բանաստեղծը։ Եվ հայ ազգը պիտի իմանա այն տղերքը, որ Վերհարնը նվիրել է նրան։

«Ռազմի կարմիր թևերը» պոեմներում, բացի առանձին տեղանքներից, երկու անգամ խոսվում է հայերի ու Հայաստանի մասին։ Մի անգամ Վերհարնը հիշատակում է Հայաստանը «Le Cric» («Ազադակ») վերնագրով ոտանավորի մեջ։ Բանաստեղծն ասում է, թե երկրիս երեսին՝ քաղաքների ավերակների միջով՝ կրծքեկուծք հնչում է հետզհետե սաստկացող մի ազադակ։ Հրաշագործ սիրո ազադակը չէ այդ, որ երբեմն միացնում էր տղերն իրար հետ։ Մեր օրերի ազադակն է այդ անհուն, որ զաշտեղաշտ հնչեցնում է ատելությունը։ Նա լավում է ամենուրեք, բոլոր երկրներում, տարածվում է քաղաքների ու անտառների, գետերի ու լեռների և օվկիանոսների վրայով... Եվ բանաստեղծը թվում է. «Ես՞ում ես այդ ազադակը դու, Գնեպը, յոս՞ում ես դու, Վոլգա, և դու, մարմանդ Սեն, և դու, գեղեցիկդ Լուար, և դու, Թալմոդ աղաթ, և դու, Շելդադ բմբոստ, որ ծառանում ես ընդդեմ արդի վիրավորանքների, ինչպես և հին ոտնձգությունց... Լսո՞ւմ ես, Կովկաս, ինչպես է թնդում նա քո կիրճերում և ձյունապատ ու շանթակոծ դադաթների վրա»։ Այնուհետև երեակայությունը տեղափոխվելով ավերի հեռուն, բանաստեղծը ավելացնում է. «Եվ զանդադորեն իջնում է այդ ազադակը կարմրանքի աշխարհն Հայաստան, ծվատում է այնտեղ էրզրում ու Մուշ, Սյերդ ու Բաղեշ և Վան...»։ Այդ անուններով բանաստեղծը սահմանափակում է Հին Հայաստանը, չարաբաստիկ Տաճկահայաստանը... Պոեմը վերջանում է այսպիսի մարդարևությամբ. «Գերմանիա, Գերմանիա, սոսկումը ամեն կողմից անում է քո շուրջը, նա շրջապատում է քեզ իբր լեռների շղակ, որ օրեցօր սղմվում է և մի օր տապալելու է քեզ ի

պատիժ քո արշունխանձ ու խոլական ոճիրների և մանուկանդ ի պատիժ քո հրեշավոր սկզբունքների»:

Երկրորդ անգամ Հայաստանը հիշատակված է ալն հատորում, որ կրում է «L'Allemagne, exterminatrice des races» («Ազգաջինջ Գերմանիա») սոսկալի վերնագիրը: Պոեմը սկսվում է հանդիսավոր տոներով. «Փափքեզ, լաչնածավալ, լուսափայլ երկինք, ալն երեկոները շքեղ, երբ կարծես երևում է Ուրանիան դեմիթում. փափք և օրհնություն քեզ. անհուն ու խորին անդորրություն ծովերի ու դաշտերի»: Բանաստեղծը նկարագրում է դարնանամուտը. «Երկրիս երեսին սփռվում է գարնան շունչը. թուլանում է ձմեռվան կատաղի թափը, հրճվանքը համակում է ինձ. երակազարկս արագանում է և սիրտս հրճվում է կրծքիս տակ...»: Հանկարծ նկարագրությունը բնդհատվում է. կարճ, եռանդուն, բնգամենը մի բառ՝ «Pourtant» («Սակայն») պարունակող տողով վերհարնը անցնում է ուրիշ մտքի:

«Սակայն՝ դեռ չի հասել բուսկն տոնելու ցնծազին հուզով քեզ, անհուն ու անգորր կյանքդ սար ու դաշտերի, ափ ու կրդզինների: Վտանգ է սպառնում մարդկության գերազույն երջանկության, նա մոտենում է, նա մոտեցել է: Տեսոն արծիվները, լաչն ասպարեզ փնտրելով իրանց բմբոստ թռիչքների համար, սղմել են երկիրը իրանց ճիրաններում և տանջում են խեղճարար»:

Ահավասիկ ինչպես է վեր հանում բանաստեղծը Գերմանիայի ռազմական սկզբունքները, այն տեսոն արծիվների ճիշը:

«Թող սարսափ տարածի մեր հաղթանակը: Թող կոպիտ, անամոթ ու անզուժ լինի ամեն մի զինվոր: Թող մեր օրերում նա հիշի իր նախնիներին՝ զոթերին, հրեներին ու հերուկներին, և պատիվ բերի նրանց: Հաղթելու համար պետք է կոտորել, կոտորել՝ ամեն մի մուսլ ու անհազ կովից՝ հետո ամենքին անխտիր՝ ծեր ու մանուկ, կին ու օրիորդ, և հանձին նրանց առանց խղճահարության զոհ բերել ամբողջ ազգություն»:

— Ո՛հ, Գերմանիա, Գերմանիա,— բացականչում է բանաստեղծը, — օ՛հ, դու, որ խաղար ես սփռում՝ ուր լույս էր տիրում: Քո ձախն է աչդ, որ հնչում է սարերի ետևից: Քո սկզբունքներն են աչդ, որ, ավա՛ղ, նուշն են մնացել, ինչ որ էին հասար տարիներ առաջ՝ հոների ու Աթիլլայի ժամանակ»:

Անհուհետե վերջորնը նկարագրում է, թե ինչպես են գերմանացիք իրագործում աչդ ավանդները, կիրառում աչդ «ազգաջինջ» սկզբունքները: Բնագրում հիշատակվում են երեք երկիր՝ Հայաստանը, Ահաթանը և Բելգիան, բայց բանաստեղծի նկարած տատկերը ամենից բուռն և ամենեց շատ վերաբերում է Հայաստանին: Գերմանիայի թեպզրանքով և տաճիկների ձեռքով կատարված հաշկական կոտորածների սարսուռն է զգում բնթերցույր բանաստեղծի հետեւյալ տուները կարդալիս:

«Վաչրազ հրոստիների ձեռքով ավերված գյուղեր, համատարած հրդեհ, արշունաշաղախ սոսկումն ու կատաղություն, որ ցատկելով անցնում է շեմքե-շեմք, տնից-տուն. Մանուկների դիակներ՝ գրկախառնված և նրանց բռնաբարված մաչրը մերկամարմին փռված ստվերում, խոր փոսի ափին: Անհամար ձեռքեր, ներկված թարմ, մխացող արշունով. սրբել են իրանց դարձ ոճիրները պատերի վրա, թողնելով նրանց երեսին կարմրավուն հետքեր: Մորթված ծերուկներ գեպի երկինք են մեկնում իրանց կծկված մատները: Իսկ աչնտեղ, հրաշագործ մատուռի մոտ, ուր երեկոները խումբ-խումբ զնգակահարում են անմեղ մանուկներ, ջրհորի շրթերին ծեփված մնացել են ուղեղի ցայտեր և դանդերի կտորներ...»:

«Սր-օրի ետևից, եղերական արշալույսերին ու վերջալույսերին,— ասում է բանաստեղծը,— ամենուրեք մոլեգին մրորնչում է միևնույն մրոիկը և՛ Հայաստանում, և՛ Ահաթանում, և՛ Բելգիայում, մրրի՛կ, որի կատաղությունը դաժանորեն հրահանգված էր նախօրոք, մրրի՛կ, որի սոսկումը շափված ու ձևված էր վերուստ»:

Պոեմի երկրորդ կեսը կազմում է դիմումը աշխարհիս բոլոր ազգերին, ըստ բանահյուսքի (КОТЕКТ) նաև հաշիսին

ինչպես լեհերին ու բելգիացիներին)։ Այդ ազգերը հազարամյակների ընթացքում աշխատել են, չուրարանչուրը իր ուժերի և ընդունակությունների համեմատ, որպեսզի ստեղծեն ընդհանուր երջանկություն ամբողջ մարդկության համար։ Այժմ նրանց ամենքի դեմ ծառացել է Գերմանիան, որ ուզում է կառավարել միաշնակ, ուզում է իր տնտես արծյի «լեհերի ստվերով» սրուկել տարբեր ցեղերի և զանազան ազգերի շողքը։

Վերջին տղերքը կրկնում են սկիզբը, նորից հիշում են դարնանամուտը և այն, որ ժամանակը չէ տոնելու դարնան դալուստը. «Իր սարերի գաղաթից մեզ սպառնում է Գերմանիան, իր շուրջը խավար սփռող Գերմանիան, «L'Allemagne, la taiseuse de crépuscule».

Այդ երկու պոեմներում Հայաստանը հիշատակված է մյուսներում միայն զգացվում է նրա ներկայությունը։ Երևում է որ բանաստեղծը մտածելիս է եղել նաև հայ ազգի մասին. ելք թվում է մեծ պատերազմի մասնակիցներին և ազգերի կրած դաժան աղետները։ Ամեն տեղ, ասում է Վերհարներ «Au ras de terre» («Երկրիս երեսին») պոեմում, նույն պատերազմն է ամենուրեք, Ֆրանսիայում, Գերմանիայում, Ռուսաստանում և հեռավոր Եգիպտոսում և ավելի հեռավոր Ասիայում։ Բանաստեղծի միտքն ընդգրկում էր ամբողջ աշխարհը, որովհետև ամբողջ երկրագունդը աշխատել է աշխատելու խառնվել էր ազգերի հսկայական զոլամարտին։ Երբեմն հիշատակելով հանվանն, երբեմն միմիայն լուկյայն ի նկատի բռնենալով, Վերհարներ խոսում էր նույնքան բելգիացիների, ֆրանսիացիների և անգլիացիների մասին, որոնց մեջ ինքն ապրում էր, որքան և ռուսների, լեհերի, հայերի, սերբերի և մենացալ ազգերի մասին, որոնք միացել են իրենց ընդհանուր ստիսի և ամբողջ եվրոպական քաղաքակրթության թշնամու՝ այն է Գերմանիայի դեմ։

«Ռազմի կարմիր թևերը» գիրքը պիտի կարգա ամեն մի մարդ, որ ուզում է գիտակցաբար վերաբերվել ժամանակակից անցքերին։ Այդ գիրքը պիտի թաշգմանվի բոլոր լեզուներով. և բոլոր այն ազգությունների պատկանող ընթերցողները,

երանք զաշնակցել ևն արդարությանը պաշտպանելու րնդդեմ՝
Բելգիան, Սերբիան ու Հալատտանը ավերող զաճիճները, մեծ
Ֆլամանդացի րանտատեղծության մեջ կդտնեն րոցաշունչ
տոգեր, նվիրված իրենց տղղին։

Բարու
Հունվար, 1917

ՀՈՎՀԱՆՆԵԱԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ
(1869—1923)

Հայաստանը ողբում է իր ժողովրդական բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանի վաղաժամ մահը: Այդ բարձր կոչումը Թումանյանն իրավամբ ստացավ ոչ միայն այն պատճառով, որ հայ նոր գրականության գրողների մեծ մասի նման դուրս եկավ գյուղացիական ընտանիքից, այլև իր պոեզիայի բովանդակ էությունը, այդ պոեզիայի նկատմամբ ընթերցողների ամենալայն խավերի ունեցած վերաբերմունքով:

Թումանյանը ծնվել է (1869) Լոռիի լեռնային շրջանում. 'Իսկզբ գյուղում, և մանկական հասակից բնակացել Հայաստանի բնության, հայ ժողովրդական կյանքի կենցաղին, որ տալիս էր պահպանել էր հնության անքննելի յուրահատուկ գծեր: Թումանյանի բոլոր երկերը ներթոփած են սիրով մայրենի երկրի ու մայրենի ժողովրդի հանդեպ, որին պետք է սիրել, որովհետև մյուս ժողովուրդների ընտանիքում՝ նրան անհամեմատ օանր զրոյթուն վիճակվեց: Լինելով իսկական բանաստեղծ րստ կոչման, բանաստեղծ ամեն բանում՝ ոտանավորներում ու կյանքում, Թումանյանը հագեցնում էր իր պոեզիան հայրենի առասպելներով, ժողովրդական ասացվածքներով, ժողովրդական երգերի արձագանքներով, ազգային ծեսերի ու սովորությունների նկարագրությամբ:

Թումանյանը բանաստեղծ էր բոլորի համար, թե՛ արևմտյան գրականությանը ծանոթ հայ ինտելիգենտի, թե՛ նոր գրողն ու գյուղացի ընթերցողի համար: Թումանյանը բանաստեղծ էր նաև երեխաների համար՝ իբրև հեղինակ զվարճալի տոակ-

Ивану Вадеевичу

Тшуманскому.

поэту

Блистательнейшимъ джигитъ

вспалаго прекраснаго армянскаго поэта

ВАЛЕРІЙ БРЮСОВЪ

ТОМЪ I

отъ сердечнаго преданія

автора.

... Да будетъ праведно возмездіе
Судьбы — и въ годахъ — и въ вѣкахъ
Милъ! создай вновь возмездіе
Ты на армянскихъ небесахъ.
Пусть звезды, мелки и крупныя,
Вокругъ тебя прожгутъ тѣлу:
Мы ашуги въ своемъ недоутокѣ,
Давно сѣнемъ своему!

Валерій Брюсовъ.

1916 г., 25 февраля.

Москва.

Հովհ. Բուժանյանին նվիրված Վ. Բրյուսովի
բանաստեղծության փաթեթիկին

ների ու գրավիչ հեքիաթների, որ կարգում էին երեխաները պատկերազարդ գրքույկների մեջ: Հալ ընթերցողը Թումանյանի և ուրախությամբ, և՛ տխրությամբ, և՛ լուրջ մտախոհությամբ ու նուրբ հումորով լի բանաստեղծությունների մեջ գտնում էր իրեն մոտիկ, ծանոթ, սիրելի ամեն ինչ. ուրիշ ժողովրդի ընթերցողը Թումանյանի պոեմներից (նա գերազանցապես կպիկական էր) ճանաչում էր Հայաստանի կյանքն տվելի լավ, բան գիտական հետազոտությունների հաստ հատորներից: Թումանյանի հասուն գրվածքների վրա կա ոչ միայն կյանքի իմաստություն, այլև լայն մտքի ու մեծ գիտելիքների կնիքը: Չստանալով սիստեմատիկ կրթություն՝ Թումանյանը իր ամբողջ կյանքում, մինչև ծերությունը, շարունակում էր սովորել: Նա ամբարեց տեղեկությունների ահագին պաշար, մանավանդ Արևելքի գրականության ու նրա պատմության բնագավառում, և Թումանյանի տունը Թիֆլիսում դարձավ այդ հարցերի լավագույն գրադարաններից մեկը:

Թումանյանը գերազանցորեն բանաստեղծ էր, գեղարվեստագետ. նրան ավելի սրտամոտ էին գրականության, գեղարվեստի, գիտության շահերը: Սակայն, հասարակական կյանքը կենդանի արձագանք էր գտնում նրա զգայուն գիտակցության մեջ: Հասարակական հարցերին են նվիրված նրա շատ և շատ բանաստեղծություններ: Ու զժպտալի մատնանշել վերջին տասնամյակի Հայաստանի կյանքում այնպիսի հասարակական ձեռնարկ՝ հօգուտ ժողովրդի, որ կատարվեի առանց Թումանյանի մասնակցության: Ի միջի ալլոց նա «Խորհրդային Հայաստանի Օգնության Կոմիտեի» կազմակերպողներից մեկն էր և վերջին տարիներում ինքը՝ գանազան ընկերությունների նախագահ: Թումանյանը «ռուսական օրինետաղիայի» համոզված կողմնակից էր և Կովկասում սովետական շարժումն ուներ հանձին նրա ջերմ կողմնակից: Նա հավատում էր Սովետական Հայաստանի ապագային:

Թումանյանի ժողովրդականությունն ահագին էր: Հազիվ թե Թիֆլիսում, ուր երկար տարիներ, համարյա առանց որևէ տեղ մեկնելու ապրում էր Թումանյանը իր բազմաճյուղյա տանիքով, լինե՞ր մեկը—համենայն դեպս հայերի մեջ—որ

չճանաչելու ժողովրդական բանաստեղծի բնորոշ ալեհեր գլուխը, չճանաչելու առաջին հայացքից այդ բարի մարդուն, որի արասահայտությունն ավելի լավ է որոշել իրեն բարեսրտության ու խելացիության դուզակցություն:

Բայց Թումանյանին ճանաչում էին անհամեմատ լայն շրջաններում: Երբ բազմամարդ ժողով էր լինում, բոլոր ծայրերը միշտ նախազահ էին առաջարկում Հովհաննես Թումանյանին, մի անուն, որ ծանոթ էր բոլորին և որի շուրջ բոլոր կուսակցությունները հաշտվում էին: Մի անգամ, երբ ամենայն չափից կաթողիկոսի բնորոշության ժամանակ պատգամավորներ էին հավաքվել հայկական բոլոր զաղութներից (Վենետիկից և այլն) և բնորոշվելուց հետո եղավ բնկերական խնջույք, նրա «թամազան» (նախազահ) բնորվեց զարծյալ Հովհաննես Թումանյանը և հետո նրան, հանարով, անվանում էին «ամենայն չափից թամազա»:

Մինչև վերջին ժամանակ Թումանյանը, արդեն հիվանդ, շարունակում էր աշխատել: Իմպերիալիստական պատերազմի տարիներին հայերի կրած տառապանքներին նա նվիրեց բանաստեղծությունների մի առանձին դիրք: Թումանյանի բանաստեղծությունների վերջին ժողովածուն («Քառյակներ»)-ը լույս ահավ 1919 թ., իսկ Երևանի «նորը» ամսագրում բանաստեղծի հենց մահվան օրը հրատարակվեց նրա նոր ոտանավորը: Քաղցկեղ հիվանդությունը, որը Թումանյանին գեղեցիկան իջեցրեց, երևաց մի տարուց քիչ ավելի առաջ:

Հայաստանի Սովետական կառավարությունը ժողովրդական բանաստեղծին նյութական միջոցներ տվեց մեկնելու Մոսկվա ու Գերմանիա՝ բուժվելու, բայց նրա կյանքն արդեն վերջացած էր, և մարտի 23-ին նա վախճանվեց Մոսկովյան մի հիվանդանոցում: Հուղարկավորության ծախսերը նույնպես իր վրա վերցրեց հայկական կառավարությունը: Բանաստեղծի սփյուռնը փոխադրվելու է իր հայրենի Դսեղ գյուղը՝ լեռնային Լոռի, և պոետի գերեզմանը շրջապատվելու է այն բնությամբ, այն իրադրությամբ, որ այնքան լավ ճանաչում էր նա, այնպես լիքում էր և այնքան վարպետությամբ պատկերել է իր բանաստեղծական գործերում:

Ն Ա Մ Ա Կ Ն Ե Ր

Վ. Ի. ԻՎԱՆՈՎԻՆ

1915. հուլիսի 18

Սիրելի՛ վաշենսլավ.

Քույլ տուր Քեզ ներկայացնեմ Պավել նիկիտիչ Մակինցյանին, որը կբացատրի Քեզ իր ալցելուիթյան նպատակը: Ես մոռիկից մասնակցում եմ այն նպատակին, որի մասին խոսելու է նա: Կարևոր ու արժեքավոր կլինեն ներգրավել և Քեզ:

Հետո էլ թույլ տուր կշտամբել Քեզ, որ ժամանակ չես ճարել ալցելելու մեղ՝ մեր գյուղական մեկուսացման մեջ: Վերջին օրերս, նույնիսկ վերջին շաբաթները տկար եմ ես ու տանն եմ՝ մնում: Շատ կուրախացների ինձ Քո գալով:

Քո վալերի

Սիրելի՛ վյաշեսլավ.

Շատ ու շատ շնորհակալ եմ, որ Դու համաձայնեցիր մասնակցել հայկական ժողովածուին: Հասկանո՞ւմ ես ինչ եմ պղծում ես, որ համաձայնեցի այն խմբադրել (որի համար էլ հիմա հայերեն եմ սովորում). դա կարևոր է ու թանկ: Ուզում եմ հավատալ, որ բացի այն բանաստեղծություններից, որ Դու արդեն ստանձնեցիր, կհամաձայնես էլի մի քանի բանաստեղծություն թարգմանել:

Բայց ես պետք է մի վերապահում անեմ Քեզ:

Պ. Ն. Մակինյանը, լինելով համեստ ու անհամարձակ երիտասարդ, սիրտ չարավ հակաճառել Քեզ հոնորարի հարցի վերաբերյալ: Բայց ես ելնելով խմբագրի իմ պարտականությունից՝ որքան էլ ծանր լինի դա ինձ համար, պետք է պարզեմ Քեզ իսկական իրադրությունը: Ժողովածուն ոչ միայն գեղարվեստական, այլև բարեգործական նպատակ է հետապնդում: Հրատարակիչները հույս ունեն, որ իրենց ժողովածուի եկամուտով մասամբ միջոցներ կունենան օգնելու հայ գաղթականներին, մասամբ էլ ընդհանրապես այդ ժողովածուով ուշադրություն կհրավիրեն հայ ժողովրդի ողբերգական դրուժյան վրա և կապացուցեն, որ նա արժանի է աջակցության: Հրատարակչության դրամը գալիս է նույն աղքատներից, որտեղից տնավեր դարձած հայ բնտանիքներին տրվող նպաստը: Այսպիսի

պայմաններում հարկ է, և ևս դա համարում եմ իմ պարտքը, խնայողաբար վարվել ժողովածուի ծախսերին...

Թարգմանիչներից մի քանիսը իհարկե իրավամբ պետք է պակաս ստանան, բայց ես չեմ կարող առաջարկել Բալմոնտին, Սոլոգուբին ու մի քանի ուրիշներին, որ պակաս ստանան. իսկ Քեյ էր առաջարկվել: Շատ եմ խնդրում Քեյ՝ անաչառությամբ կշռիր այս իրադրությունը ու համաձայնիր մի փոքր այլ պայմանների:

Maximum, որ խմբագրությունը կարող է առաջարկել Քեյ, իմ կարծիքով, հեռակայն է: Թող Քեյ մոտ եղած լիբիական բանաստեղծությունները (կարծեմ երկուսն է) գնահատվեն չնայես, ինչպես դու ես ուղում, աշխինքն սողին 1 ու: Բայց աշխարհում պոետների համար, որ Դու հանձն ես առել, մի՛ հրաժարվիր տողի համար ստանալ 50 կոպ. հոնոար: Դա, ինչպես գիտես, միանգամայն պատշաճ հոնորար է, բնավ էլ ոչ վիրավորական և հնարավորություն կտա խմբագրությանը ծախքը ծախքին «հասցնել»: Այդպիսի գիշում անելով՝ Դու իհարկե պարտավորեցնում ես ինձ անձամբ: Ես Քեյ շատ եմ խնդրում ւրա համար, շատ հույս ունեմ դրա վրա:

Ներքի, որ այս շաբաթների ընթացքում Քեյ մոտ չեմ եղել: Շատ վատ եմ զգում ինձ: Ջդերի կատարյալ քայքայում, որ խորանում է պատերազմից ու մալարիայից, որով հիվանդացա աչստեղ՝ ամառանոցում: Մոսկվայում եղել եմ ընդամենը 3—4 անգամ, այն էլ ծախրահեղ անհրաժեշտությունից մղված. երբ ամեն մի կես ժամը նախօրոք բաշխված էր: Ա՛խ, երանի ժամանակ գտնեիր ինձ աչցելելու. որքա՛ն կուրախացնեիր ինձ:

Սրտով միշտ Քո

Վալերի Բրյուսով

Վ. Ի. ԻՎԱՆՈՎԻՆ

1915, օգոստոս 2

Սիրելի՛ Վյաչեսլավ.

Շնորհակալություն եմ հայտնում Քեզ ամբողջ խմբագրության ու իմ կողմից Քո գեղեցիկ, սքանչելի, ուղղակի բացառիկ թարգմանությունների համար: Շնորհակալ եմ Քեզնից նաև հետադառնում աշխատելու պատրաստակամությանդ համար: Պ. Ն. Մակինցյանը Քեզ կհանձնի Հովհաննիսյանի մեկ և Իսահակյանի մի քանի բանաստեղծությունները: Հուսով եմ, որ սչդ բանաստեղծություններից կընտրես աչնպիսիք, որ ավելի սրտամոտ են Քեզ, իսկ մյուսները առաջարկում եմ հանձնել պ. Գլուբաչին (որի հիանալի բանաստեղծությունները Ուսգ թալերի ապստամբության մասին կարդացի «Русская революция»-ում): Պ. Ն.-ն Քեզ կհանձնի նաև 200 ո. ի հաշիվ կատարված աշխատանքի հոնորարի և կանխավճար դալիքի համար: Խմբագրությունը բոտ իմ նամակի՝ տողը հաշվել է 50 կոպ. Քո թարգմանած երկու պոեմների համար և 1 ուրլի թարգմանածդ երկու լիրիկական բանաստեղծությունների տողի համար: Հետադառնում թույլ կտաս ընդհանրապես 50 կոպ. հաշվելու տողը, որովհետև ժողովածուի բյուջեն կառականապես թույլ չի տալիս, ցավոք սրտի, ավելի բարձր վճարել: Դարձյալ շատ ու շատ շնորհակալ եմ Քեզնից և՛ կատարածդ թարգմանությունների, և՛ աչն գեղարվեստական հաճույքի համար, որ պատճառեցիր մեզ որպես ընթերցողի:

Սրտանց Քո

Վալերի Բրյուսով

Վ. Ի. ԻՎԱՆՈՎԻՆ

1915. օգոստոսի 13

Սիրելի՛ Վյաչեսլավ.

Երևում է, որ ամռանը Քեզ մոտ լինելու բախտ չունեմ: Ամեն անգամ, երբ լինում եմ քաղաքում, «գործերը» բոլորովին ճնշում են ինձ: Բայց քանի որ այս քանի օրը ես ու Ի. Մ. վերջնականապես կտեղափոխվենք «ձմեռային *կացարան», հուսով եմ, որ Դու թույլ կտաս կորցրածի տեղը հանել:

Նորից ու նորից շնորհակալություն եմ հայտնում Քեզ «Հաստատնի պոեզիա»-ին եռանդագին մասնակցելուդ համար: Քո նոր թարգմանությունները, ինչպես միշտ, դուր են գալիս ինձ, և մի քանիսր ես ու Ի. Մ.¹ շարունակ կրկնում ենք անգիր: Խոստովանում եմ, որ Պավ. Նիկ.-ը, ընդհակառակը, մի քիչ սառն ընդունեց դրանք, քան առաջ (գրում եմ սա նրա թույլատրությամբ): Մենք այս առթիվ նույնիսկ թունդ վիճեցինք... Բայց այս մասին՝ անհատապես հանդիպելիս: Համենայն դեպս ես շատ, շատ եմ խնդրում Քեզ, ինչպես և ամբողջ խմբագրությունը, նույնքան պատրաստակամորեն շարունակես աշխատել, ինչպես սկսեցիր:

Հիմա ուղարկում եմ Քեզ Թումանյանի «Անուշ» պոեմը, որ այնքան հավանեցիր Դու: Նրա երկու պոեմների Քո թարգմանությունից գերված՝ մենք որոշեցինք յոդովածուռ մեջ մտցնել և՛ այս չափածո վիպակը, որ առաջ նկատի չէինք ունեցել: Ե՛հ՜

¹ Խոսքն իր կնոջ՝ Իռաննա Մատվենայի մասին է:

Հույս ունեւմ, որ Դու դարձյալ կհամաձայնես վերստեղծել դա
 յուսերեն: Կտեսնես, որ բովանդակութեամբ ու բանաստեղ-
 ծականութեամբ աչն արժանի է դրան և արժանի է Քո շափածո-
 լին: Գալով հոնորարին՝ ինքդ սրռչիր, ելնելով աչն նկատա-
 ոումից, որ «շափածոյի» թերթը (մամուլը) պետք է համասո-
 բեցնել «լիրիկայի» թերթին: Լիրիկայով զրաւմամբ թերթերում
 հրատարակչի ծախսերը հեշտացնում են սպիտակ տեղերը՝
 աչնտեղ, ուր բանաստեղծութեան սկիզբը զրաւում է թերթի
 ներքին մասը, իսկ վերջը՝ վերին մասը: «Պոեմով»՝ շափածո
 պատմութեամբով բռնմամբ թերթերի վրա այդպիսի սպիտակ տե-
 դեր չկան ու տներն միջև էլ քիչ են տարածութեանները: Ուստի
 և հարկադրմամբ ենք լինելու մի փոքր՝ մի քանի տողոսով իջե-
 ցնել տողավճարը... Այդ հաշվարկումը ինքդ կատարիր ու
 ինքդ էլ նշանակիր վարձատրութեանը, աչնպէս որ ո՛չ քեզ նե-
 ւաջրած լինես, ո՛չ էլ ծանրութեանը զցես հրատարակչի վրա:

Հետո հույս ունեւմ, որ սա Քո վերջին աշխատանքը չի լինի
 մեր ժողովածուի համար: Դեռ շատ դարձ կա: Բայց կարծում
 եմ, որ շուտով կկարողանանք իրար տեսնել, և աչն ժամանակ
 ամեն ինչի մասին կխոսենք:

Ողջագոյութեւմ եմ Քեզ

Միշտ Քո՝

Վալերի Բրյուսով

Սիրելի՛ վշաշեստալ.

Ամենայն անհամարձակությամբ ու շփոթվածությամբ. բայց հարկադրված եմ կրկին, կրկին, կրկին, կրկին ու կրկին՝ դիմել Քեզ նույն ցավալի հարցով՝ ինչպե՞ս է «Անուշ»-ի թարգմանությունը: Իմ գրութունն անել է: Ժողովածուին վերաբերող ամբողջ նյութը հասցված է ինձ (բացի Հելլիի երկու բանաստեղծություններից, որ Բալմոնտն է թարգմանել և որ ծախրահեղ ղեպքում կարելի է չգետեղել), իմ ներածական հոգովածները գրված են, հրատարակելու թույլթր ձևը է բերված, տպարանի հետ համաձայնությունն են գալիս...

Այժմ ինձ խիստ անհրաժեշտ է «Անուշ»-ի թարգմանությունը, որ չափազանց կարևոր տեղ է գրավում ժողովածուի մեջ: Եթե դա իմ ձեռքի տակ լիներ, հենց հիմա էլ կկարողանայի գիրքը հանձնել տպարանին. դրա պակասը անորոշ ժամանակով հետաձգում է աշխատանքը և, եթե նկատի ունենանք նաև առաջիկա տոները, կարող ենք կորցնել երկու ամիս: Այս ամենը խիստ ճնշող է: Արդեն չեմ խոսում հրատարակիչների նկատմամբ զգացած իմ անհամար գրության մասին այն կապակցությամբ, որ այս թարգմանությունը Քեզ հայտնի պատմաններից մի քանիսի վրա ժամանակին, Քո իսկ ցանկությամբ, պնդում էի:

Ուզում եմ հավատալ, որ դու կհաղենաս ինձ դուրս հանել:

այս բոլոր դժվարութիւններից: Այլապէս, ինչպէս տեսնում ես, մի ելք է մնում ինձ՝ խնդրել Քեզ, որ տաս այն, ինչ արդէն կատարել ես, վերադարձնես բնագիրը, իսկ այդ ամենի հետեանքներն առնես Քեզ վրա: Հաճույքով ես անձամբ կզայի Քեզ մոտ գործերի վիճակից խոսելու համար, բայց քանի որ խոսակցութեան նշույթը այնքան էլ ուրախ չէ, ապա գերադասեցի գիմել անխոս թղթին ու կամացուկ ձեռնացող գրչին: Ու շատ եմ խնդրում ներսս ինձ, որ այս ամենը գրում եմ Քեզ. համարտա, որ ստիպված եմ այդպէս վարվել: Ինձ՝ ժողովածուի խմբագրին «Անուշ»-ի թարգմանութիւնն անհրաժեշտ է ամենա, ամենա, ամենակարճ ժամանակում: Եթէ նվազագոյն չափով հնարավոր է՝ կատարիր իմ խնդրանքը: Եթէ ոչ, մի՛ վրանար պատասխանել:

Սրտանց Քո

Վալերի Բելուսով

Ի. Ա. ԲՈՒՆԻՆԻՆ

12 օգոստոսի. 1915

Մեծահարգ և թանկագին

Իվա՛ն Ալեքսեևիչ.

Մի խումբ հայ բանաստեղծներ դիմեցին ինձ՝ խնդրելով. որ խմբագրեմ «Հայաստանի պոեզիան» ժողովածուն, որտեղ այդ պոեզիան՝ հիրավի խիստ նշանակալից, ներկայացվի ուսաներեն թարգմանված, հնագույն ժամանակներից (X—XIV դդ.) մինչև մեր օրերը: Ես համաձայնեցի երկա՜ս տատանումներից չետո և միայն այն ժամանակ, երբ որոշեցի նախօրոք սովորել լաչերեն, որին և հասա (որոշ չափով իհարկե), այս ամբողջ ամառը (հունիսից) նվիրելով մի հայ պրոֆեսորի տված դասերին: Այժմ արդեն սկսել ենք ժողովածուն կազմելու աշխատանքը: Ես թույլ եմ տալիս ինձ դիմելու Ձեզ՝ եռանդագին խնդրելով, որ շմերժեք մասնակցելու դրան: Մեր աշխատակիցների մեջ են Ա. Մ. Ֆյոդոսովը, Վյաչ. Իվանովը, Կ. Բալմոնտը, Ֆ. Սոլոդուբը և շատ ու շատ հաճելի կլիներ այս անուններից ավելացնել և Ձեր անունը: Մենք, անշուշտ, չենք կարող շատ բան պահանջել Ձեզանից.—որ Դուք ևս զբաղվեիք հայերեն սովորելով, թեև դա մի աշխատանք է, որը, ինչպես փոքրիկ համոզվեցի ես, վարձատրվում է հարյուրապատիկ:

Բայց թերևս Դուք համաձայնեք մեկ կամ մի քանի (որքան ավելի, այնքան հաճելի մեզ համար) թարգմանություն կատարել ուսաներեն տողացի թարգմանությունից, որին կկցենք բնագրի ճիշտ տառադարձությունը ուսուսկան տառերով: Այդպես

են թարգմանություններն անում և մեր մյուս բոլոր աշխատակիցները, ինչպես և ես, որովհետև հայերենի իմ գիտելիքները առայժմ թույլ չեն տալիս ինձ աշխատել՝ առանց բնավ աչքալիսի օժանդակ միջոցների: Ժամանակին Դուր արդեն մի քանի թարգմանություն արել եք հայերենից, և հիմա ես գործիմացությամբ կարող եմ հաստատել, որ զրանք ուսերեն եղած ամենահաջողներից են: Իմ խնդրանքը կատարելով՝ Դուր խիստ կպարտավորեցնեիք նաև անձամբ ինձ, և՛ ժողովածուի ամբողջ խմբագրությունը, և՛ ամբողջ «Հայկական կոմիտեին», որը զրա հրատարակչն է:

Նկատի ունենալով ժողովածուի հետապնդած հասարակական խնդիրները՝ մի անգամ ես ուսւ մարդկանց ուշադրությունը դարձնել հայ ժողովրդին, ցույց տալ, որ նա արժանի է մեր ամբողջ ուշադրության ոչ միայն իր ապրած անհավատալի աղետների պատճառով, խմբագրությունն իր պարտականությունն է համարում խնայողաբար ծախսեր կատարել (հիշեցեք, որ Կոմիտեի վրա դրված է նաև հայ զաղթականների հոգ տանելու պարտականությունը): Ուստի թարգմանությունների համար սովորական հոնորար է նշանակված սոդիշ 50 կոպ.: Բայց եթե իհարկե այս հոնորարը անբնորոշ է, և Ձեզ, ապա բավական է, որ Դուր մի խոսք ասեք, և Ձեզ համար բարխություն բացառություն կարվի:

Հուսով եմ, որ Դուր հնարավոր կհամարեք մի քանի անգամ պատասխանելու որքան կարելի է մոտ օրերս, որովհետև ցանկանում ենք արագացնել հրատարակությունը: Ձեր համաձայնության դեպքում անմիջապես կուղարկենք Ձեզ տեքստերը՝ թարգմանությամբ (տողացի) ու տառադարձությամբ հանդերձ:

Հոգով Ձեզ անձնվեր

Վալերի Բրյուսով

Հ. Գ.—Համենայն դեպս եռանդագին խնդրում ենք չմերժել մի բան՝ թույլ տաք մեզ արտատպելու հայերենից կատարած և մամուլում արդեն հրատարակված Ձեր թարգմանությունները. դրանցից ինձ հայտնի են երկուսը՝ մեկը Մատուրյանից, մյուսը Իսահակյանից:

Սիրելի և մեծարգո

Իվան Ալեքսեևիչ.

Մեզ խիստ վշտացրիք Դուք՝ արգելելով, որ արտատպենք հայերենից կատարած Ձեր թարգմանությունները: Համառոտ են, ամենայն անկեղծությամբ կրկնում եմ, որ այդ թարգմանությունները շատ լավ են: Եթե կուզեք, մենք կուղարկենք. Ձեզ բնագրերի տողացի թարգմանությունները, որպեսզի Դուք կարողանաք համոզվել, թե որքա՜ն հարազատորեն կարողացել եք Դուք վերարտադրել բնագիրը, պահպանել նրա բոլոր գույները: Ուզում եմ հավատալ, որ Դուք դեռ «գալույթը կփոխարինեք սիրալիրությամբ»:

Այսօր օգտվելով Ձեր բարեհաճ թույլատրությունից՝ ուղարկում եմ Ձեզ թուրքահայերի ամենանշանակալի պոետներից մեկի՝ Դուրյանի բանաստեղծությունները, հուսալով, որ Դուք կուզենաք վերարտադրել դրանք ռուսերեն: Թարգմանությունը թերևս շատ է բառացի, բայց Դուք իհարկե կկռահեք, թե ինչ է թաքնված այդ անվարժ, արձակ տողերի տակ, որոնց մեջ թարգմանիչը չի կարողացել արտահայտել բնագրի սեղմ ուժը: Բնագրի չափը մեր քառատող չամբի նման մի բան է՝ լուրարական հանգերով (հայերենում շեշտը միշտ, ավելի ճիշտ՝ զրեթե միշտ զրվում է վերջին վանկի վրա):

Ներեցեք, որ ուշացումով եմ պատասխանում Ձեզ. պատճառներից մեկն էլ իմ երկարատև տկարությունն էր:

Բարեկամաբար Ձեզ անձնվեր

Վալերի Բրյուսով

Թանկագին Ֆլո'րոս Կուզմիչ:

Թերևս Դուք զեռ չեք մոռացել, որ սիրալիր կերպով համաձայնեցիք թարգմանություններ անել «Հայաստանի պոեզիան» ժողովածուի համար: Այդ մասին Ձեզ հետ բանակցություններ է վարել Պ. Ն. Մակինցյանը: Այժմ ես ստանձնել եմ այդ ժողովածուի խմբագրումը (որի համար մի քանի ամիս եռանդագին հայերեն էի սովորում) և իմ խնդրանքն եմ միացնում խմբագրության բոլոր անդամների թախանձագին խնդրանքներին: Դուք մեզ բոլորիս խնայող կպարտավորեցնեք, եթե, այսպես ասած՝ «իրազործեք» Ձեր համաձայնությունը: Այս նամակի հետ ուղարկում եմ Ձեզ երկու բանաստեղծություն՝ Վահան Տերյանի (որ, ի միջի այլոց, հայերեն է թարգմանել Ձեր բանաստեղծությունները) — տեքստ-տառադարձությունն ու տողացի թարգմանությունը: Ինձ թվում է, թե այս բանաստեղծությունները բավական լավ են Ձեր թարգմանությանն արժանանալու համար: Իսկ եթե բանաստեղծությունը Ձեր սրտով չլինի, ես սիրով կուղարկեմ Ձեզ մի ուրիշը կամ մի քանիսը՝ քնարություն կատարելու, և վերջապես մի ամբողջ շարք, եթե Դուք ուզենաք թարգմանել մեզ համար ոչ թե մեկ, այլ երկու-երեք կամ ավելի:

Հուսով եմ, որ ամառը, չնայած աշխարհի երկնակամարի ամպրոպային լինելուն, Ձեզ համար, ինչպես միշտ «Բերքառատ» եղավ, և Դուք Ձեզ հետ քաղաք եք բերել բանաստեղծությունների մի նոր զիրք: Եթե Մոսկվայում լինեք, չմոռանաք մշտապես բարեկամաբար Ձեզ նվիրված

Վալերի Բյուսուվին

Ֆ. Կ. ՍՈՒՈՔՈՒԲԻՆՆ

1916. հունվար

Մեծարգո Ֆյոդոր Կուզմիչ.

*Ուղարկում եմ Ձեզ հոնորար հաշերենից կատարած Ձեր
տրանշեյի թարգմանությունների համար: Սրտագին շնորհակա-
յություն ուղարկության համար: Ձեր թարգմանությունները
այլինեն մեր ժողովածուի պարզը:*

Բարեկամաբար Ձեր անձնակեր

Վալերի Բրյուսով

Կ. Ի. ՉՈՒԿՈՎՍԿՈՒՆ

12 օգոստոսի, 1915

Թանկագիր՝ն Կոռնեյ Իվանովիչ.

Այժմ ես խմբագրում եմ «Հայաստանի պոեզիան» ժողովածուն (հնագույն ժամանակներից, ներառյալ X, XVI, XVII և այլ դարերի բանաստեղծներին): Ինքս դրա համար ամփոփեցի հայերեն (ամբողջ ամառը դաս էի առնում «պրոֆեսորից»): Այդ նույնը ուրիշներից իհարկե պահանջել չեմ կարող, բայց և այնպես ինձ թարգմանություններ են պետք — չափ թարգմանություններ: Չէի՞ք համաձայնի մի քանիսն էլ Դուք անել՝ անշուշտ տողացի թարգմանությունից: Հոնորարը համեստ է, բայց վաճելու՜ տողը 50 կոպ.: Եթե ազատ ժամանակ ունեք, մի երկու-երեք ժամ, ինչո՞ւ չանեք:

Ձեր վալերի Բրյուսով

ՀՈՎՀ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻՆ,

ապրիլ. 1916

Ի՞նչ անկադին Հովհաննիսյան.

Ամաչում, շա՛տ եմ ամաչում, որ մինչև այժմ չեմ գրել Ձեզ:
Հիշա՜տ է, ես հիվանդ եմ եղել գրեթե այդ բոլոր ամիսներին:
Բայց դա բնավ էլ արդարացում չէ: Առավելապես «իմ մեղքը
մեղմում է» այն, որ այդ ամբողջ ժամանակ ես գրադված եմ
եղել, որքան միայն ներում էր առողջությունս, մեր ժողովա-
ծուի գործով: Ամբողջ ժամանակ ես գրադվել եմ միայն հաշ-
կական պոեզիայի հարցերով. բանաստեղծություններ էի
թարգմանում հայերենից, ուղղում էի հայերենից կատարված
թարգմանությունները, գրում էի հայկական պոեզիայի մա-
սին, կատարում էի Հայաստանի վերաբերյալ գրքերի սրբա-
դրությունը (ընդամենը երեք գրքի): Եվ այսպես հոգով միշտ
հեզ հետ էի, շատ ու շատ անգամ կարդալով խորամուխ եմ
եղել Ձեր պոեմների մեջ, շատ անգամ եմ գրել Ձեր անունը,
խորհել եմ Ձեր մասին և Ձեր պոեզիայի մասին: Այս ամենը
յնքան համառոտ է մի նամակի, որը ես չեմ գրել: Բայց և
այնպես հավատացեք, որ և՛ ես, և՛ Իոաննես Մասվեկենյան այդ
նույն նամակը բազմիցս գրել ենք մտովին ու մեր գրույցնե-
րում, և եթե այն չի «մարմնավորվել» թղթի վրա, ապա այդ
էլ եմ էլ ավելի շուտ նամակ գրելու ցանկությունից, յան սակավությունից:

Այժմ վերհիշում եմ Բաքվում անցկացրած մեր օրերը որ-

սկսեց մի շքնաղ տեսիլ: Հաճախ չէ, որ նուշնիսկ մեզ՝ պոետներ-
րիս, կլանեքում երջանկություն է վիճակվում լինել պոեզիայի ու
աշխարհի նվիրված անձանց շրջանում, ինչպես այդ մեզ պատա-
հեց կրակապաշտների բաղադրում: Եվ է՛լ ավելի բիշ է երջան-
կություն վիճակվում հանդիպելու իսկական պոետի, ինչպես
և երջանկություն ունեցա հանդիպելու Ձեզ: Գիտեմ, որ այն
օրերին ևս երջանկություն ունեցա տեսնելու Ձեր լավագույն
կերպարը, բայց չէ՝ որ դա հենց Դուք եք՝ իսկականը, և որպես
աշխարհին էլ ևս Ձեզ հիշում եմ, պիտի հիշեմ և միշտ էլ պի-
տի ճանաչեմ: Թողենք մեր առօրյա զեմքն ուրիշներին և մեր
շրջանում՝ պոետների շրջանում, լինենք պոետներ. սքանչելի
մի անուն, որը միշտ նույնն է նշանակում մեր ժամանակնե-
րում, նավթաշտաբակների ու հիդրոպլանների դարում, ինչ-
պես գազաններին ու ժայռերը դյուբած Ուփսթաի դարում: Եւ
միշտ հավատացել եմ Պուշկինի բանաստեղծութուններին.

Издревле счастливый союз
Поэтов меж собою связует...»

Պոետները, վաղ ժամանակներից սկսած, և այդպես էլ կլի-
նի հավիտյանս, բնորոշ միջև Բարատինսկու պոետներած
«վերջին պոետը», կազմում են «գաղտնի բնկերություն», «հա-
ճելի միություն» այս աշխարհում: «Երգվում եմ Օվիդիոսի ուր-
վականով», ինչպես ասում է Պուշկինը, ևս ինձ այնքան մոտիկ
եմ համարել Ձեզ, որ միանգամից, խճարկե, դրա «իրավունքն»
ունենալու, ինձ կապված եմ համարել Ձեզ հետ, ասես թե,
վաղեմի բարեկամությամբ: Ահա թե ինչու սիրտ եմ անում
դրելու Ձեզ այս ստեղծագործության կցկտուր տողերը: Եվ ահա թե
ինչու, թերեւ, ևս թույլ եմ տվել ինձ այսքան երկար ժամանակ
չգրել Ձեզ. բարեկամությունը կների այդ. բարեկամաբար կա-
րելի է կատարել այն, ինչ պաշտոնապես անթույլատրելի կլի-
ներ: Եվ ևս հուսով եմ, որ Դուք ինձ կպատասխանեք նույնպի-
սի բարեկամաբար ներողամտությամբ:

Նամակագրության մեջ, Դուք գիտեք, որ զժվարը սկսելն է:
Իսկ եթե առաջին նամակն ուղարկված է, մնացածները ծնվում
են ինքնին:

Ուրեմն թույլ տվեք ինձ հավատալ, որ այս տողերը սկիզբ
կդնեն մեր փոխադարձ իսկական նամակագրության:

Ձեզնից ստացվող լուրերը ինձ շատ և շատ կուրախացնեն:
Գրեցեք ինձ այն ամենը, ինչ այն բոլորներին, երբ գրելու եք,
կցանկանաք ուսել: Այդ խոսքերից ես ամենից ավելի ձիշտ
կհասկանամ ե՛րբ, ինչ եղել է, ե՛րբ, ինչ լինելու է:

Իրաննա Մատվենյան «խոնարհվում է» Ձեր առաջ, խրնդ-
րում է հիշել իրեն և սրտագին ողջունում է: Սրտանց զրկում եմ
Ձեզ:

Միշտ Ձեր

Վալերի Բրյուսով

ՀՈՎՀ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍԱՆԻՆ

20 հոկտեմբեր, 1916

Թանկագին Հովհաննիսյան.

Շատ կցանկանալի տեսի Ձեզ այնպիսի խոսքեր, որոնք կարողանալին գոնե որեւէ չափով թեթեւացնել Ձեր հոգին՝ Ձեր սպրած ծանր օրերին, սակայն մարդկային լեզվի մեջ այդպիսի խոսքեր չկան... Ի՞նչպես յուրաքանչյուր ոք, «ով ապրել ու գրացել է», եւ գիտեմ, թե ինչ է նշանակում՝ մերձավորի կուտար (թեկուզ ե ոչ սրբու): Ես,— հավատացեք ինձ,— հասկանում եմ, բայց ահա՛ ամբողջը, ինչ իրավունք ունեմ գրելու... Ես չգիտեմ, թե ինչ հայացք ունեք Դուք մահվան մասին: Իսկ ես, ինչպես տեսի եմ մի բանաստեղծության մեջ,

Это—не надежда и не вера,

Не мечтой объята любовь,

Это—знайте, что за жизнью строй

В жизни лучшей встретимся мы вновь.

Այստեղ երկար ու անտեղի կլինեք բացատրել, թե ինչպես եւ հասա այսպիսի իմացուրյա՞ն, բայց կրկնում եմ՝ ես իմանում եմ, այնքան եմ իմանում, որքան դա կարող է մարդը «իմանալ», քանի որ գոյություն ունեն գիտական ճշմարտություններ. գիտեմ, որ այստեղ բաժանումը մշտական չէ: Եթե ես կարողանալի հայտնել Ձեզ իմ «իմացությունը», կշտապեի կատարել դա հաճությամբ, բայց հնարավոր չէ անել հաղարավոր վերստ հեռավորությունից:

Ինձ մնում է միայն հիշեցնել Ձեզ իմ և Ձեր ընդհանուր հայրենիքը՝ պոեզիան: Ինձ համար չեն եղել մեռելային — աշխարհի ծանր օրեր, որ «քաղցր հնչյունների ու աղոթքների» մոլորական հմայքները ինչ-որ ցավագին-քաղցր մխիթարություն չպատճառեին ինձ: «Նրբեմն կրկին ներգաշնակությամբ եմ արբենում», — ասել է մեզ Պուշկինը, իսկ ինչ վերաբերում է ինձ, ես միշտ որոնել եմ մի բան՝ այդ «ներգաշնակությունը»: Բանաստեղծություններ կարդալ, բանաստեղծություններ գրել երբ կյանքը եղել է չափազանց դժուար... Դա ակամայից, անհաղթելիորեն գեպի իմ հոգին կվերադարձնեն գիտակցությունն աշխարհորոշունի, որի մեջ հաշտվում են բոլորը, նույնիսկ մահը... Սակայն, կրկին ու կրկին զգում եմ անպարտությունը տաված խոսքերի, «արտաբերված մտքի», որն արդեն իմ նամակում դարձավ «սուտ», թեև իմ գիտակցության մեջ էր և մնում է «ճշմարիտ»:

Այսօր դժվարանում եմ գրել Ձեզ ուրիշ շատ բաների մասին: Շնորհակալություն մեր «Հայաստանի պոեզիան» ժողովածուի վերաբերյալ Ձեր բարի խոսքերի համար: Գրքում մտնելն աշխատելն իմ չէ, ինչպես ցանկալի էր, շատ բան պակասում է, որոշ բան էլ ճիշտ չէ, սակայն մարդկային ուժերը ու համանափակ են: Մաքուր խղճով կարող եմ ասել, որ արել եմ այն, ինչ կարողացել եմ: Կաշխատեմ հետագայում անել տուայել լավ, տուվել արժանի Ձեր գեղեցիկ հայրենիքին, որին հետզհետե ավելի եմ բարեկամանում, քանի որ շարունակում եմ պարտակել Հայաստանի պատմությամբ (պատրաստում եմ հատուկ գիրք, որ արդեն սկսել է տպագրվել): Հուսով եմ համեմատաբար շուտ տեսնել Ձեզ, որովհետև հունվարին հրավիրված եմ, — որ Դուք, հավանաբար լսել եք, — դարձյալ մի քանի դասախոսություն կարգալու Բաքվում: Եվ այնպես, մինչ նոր հանգիստ:

Շատ, շատ ուրախ կլինեմ կրկին սեղմելու Ձեր ձեռքը:

Սրտանց Ձեր

Վալերի Բրյուսով

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹՈՒՆԱՆՅԱՆՈՒՆ

13 ապրիլի, 1916

Թանկագին Իվան Ֆադեևիչ.

Ամաչում եմ, և անշափ ամաչում, որ մինչև հիմա ես չեմ գրել Ձեզ, շնորհակալություն չեմ հայտնել Ձեզ և Ձեր բնականիքին այն բացառիկ գուրգուրանքի համար, որով Գուրգուրեցիք մեզ թիֆլիսում: Իմ լուսնյան ոչ թե արդարացումը, այլ միայն բացատրությունը կարող է լինել այն, որ այդ ամբողջ ժամանակ գրադաված էի, կլանված, հափշտակված հենց մեր Հայկական ժողովածուով: Այդպիսով հոգեպես ես ամբողջ ժամանակ եղել եմ Ձեզ հետ, և Ձեզ հետ անձնապես, քանի որ խորանում էի Ձեր պոեզիայի մեջ, թարգմանում Ձեր բանաստեղծությունները, գրում Ձեր մասին, և անցյալի հայ բանաստեղծների այն ամբողջ աշխարհի հետ, որ այնքան թանկ է Ձեզ համար: Ու թեև ես Ձեզ ոչ մի նամակ չեմ գրել, այնուամենայնիվ չի եղել մի օր, որ ես բազմիցս և շատ շատածեմ Ձեր մասին, ակամա սրտագին երախտագիտությունը հիշելով և՛ Ձեր դեմքը, որքան ես կարողացա ճանաչել Ձեզ, ինձ համար անմոռանալի, թիֆլիսյան այն օրերին: Ե՛վ արդեն որպես երկրորդական բան ասեմ, որ այդ ամբողջ ժամանակամիջոցում (գրեթե երեք ամիս) ես եղել եմ փառապող, բայց այս մեկը, իհարկե, չի կարող որե՛է չափով բացատրել իմ լուսնյակներ, ուստի և տկարությունս մասին ո՛չ մի խոսք չեմ ասի այլևս: Հիվանդ էի, դա վատ է, ահա ամբողջը:

Ժողովածուի մասին գուցե Դուք որեւէ բան զիտեք յրազրե-
րից (հայկական և ռուսական): Շուտով արդեն մենք կունե-
նանք մի մեծ ուրախություն (ևս հուզմունքով և երկչոտու-
թյամբ եմ կանգնած Ձեր դատաստանի առաջ)— չասցնել Ձեզ
տնդրանիկ օրինակներից մեկը: Ես չեմ կանխի զեպքերը և
չեմ խոսի գրքի առավելությունների մասին, ինձ՝ որպէս նրա
խմբագրի և զլիաւոր աշխատակցի, դա հարմար էլ չի: Բայց
իրավունք եմ համարում պարծենալ մի նվաճումով՝ զես մինչև
գրքի յուշս տեսնելը նա ռուս ընթերցողների լայն շրջաններում
արթնացրեց հետաքրքրություն զեպի հայկական պոեզիան:
Մոտ ժամանակներս ևս դասախոսութիւն կարդացի համալսա-
լանում (Ռուս. Գրակ. Սիրողների Ընկերութիւնում) «Միջ-
նադարյան հայ պոեզիայի մասին» (Գրիգոր Նաբեկացուց մին-
չև Սայաթ-Նովա) և կարողացա համոզուել, թե որքա՛ն են հե-
տաքրքրում ընթերցողները, որոնք առաջ չէին էլ մտածում,
թե հայկական պոեզիա գոյութիւն ունի: Եվ ևս ստանում եմ
բազմաթիւ նամակներ հայերից և ռուսներից, որոնք վկայում
են նույնը: Եթե կարելի լիներ հասնել միայն այդ նպատակին,
դա կլինի իմ աշխատանքի վարձաւարտութիւնը հարչուր և ավե-
լի անգամով:

Ձեր բանաստեղծութիւններին, ինչպէս Դուք արդեն զի-
տեք, ավելացավ «Մի կաթիլ մեղր»-ի թարգմանութիւնը (թեև
Կ. Ս. Միքայելյանն արդեն ուղարկել է Ձեզ թարգմանութիւնը,
ուղարկում եմ մի օրինակ էլ, գուցե պետք դա): Հեքիաթի վեր-
արտադրութիւնն ինձ թվում է շատ հաջողված, որքան, իհար-
կե, ևս կարող եմ դատել: «Անուշը» թարգմանված է ամբող-
ջությամբ (Վյաչ. Իվանովի կողմից), թեև հիշտ է «աղատ»,
բայց հրաշալի տողերով: Մի կոմպոզիտոր ծանոթանալով
թարգմանութեանը՝ ցանկութիւն հայտնեց «Անուշի» սյուժե-
տով օպերա գրել: Իհարկե, ժողովածուի բացերը ևս զիտեմ և
զգում եմ ամենքից ավելի, բայց հուսով եմ, որ այնտեղ կան
նաև առավելութիւններ, և այդ ինձ միտքարում է: Համենայն
դեպս գրքում (բացի միջնադարյան և ժողովրդական պոեզիա-
լից) կենտրոնական տեղ են զբաղում Ձեր, Շ. Նովհաննիսյանի,

Ա. Իսահակյանի բանաստեղծությունները: Հենց միայն դա, ինձ թվում է, արդեն արժանիք է... Բայց, ներեցեք, որ ես խոսում եմ միմիայն ժողովածուի մասին. կրկնում եմ՝ այս բոլոր ամիսներին ես միայն նրանով եմ զբաղված, միայն նրանով եմ «ապրում», հետևաբար ամբողջապես հայկական պոեզիայի լյուրումն եմ:

Կրկին, կրկին և կրկին անգամ խնդրում եմ Ձեզ ընդունել իմ և Իսահակ Մատիսենայի զոհունակութունը Ձեր ցույց տված ամբողջ ուշադրության համար: Եվ, հավատացեք, որ սեկախ դրանից, իմ հիշողությունները մեր հանդիպման մասին մնում են և կմնան միշտ ինձ համար ամենաթանկագին հուշերի շարքում: Ավա՛ղ, ինձ ես հաճախ շի պատահում հանդիպել այս կյանքում բանաստեղծի՝ այդ բառի լրիվ և լավագույն իմաստով: Մի մեծեր մեր սրտագին ողջունները հաղորդել Ձեր ամուսնուն և երեխաներին, բոլորին, ով Ձեզ հետ է և ով բաժանված է (հուսով եմ ոչ երկար ժամանակով):

Հոգով Ձեզ նվիրված՝

Վալերի Բրյուսով

ՀՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

1 փետրվարի, 1917

Սիրելի՛ և շատ հարգելի
Իվան Ֆադեեիչ.

Ձգիտեմ՝ ինչպես ներողություն խնդրել Ձեզինից՝ Ձեզ պատահառածս գլխացավանքի համար—խոստանալով զալ Թիֆլիսիսական ճետո ստիպված եղա հրաժարվել այդ պատվից ու բավականությունից, որովհետեւ, ճշմարիտն ասած, ես մեծ պատիվ եմ համարում դասախոսություն կարդալ Ձեր նախադասությունս, և ինձ համար հսկայական հաճությւն կլինէր նորից տեսնվել Ձեզ հետ և Թիֆլիսի այն ամբողջ շրջանի հետ, ունենցյալ տարի այնպես զրկաբաց ընդունեց մեզ՝ Ի. Մ. և ինձ, և որք մենք սրտանց սիրեցինք։ Սակայն բախտն այլ կերպ տնօրինեց։ Նախ՝ Բաքվում իմ դասախոսությունները ձգձգվեցին, իսկ Մոսկվայում ինձ խիստ անհետաձգելի գործեր էին սպասում, երկրորդ՝ որոշ չափով հոգնածություն հետևանքով ես ինձ բավականաչափ առույգ չէի զգում, մի փոքր վատառողջ էի և վախեցա, որ Թիֆլիսում դասախոսություններ կարդալու համար նոր լարվածությունն ինձ բոլորովին կհիվանդացնի. երրորդ՝ հանկարծ հետեւեց մինչև փետրվարի 15-ը երկաթուղային երթևեկությունը դադարեցնելու վերաբերյալ կարգադրությունը, որը հարկադրեց ինձ շտապ մեկնելու։ Ինչպես էլ որ լինէր, ես ոչ մի կերպ Թիֆլիս զալ չէի կարող, և դու համար նորից շատ ու շատ ներողամտություն եմ խնդրում Ձե-

դանից: Եթէ Դուր անուամենայնիւ ցանկանում եք, որ մեկ կամ մի քանի դասախոսութիւն կարգամ Թիֆլիսում, ես կաշխատեմ այդ դասախոսութիւնները կարգալու համար զաւտահարի երկրորդ կեսին: Թույլ տվեր այդ պլանի մասին Ձեզ մանրամասն զրել Մոսկովայից, երբ տվելի ճշգրիտ կտարգովի. թէ որ օրերն ինձ համար հնարավոր կլինի այդ ճանապարհորդութիւնը կատարել: Իսկ այժմ ես Ձեզ միայն պիտի խնդրեմ իմ այս մերժմանը վերաբերվել ներողամտութեամբ և համատալ, որ ինձ ամենից շատ վիշտ տաւճանց Ձեզ հետ աեսնվելու և նոքից Թիֆլիսում լինելու երազանքից հրաժարվելը: Համենայն դեպս, այս բոլորից առավելապես տուժել եմ ես, այնպես որ ինձ մի՛ զրկեր իմ նկատմամբ Ձեր ունեցած սիրալիր վերաբերմունքից, որն ինձ համար այնպես թանկ է:

Բարի եզեր Իոսննա Մատվենայի և իմ անունից բարեկու Ձեր աիկնոջը, սիրելի նվարդին, Համլիկին (ներեցեք, որ ես նրանց իրենց անուններով եմ կոչում), որոնք այնպես սիրալիր չոզ էին տանում մեր մասին, Ձեր բոլոր երեխաներին և բոլոր նրանց, որոնց հետ մենք երջանիկ առիթ ենք ունեցել ծանոթանալու անցյալ անգամ այդտեղ Էդած ժամանակ: Անձամբ Ձեզ սրտանց շնորհակալութիւն՝ Ձեր սիրալիր ուշադրութեան և իմ դասախոսութիւնը կազմակերպելու ցանկութեան համար: Համատալեք, որ ես անփոփոխ կերպով սիրում եմ Ձեզ, որպես բացառիկ գեղարվեստագետի և խորը պոետի, և սրտանց նվիրված եմ Ձեզ՝ Ձեր գեպի մեզ ցուցարեբած բարեկամական ամբողջ վերաբերմունքի համար:

Ձեզ խորապես հարգող՝

Վալերի Բրլուտով

Հ Ե Ռ Ա Գ Ի Ր

Տ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻՆ

26 դեկտեմբերի, 1915

Շնորհակալ եմ: Դասախոսությունը՝ 8-ին, ուրբաթ: Մրա-
դիրը՝ Հալաստանի պոեզիան, այն ազդեցությունները, որոնց
ներքո կերտվել է հայ գրականության ինքնուրույնությունը,
նագույն պոեզիան, ժողովրդականը, միջնադարյանը, նորը,
խուրճահայերի և ռուսահայերի պոեզիայի տարբերությունը:
Հայկական պոեզիայի նշանակությունը եվրոպական գրակա-
նության համար: Դասախոսությունն իլյուստրացիայի կեն-
թարկվի հայկական պոեզիայի նմուշներով՝ հեղինակի թարգ-
մանությամբ:

Մանրամասնությունները նամակով:

Վալերի Բյուսով

Տ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻՆ

30 դեկտեմբերի. 1915

Ողորմած աներ,
պ. Հովհաննիսյան.

Համաձայն Ձեր ցանկության, ես հեռագրով, համառոտակի, հաղորդել եմ Ձեզ իմ գեկուցման ծրագիրը, որը, հուսով եմ, բավարար կհամարվեր ազմինիստրացիայի պահանջները կատարելու համար: Այժմ ուղարկում եմ ավելի մանրամասն ծրագիր, որը, թերեւ, Դուք կցանկանաք տպել աֆիշի և այլ ձևով: Ծրագրի մեջ թվարկված են, իհարկե, ոչ բոլոր անունները, այսինքն՝ ոչ այն բոլոր պոետները, որոնց մասին ես նախատեսում եմ խոսել, առանձնապես նորագույններին:

Մենք (ևս գալիս եմ կնոջս հետ) Մոսկվայից դուրս ենք գալիս ամսի 4-ին, ձեպրնթաց գնացքով (Միջազգային Բնկերության] վագոնում) և պետք է Բաքվում լինենք 7-ի վաղ առավոտյան: Օգտվում եմ առիթից հայտնելու Ձեզ, որպէս Բնկերության նախագահի, իմ սրտագին շնորհակալությունը ինձ ուղղված հրավերի համար, որն ինձ հնարավորութուն կտա հայկական պոեզիայի վերաբեռնալ իմ հայացքները պարզել անկնդիրների առաջ, որոնց սրտին մոտ է այդ հարցը և որոնց շատ է հետաքրքրում այն:

Ընդունեցեք խորին հարգանացս և Ձեզ ծառայելու պատրաստակամությանս հավաստիքը:

Վալերի Բրյուսով

ГОРОДЪ

ЭРИВАНЬ

12 ЯНВАРЯ 1916 ГОДА ВЪ ЗАЛѢ ГОРОДСКОГО КЛУБА

СОСТОИТСЯ

ПУБЛИЧНАЯ ЛЕКЦІЯ

ВАЛЕРІЯ

БРЮСОВА

НА ТЕМЪ

АРМЯНСКАЯ

ПОЭЗІЯ

ЦѢНЫ БИЛЕТОВЪ: 3 р. до 50 к.

Билеты продаются въ клубѣ

и въ кассѣ

ПРОГРАММА ЛЕКЦІИ 12-го ЯНВАРЯ 1916 г.

1. ВВЕДЕНІЕ. СЛОВАРЬ. ГЛАВНЫЯ ПОНЯТІЯ

2. СЛОВАРЬ. ПОНЯТІЯ

3. СЛОВАРЬ. ПОНЯТІЯ

4. СЛОВАРЬ. ПОНЯТІЯ

5. СЛОВАРЬ. ПОНЯТІЯ

6. СЛОВАРЬ. ПОНЯТІЯ

7. СЛОВАРЬ. ПОНЯТІЯ

8. СЛОВАРЬ. ПОНЯТІЯ

Երևանում 1916 թ. հունվարի 18-ին Վ. Բրյուսովի կարդացած
գաղափարաբանական հայտարարությունը.

Հ Ե Ռ Ա Ք Ե Ր

Տ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻՆ

մոտավորապես 1916 թ. սկզբին

Հրաժեշտից հետո մենության ժամերն ստիպեցին մեզ ավելի խորն զգալ այն ողջ սիրալիրությունը, որով բնդունեցիր Դուր մեզ: Մեր նկատմամբ ցուցաբերված բացառիկ ուշադրության համար նորից ու նորից շնորհակալություն ենք հայտնում Ձեզ, որպես Լճակերության նախագահի, բանաստեղծ Հովհաննիսյանին, Լենգրեսայանցին, Մալխասյանին, Խանդավազյանին, բոլոր համակրելի տիկնանց և բոլոր նրանց, ովքեր սիրալիր կերպով բնդունեցին մեզ:

Տեղ հասանք բարեհաջող, մեզ զիմավորեցին չափազանց բիրտլիր, սակալն չենք կարող մոռանալ Բաքվի օրերը:

Վալերի Բելյուսով

Տ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍԱՆԻՆ

7 հունիսի, 1916

Մեծահարգ

Տիգրան Ներսեսովիչ.

Ամբողջ հոգով երախտապարտ եմ Ձեզ, որ հիշում եք ինձ
և: ուշադիր եք իմ հանդեպ: Յափոք սրտի ամառը ես հնարավո-
րութիւն չունեմ մեկնելու Մոսկվայից—մի կողմից՝ շատ եմ
պրազոված, մյուս կողմից ուզում եմ հանգստանալ պոետական
պայմաններում, իսկ ճանապարհորդութիւններն աշնանմե-
նացնիմ միշտ հոգնեցուցիչ են: Թերեւս մինչև աշուն ես նշույթ
ունենամ հայկական միջնադարյան դրականութեան մասին մի
նոր դասախոսութիւն կարդալու համար՝ ոչ միայն պոետիայի,
այլ պրոզայի վերաբերյալ, իսկ տուած ոչ մի նոր բան չունեմ:
Ուստի թույլ տվեք շնորհակալութեամբ մերժել Հանքային
Ջրերի որեւէ վայրում դասախոսութիւն կարդալու առթիւ Ձեր
արած առաջարկութիւնը: Այն էլ կա, ճիշտն ասած, որ կուրոր-
տային հասարակութիւնն այնքան էլ սրտովս չէ: Դրա փոխա-
քէն շատ ուրախ կլինեի նորից լինել Բաքում, որի մասին
մենք՝ ես և Ի. Մ.-ն՝ ամենալավ հիշողութիւններն ունենք:

Բարեւում ենք Ադրիեննա Արեքսանդրովնային և ցանկանում
էնք նրան բարեհաջող ամառ:

Ձեզ անձնովեր

Վալերի Բրյուսով

Տ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍԱՆԻՆ

23 փետրվարի. 1917

Մեծաճարգ և թանկագին՝
Տիգրան ներսեսովիչ.

Ներեցեք, որ սա առաջին նամակն է մեկնելույս հետո: Բայց Դուք կոահում եք, թե հազիվ էի երևացել Մոսկվայում, որ ինձ վրա, ասես թե զայլերի ոհմակ, թափվեցին ամեն տեսակի գործեր: Մինչև այժմ էլ այնպես շոշապատված եմ դրանցով, որ հազիվ հազ ըստե եմ ընտրում բարեկամական նամակ գրելու: Բայց ես և Ի. Մ.-ն մեր զրույցների ընթացքում հաճախ հիշում ենք Կասպիայի ծովափը, ուր մեզ համար այնքան ուրախ օրեր անցկացրինք, հիշում ենք կովկասյան մեր բոլոր բարեկամներին և իհարկե ամենից առաջ Ձեր տունը, ուր մենք ունեցան սիրալիր ընդունելություն դտանք, և Ադրիեննա Ալեքսանդրովնային, որին, նրա ուշադրության համար, հազիվ թե կարողանանք, ինչպես կցանկանալիք, հալտնել մեր երախտագիտությունը:

Մասնավորապես, շատ լավ եմ հիշում խոստումս՝ ճարել Ձեզ համար Սոփոկլեսի Ձեզ հարկավոր հրատ[արակությունը]: Բայց մեր օրերում այնքան էլ հեշտ չէ ստանալ որոշակի մի գիրք: Ես արդեն դիմել եմ մի քանի գրախանութներ—Դեյրնեքը բոլորովին հրաժարվեց որոնել հարկավոր հրատ[արակությունը], Տաստենը խոստացավ «փնտրել», Վոլֆը հանձն տռավ «սպտովիրել»: Ես նրան հանձնարարեցի «սպտովիրել»,

բայց այժմ այդ արարողութիւնը տեւում է մի քանի ամիս և հաճախ որեւէ արդշունք չի տալիս: Ուստի ես մտադիր եմ «սրբապետ» բուկինիստների մոտ: Ներեցեք, որ դեռ չեմ արել, բայց այդպիսի որոնումները նուշնպես թիշ ժամանակ չեն պահանջում, որովհետեւ պետք է նայել՝ զրացուցակաները, բնաբեր աշն ժամը, երբ խանութում նստած կլինի՝ դիտակ մի մարդ, և ոչ թե մի երեխա և այլն:

Այս նամակի հետ միասին Ձեր անունով ուղարկում եմ մի ձեռագիր-հոգիւմ՝ «Գործ»-ի համար: Գիտեմ, որ պետք էր աշն ուղարկել ուղղակի խմբագրութեանը և շատ եմ խնդրում ներել ինձ, որ անհանգստացնում եմ Ձեզ: Թույլ տվեք այս մեկ անգամ նեղութիւն պատճառել Ձեզ: Հետագայում կաշխատեմ, եթե հարկ լինի, անմիջական հարարերութիւններ ունենալ խմբագրութեան հետ: Ի դեպ՝ թերեւ Գործ ինձ կհիշեցնէր. թե ես ո՛ւմ պետք է գրեմ «Գործ»-ի համար:

Այս ձեռագիրը առանձին մշակված մի հատվածն է իմ «Ուսուցիչների ուսուցիչները» դասախոսութեան, աշն մասը, որ խոսվում է Կովկասի և հաբեթեանների վերաբերյալ: Ես դատ Բ. Ֆարմակովսկու գիրքը, որն՝ զգալի չափով լրացրեց հնագույն Կովկասի մասին իմ ունեցած տեղեկութիւնները: Գիրքն ինքնին հրաշալի է, բայց զրկւած է չափազանց «գիտականորեն», հրատարակված է սակավաթիւ՝ օր[ինակներով], չգիտեմ թանկ է, թե բոլորովին չի վաճառվում, բնդհանրապես անմատչելի է լաշն հասարակութեանը: Մինչդեռ այդ գիրքն իր բովանդակութեամբ արժանի է հանրամատչելիութեն վերաշարագրվելու բնթերցողների լաշն շրջանների համար: Հենց այդ էլ ես անում եմ, որոշ աշն տվյալներ ավելացնելով Ն. Յա. Մատի գրքույկից, Կ. Գրինիշի մի դեկուցումից և աշն աղբյուրներից: Աշխատել եմ գրել, որքան հնարավոր է, հանրամատչելի և կենդանի լեզվով: Ամբողջ «անհասկանալին» բացատրել եմ: Ավելացրել եմ նուշնիսկ երեք ծանոթագրութիւն աշն մասին, թե ի՛նչ են էգեկացիները, խեթերը և մաշերը: Այդ ծանոթագրութիւնները կարելի է զուրս գցել և գրանից հոգիւմ չի

առժի: Թող խմբագրութիւնը որոշի, թե գրանք պէ՛տք են ար-
դո՞ք ամսագրի բնթերցողների համար:

Մի անգամ ես ներողութիւն եմ խնդրում, որ այս ամենով
դրադեցնում եմ Ձեզ: Բայց, ճշմարիտն ասած, ես փափագում
եմ նաեւ, որ Դուք հանձն առնեք թարգմանելու իմ հոդվածը.
եթե խմբ[ագրութիւնը] ցանկանաւ այն դետեղել ժողովում:
Իմանալով անշուշտ, թե Դուք որքան զբաղված եք, ես չեմ հա-
մարձակվում պնդել իմ աչդ խնդրանքը, բայց, եթե Դուք ժա-
մանակ ունենայիք, ինձ հաճելի և շոյիչ կլինէր իմ տողերը
տեսնել Ձեր թարգմանութեամբ: Իսկ եթե խմբ[ագրութիւնը]
իմ հոդվածը ինչ-ինչ պատճառներով հարմար չի գտնի
«Գործ»-ի համար (խմբ[ագրութեան] աչդպիսի բողոմներին
հանդեպ ես երբեք պահանջկոտ չեմ. նա ավելին է նկատում).
չատ պիտի խնդրեի ձեռագիրս վերադարձնել ինձ. մի կիսա-
դրական, կիսագիտական արմատիս աչդ ձեռագրորդ արդեն
խնդրում է ինձնից:

Երբ հանդիպեք մեր բնդհմունքի ծանոթներին, խնդրում եմ
զմեղծել հաղորդելու նրանց մեր ամենաանկեղծ ուղջույնները:
Իվան Նիկիտիչին իմ փոխարեն համբուրեցեք ի սրտե: Հետդ-
հետե կաշխատեմ բոլորին շնորհակալութիւն հայանել առան-
ձին նամակներով, բայց միանգամից աչդ անել հնարավոր չէ:

Իրաննա Մատվենեան խնդրում է ինձ՝ առանձին հաղոր-
դելու Ձեզ իր սրտագին ողջույնը և Ադրիեննա Ալեքսանդրով-
նային՝ լավագոյն ցանկութիւնները, որոնցից առաջինն է՝
բզդ-առողջութիւն և դուռ—Ֆրանսիական՝ առույզ ու խնդալից
վերաբերմունք աշխարհի հանդեպ:

Հոգով Ձեռ

Վալերի Բրյուսով

Հ. Գ.—Հիշում եմ նաեւ խոստումս «Записки Археологиче-
сского О-ва»-ի վերաբերյալ:

Ի. ՅՈՒ. ԿՐԱԶԿՈՎՍԿՈՒՆ

22 նոյեմբերի. 1916

Մեծահարկ իգնատի Յուլիանովիչ. Դուք սխալվում եք՝ կարծելով, որ Ձեր նամակը «ծիծաղելի» թվաց ինձ և որ ես «մինչև վերջը չեմ կարդացել դա»: Ընդհակառակը, այն ամենը, ինչ գրել եք, չափազանց հետաքրքրական էր ինձ համար և, խոստովանում եմ, խիստ վշտացրեց ինձ:

Դժբախտաբար Դուք Ձեր հասցեն չեք նշել և ինձ համար հժվար է գրել՝ վստահ չլինելով, որ իմ տողերը կհասնեն Ձեզ: Բայց եթե այդ պատահի և Դուք կամենաք շարունակել մեր խոսակցությունը՝ ես հույս ունեմ բերել մի քանի արդարացումներ ի պաշտպանություն «Աբու-Հալա-Մահարի» պոեմի հեղինակի, այսինքն Խառակյանի, որը ինչպես հիմա տեսնում եմ, «հանցավոր» է, իհարկե, բայց կարծում եմ «արժանի է ներողամտության»: Գտնով ինձ՝ ասպա ախտեղ դարձյալ կսահմանափակվեմ մի քանի խոսքով: Իմ հանցանքն այն է, որ ծանոթ չլինելով արար գրականությանը՝ ես վստահեցի հայ լեզվի և գրականության իմ ուսուցիչներին ու Խառակյանի մեկնաբաններին, և ոչ թե ինքնուրույն կերպով հետազոտեցի հարցը: Նման հետազոտության հետևանքը կլինեք իմ թարգմանությունը կցված համապատասխան ծանոթագրությունը, և ուրիշ ոչինչ: Խառակյանի պոեմն, այնուամենայնիվ, ես կթարգմանեի և կգետնեի ժողովածուում, որովհետև շարունակում եմ այն համարել գեղարվեստական բարձր երկ, չնայած անհաջող

(կամ եթե ուզում էք «հանցագործ») կերպով վերցված հերոսի
ունվանը: Ես շատ եմ ցավում, որ արարական պոեզիային ծա-
նոթ չեմ (բայց, ի մեծ ցավ ինձ, ամեն ինչ իմանալ անհնարին
է) և շատ եմ ցավում, որ իմ լուսթյամբ անարգար վարվեցի
տրար բանաստեղծի նկատմամբ: Բայց կարծում եմ, թե հաջ
պոեզիայի բնորոշումը, որն իմ խնդիրն էր «Հայաստանի
պոեզիա» ժողովածուի վրա աշխատելիս, դրա պատճառով
նվազ ձիշտ կամ նվազ լրիվ չդարձավ: Իսահակյանը պոեմ է
դրել: Հա՛վ եմ ես թարգմանել, որպես բանաստեղծ՝ ես չեմ
դատելու: Բայց որ ես լավ եմ արել, պոեմը ժողովածուի մեջ
դետեղելով, այդ ես հաստատում եմ. դա բնորոշ է Իսահակ-
յանի համար և ինքնին սքանչելի է որպես արվեստի ստեղծա-
դարձություն: Իսկ թե որքան հեղինակի հանցավոր է, որ իր հե-
րոսի համար անպարտապարզ վերցրել է պատմական անձի տ-
նուն (որի մասին հավանաբար ինքն էլ ազատ պատկերացում
է ունեցել), հետաքրքրական հարց է, բայց կրկնում եմ, ինձ
համար զիջվար է քննարկել դա՝ չիմանալով, թե իմ խոսքերը
կհասնեն Ձեզ:

Ձեզ հարգող և Ձեզ կարդացող (ցավոր ոչ

բավական եռանդագին)

Վալերի Բրյուսով

Անկեղծորեն նախանձում եմ Ձեր արարերեն իմանալուն:
Ա՛խ, եթե մարդ կարողանար հասնել աշխարհի բոլոր լեզու-
ներով բանաստեղծություններ կարդալուն: Ես սկսել էի սո-
վորել արեւելյան տարրեր լեզուներ, բայց դրանցից ոչ մեկին
փոքր ի շատե կարդին շտիրապետեցի: Այն, ինչ Գուգ ասում է՝
մերու-ալ-մերու-ալ-մահարիի սեփական բանաստեղծություն-
ներ ի մասին, ստիպում է ինձ առանձնապես կսկծալի կերպով
զգալ իմ դիտելիքների այդ պակասը:

Ա. Ա. ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻՆ

15 փետրվարի, 1917

Թանկազին Կարեն Սերգենիչ.

Ուղարկում եմ Ձեզ գրություն՝ հրատարակության համար իմ առաջարկած «Հայաստան» ժողովածուի մասին: Թերևս Դուք հնարավոր կհամարեք կոմիտեի աշտօրվա նիստին ղեկույցելու այդ մասին կամ գրությունը կտաք Ստեփան Գրիգորեիչին՝ մասնավոր ձևով ծանոթանալու համար: Այդ ժողովածուի միտքն ինձ շատ է զբաղեցնում:

«Պոեզիայի» 2-րդ հրատարակությունը ևս պատրաստել եմ համարյա աշնակես, որ «Բնագիրը» կարելի է հանձնել տպարան:

Անդր. Կոնստ. (Հեինսոնի կողմից) շատ մտահոգված է թղթի հաշվի մնալու համար: Նա ինձ խնդրեց հայտնել Ձեզ, որ «Պոեզիայի» 2-րդ հրատարակության թղթի արժեքը 7353 ո. է, իսկ «Տարեգրությանը»՝ 1260 ո.: Ուտի, նա խնդրում է Ձեզ մինչև հինգշաբթի պատրաստել 9600 ո.: Այս գրում եմ նրա խնդրանքով:

Բարեկամարար Ձեր

Վալերի Բելուսով

Հ. Գ.—Համանման նամակ, աշտպիսի մի «գրություն» ևս ուղարկում եմ նաև Ստեփան Գրիգորեիչին, որովհետև Ձեր տանը մեզ հավատացնում են, որ Դուք Մոսկվայից մեկնել եք. իսկ տպարանը համառորեն պատասխան է պահանջում:

ՄՈՍԿՎԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵՆ

Ձեռնյաց «Айастан» ժողովածուն

հրատարակելու մասին

«Հայաստանի պոեզիան» ժողովածուի խմբագիր
վ. Յա. Բրյուսով[ից]

«Հայաստանի պոեզիան» ժողովածուն, որ Մոսկվայի Հայկական կոմիտեի առաջարկությամբ և հանձնարարությամբ խմբագրել են ես, աներկբա հաջողություն ունեցավ և ազդեցություն գործեց ու զեռ շարունակելու է գործել Հայաստանի անցյալն ու նրա գրականությունը ուս հասարակությանը ծանոթացնելու գործում, առանց որի հնարավոր չէ ճշտորեն ծանոթանալ հայ ժողովրդի ներկային. բայտ երևույթին ժողովածուն անօգուտ չեղավ նաև հայ բնակեցողների աչն մասի համար, որոնք հին հայերենը չեն իմանում կամ ժամանակ չունեն բնագրերով ուսումնասիրելու հայերենի պոեզիայի պատմությունը: Այս հանգամանքը ցանկություն է առաջացնում և հույս է տալիս շարունակելու սկսված գործը:

Կասկած չկա, որ «Հայաստանի պոեզիան» ներկայացրեց հայ ժողովրդի անցյալի ու ներկայի միայն մի կողմը՝ նրա բանաստեղծական կամ նույնիսկ լիոփկատան ստեղծագործությունը: Թույլ են տալիս ինձ հիշեցնել, որ սկզբնական ծրագրով՝ Մոսկվայի Հայկական կոմիտեն և՛ ենթադրում էր շատ մանրամասնել պոեզիային, աչսինքն բանաստեղծություններին

նվիրված մի գիրք հրատարակելով, այլ կարծում էր, իբրև լրացում կամ շարունակություն, հրատարակել հայ արձակագիրներին նվիրված մի գիրք ևս: Հետևաբար հրատարակիչները գիտակցում էին, որ «Հայաստանի պոեզիան» լույս ընծայելով՝ բնավ էլ չեն սպասում գրականության միջոցով Հայաստանն ու հայ ժողովուրդը ուս հասարակությանը ծանոթացնելու բոլոր հնարավորությունները:

Բայց և այնպես հազիվ թե հնարավոր լինի կազմել «արձակի» մի ժողովածու, որ դառնա Հայաստանի «պոեզիայի» գույահներ: Ինչպես հայտնի է՝ գեղարվեստական արձակը, բառի ժամանակակից իմաստով, այսինքն վեպերի, վիպակների ու պատմվածքների ձևով, քիչ է մշակվել հայ գրականության անցած շրջաններում: Այսպիսով «արձակի» ժողովածուն անհրաժեշտաբար կսահմանափակվեր գրականության լույս նույնպես չընթանով, և այս երկրորդ ժողովածուն հարկ կլիներ կազմել բոլորովին այլ պլանով, քան առաջինը: Մյուս կողմից՝ հայ ժողովրդի անցյալում մնացել են բազմաթիվ զանազան տարրեր, բայց որում խիստ կարևոր, որոնք չեն արտացոլվել «Հայաստանի պոեզիան» ժողովածուի մեջ:

Ուստի ինձ թվում է, թե ցանկալի է, որպես շարունակություն սկսված գործի, հրատարակել ոչ թե արձակ երկերի թարգմանությունների մի գույահ հատոր, այլ բոլորովին բերիչ պլանով կազմված մի գիրք, որը ուս հասարակությանը ծանոթացներ հայ ժողովրդի մշակութային կյանքն ամբողջությամբ՝ հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը:

Վերջին ժամանակներս պատմական գրականության մեջ լայնորեն տարածվել են տարբեր դարաշրջանների գրողների երկերից ուրուշակի բնութված հատվածներից կազմված քրեստոմատիաները: Այդպես են ուս գրականության մեջ՝ պրոֆ. Տուրանի խմբ. հրատարակված ժողովածուների շարքը (հին Արևելք), Փարինովի, Նիկոլսկու, Ռադցիգի, Ստերլինգի հրատարակած ժողովածուները (Արևելք և հին աշխարհ), Դ. Շգրտովի գրքերը (միջնադար), Մ. Կովալենսկու գրքերը (ռուսաց պատմություն) և այլն: Ըստ էության լինելով դպրոցական

ձեռնարկներ՝ այդ հրատարակություններն այնուամենայնիվ հաջողություն ունեցան ընթերցողների ավելի լայն շրջաններում, որովհետև անցյալին ծանոթանալու լավագույն միջոց են: Ընթերցողը կարգալով տարբեր դարաշրջանների գրողների բուն իսկ գործերը՝ ոչ միայն ստանում է ուսիր ևրկերի պարունակած տեղեկությունները, այլև ծանոթանում է այդ ժամանակի մարդկանց աշխարհայացքին, ընկալում է իրադարձությունների նրանց մոտեցումը, կարծես լսում է անցած-ընացած դարերի ձայնը: Այդպիսի քրեատոմատիաներում պատմությունը վերականգնանում է, միս ու արյուն է ստանում, դանում ոչ թե «գիտություն», որը պետք է ուսումնասիրել, այլ զրավիչ ընթերցանություն: Մոռացվում է այն, ինչ կարգացվել է դիտական հետազոտության մեջ, բայց հիշողության մեջ ընդմիշտ մնում է այն, ինչ հարկ եղավ իմանալ իրադարձությունների ժամանակակիցից, ակնատեսից ու վկայից...

Ինձ թվում է, թե հենց այսպիսի պլանով կարող է կազմվել այն ժողովածուն, որը նվիրվելու է Հայաստանին, այսինքն՝ այդ ժողովրդի մշակութային կյանքին՝ հոր դոյության ամբողջ շրջանում, և որ այդպիսի ժողովածուն կարող է շատ ավելի մեծ դեր կատարել հայերին ուսումնասիրությանը ծանոթացնելու գործում, քան թե «Հայաստանի պոեզիան»: Եսթեղրովող ժողովածուն անշուշտ զգալապես տարբերվելու է վերոհիշյալ հրատարակություններից: Դրանց գլխավոր նպատակն է նպաստել դպրոցի պահանջմունքներին և ընդհանրապես ուսումնասիրությանը, իսկ ենթադրվող ժողովածուն, ընդհանրապես, պետք է դիմի ուսումնասիրելու հայ ընթերցողների ամենալայն շրջաններին: Դպրոցական քրեատոմատիաները կարող են պարունակել հոգվածներ, որոնք ինքնրաստիշյան թերևս տրանձնակի հետաքրքրություն չհարուցեն, սակայն անհրաժեշտ են տեղեկությունները չափնելու կամ իլյուստրացիայի ենթարկելու տեսական դասընթացի համապատասխան մասերը. այնինչ լայն հասարակության համար կանխորոշված ժողովածուն պետք է պարունակի այնպիսի

ճողովածներ, որոնք ինքնին շարունակ ուշադրություն են հայտնում ու հետաքրքրում են ընթերցողին: Այս ընդհանուր նկատառումները հիմնական զծերով որոշում են ժողովածուի ամբողջ բովանդակությունը:

Ենթադրվող ժողովածուն պետք է՝

առաջին, ընթերցողին տա «հայ մշակույթի» լրիվ պատկերը նրա գոյության բոլոր դարերում:

Երկրորդ, ինքնրաստինքյան լինի միջին ինտելիգենտ ընթերցողի համար հետաքրքրական, իսկ հնարավորության դեպքում, նաև գրավիչ ընթերցանության գիրք:

Ըստ այս երկու պահանջների՝ ժողովածուի համար գրողների հատվածները պետք է բնորոշվեն երկու տեսակետից՝ բնորոշ լինեն իրենց ժամանակաշրջանի համար և գրված լինեն գեղարվեստորեն: Գեղարվեստական ամեն ինչ միշտ էլ «հետաքրքրական» է փոքր ի շատև նախապատրաստված (ինտելիգենտ) ընթերցողի համար: Դրա հետ նաև գեղարվեստական երկերը ավելի հաստատ են մնում հիշողության մեջ, քան վերացական դատողությունները: Հետևաբար խնդիրը հանգում է այն բանին, թե կարելի է արդյոք հայ գրողների երկերից բովանդակաչափ բնորոշ ու գեղարվեստական հատվածներ, որոնք ի մի վերցրած՝ տալին հայ ժողովրդի կյանքի պատկերը նրա պատմության տարբեր շրջաններում: Ես անձամբ ենթադրում եմ, որ միանգամայն իրագործելի է այդպիսի խնդիրը:

Իբրև առավելապես փայլուն օրինակ իմ նկատի ունեցած հատվածների՝ նշեմ Եղիշեի պատմության այն հայտնի տեղը, ուր նա խոսում է հայ կանանց մասին: Այդ հատվածը հիանալիորեն ծանոթացնում է իր ժամանակի կենցաղին, ընթերցողն տեսն շնչում է այդ դարաշրջանի մթնոլորտը. դրա հետ մեկտեղ ընթերցողի հիշողության մեջ անդիմադրելիորեն մխրճվում են և այն զեպքերը, որոնց մասին խոսում է Եղիշեն, որովհետև անկարելի է մոռանալ պատմիչի այնքան գեղարվեստորեն կերտած պատկերները: Ով կարդացել է Եղիշեի պատմության այդ հատվածը, հայկական կյանքի և ամբողջ հայ ժողովրդի մի ժամանակաշրջանի մասին գիտե ավելի, քան կա-

րելի է իմանալ նույն հարցին վերաբերող տասնյակ ժամանակահատից գիտական հետազոտություններից...

Հիշյալ հատվածը անշուշտ զեղեցիկ բացատրություններից մեկն է: Բայց նույն Եղիշեի, Ղազարի, Սերեոսի, Մովսես Խորենացու, բոլոր հայ պատմիչների գործերում կարելի է գտնել բնթերցողի հոգում այդպիսի գունագեղ և անջինջ տպավորություն գործող էջեր: Դրանց կարելի է ավելացնել տարբեր դարաշրջանների քվքեր (նամակներ), որոնք մեզ տանում են կյանքի ներքին կողմը, մի քանի առանձնապես կարևոր փաստագրեր, հատվածներ երկերից (օր. աշխարհագրություններից), նույնիսկ աստվածաբանական, քանի որ դրանք վառ արտացոլում են իրենց ժամանակը, որոշ քարոզներ, որոնց մեջ երբեմն պատկերավոր կերպով մերկացվում է ժամանակի կյանքը և այլն: Վերջապես պատճառ չկա խուսափել և գուտ գեղարվեստական երկերից. օրինակ՝ ժողովածուի մեջ կարող են լալն տեղ գտնել բնաիր շարականներ, հանգավորված ժամանակագրությունների, Երուսաղեմի ու Եդեսիայի՝ գրավման մասին եղած եղերերգությունների հատվածներ և այլն: Համենայն դեպս ևս լիովին համոզված եմ, որ ամեն դադաշրջանի համար անհրաժեշտ նյութը կձևավորվի և հայաց պատմության բոլոր դարերը կներկայացվեն այդ ժամանակի հայ գրողների երկերից կամ վավերագրերից քաղված վառ պատկերներով:

Ամենարեհհանուր գծերով ժողովածուի համար կարելի է նշել հետևյալ նյութերը.

Հնագույն շրջանի համար

Հատվածներ Մովսես Խորենացուց.

Հատվածներ Գրիգոր Լուսավորչին վերագրվող քարոզչությունից.

Հատվածներ Կորյունից, Ագաթանգեղոսից, թերևս նաև Զենոբ Գլախից.

Հնագույն շարականներ.

Մի քանի հնագույն արձանագրություններ.

Հատվածներ պատմիչներից՝ Փավստոսից, Ղազարից, Եղիշեից, Սերևոսից, Եղնիկից, Ղևոնդից, զուցե և որոշ բան Ղերութնայից.

Հնազույն հուշարձաններ «Գիրք թղթոց»-ից:

Մի որևէ բան Մովսես Խորենացուն վերագրվող «Աշխարհագրություն»-ից:

Որոշ բաներ աստվածարտնական գրվածքներից և այլն:

Քաղաատունյաց և հաջորդ շրջանի համար

Հատվածներ Հովհան Կաթողիկոսի, Ստեփանոս Տարոնեցու և այլոց պատմությունից.

Հատվածներ Թովմա Արծրունու պատմությունից.

Անիի անկումը ըստ Արիստակես Հաստիվերացու.

Որոշ բաներ «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհ»-ից և Ռուս-տանեսից:

Տարբեր բաներ «Նարեկ»-ից.

Միջին շարականները.

Անիի արձանագրություններից մի բանիսր:

Կիլիկյան քաղավորության և Զաֆառյանների շրջանի համար

Հատվածներ Մատթեոս Ուռհայեցի, Սամվել Անեցի, Կիրակոս (Գանձակեցի), Վարդան, Մխիթար Այրիվանեցի, զուցե և Սմբատ Սպարապետ (Գունդստար) պատմիչներից և Հեթումի «Պատմութիւն թաթարաց»-ից:

Հատվածներ Օրբելյանների պատմությունից.

Հատվածներ հանգավորված ժամանակագրություններից.

Զանազան հատվածներ Գրիգոր Երեցից, Գրիգոր Տղայից և ուրիշներից.

Ընտիր հատվածներ Ներսես Շնորհալու երկերից.

«Ողբ Եղեսիոյ»-ից և Երուսաղեմի գրավման եղերերգությունից.

Ընտիր հատվածներ Ներսես Համբրոնացու գրվածքներից.

Հնազույն շտրականներ. կենցաղային բնույթ ունեցող բնարական որոշ բանաստեղծություններ: Պատմական բանաստեղծություններ (ինչպես Վասն գերութեան Լիոն արքայի և նման բաներ):

Կիլիկյան թագավորության վավերագրեր:

Հետնագույն շրջանի համար

Հատվածներ Մաղաթիայի «Պատմութիւն ազգին նետուղաց»-ից և Թովմա Մեծոփեցու «Պատմութիւն Հանկ-Թամուրայի և յաջորդաց իւրոց»-ից.

Հատվածներ Հետնագույն պատմիչներից՝ Հովհաննես Ծաբեցուց, Առաքել Դավրիժեցուց, Զաքարիա Սարկավագից, Արահամ Կրեատացուց, «Պատմութիւն Դավիթ բեկի»-ից.

Որոշ բաներ Զամչյանի պատմությունից.

Վավերագրեր Ռուսաստանի հետ եղած հարաբերություններից.

Վկայություններ ճանապարհորդներից.

Անցյալը պատկերող գրական գործեր (պատմավեպեր և այլն, հատվածաբար):

Նոր շրջանի համար

Հատվածներ ժամանակակից արձակագիրների վեպերից, վիպակներից և առանձին պատմվածքներ (Րաֆֆի և շատ ուրիշներ), որոնց մեջ պատկերված է հայերի կյանքն ու կենցաղը Տաճկահայաստանում, Ռուսահայաստանում ու զաղութներում: Հատվածներն ընտրելիս պետք է ելնել կենցաղագրական տեսակետից, բայց դրանք անպայման պետք է լինեն գեղարվեստական: Կարող են կցվել և մի քանի բանաստեղծություններ, որոնք նույնպես պետք է պատկերեն հայկական կյանքը և հայ հասարակության մեջ լայնորեն տարածված տրամադրությունները: Թվարկված բոլոր ստեղծագործությունները ցույց են տրված որպես նմուշ: Կասկած չկա, որ հրատարակության մանրամասնորեն մշակված պլանը այս սկզբնական

սոսաջարկություններից շատ բան կփոխի: Որոշ բաներ հարկ կլինի բաց թողնել, շատ բաներ էլ կավելացվեն, ուրիշ բաներ էլ կտեղաշարժվեն և այլն:

Ժողովածուն անսպասման պետք է պատկերազարդ լինի: Պատկերազարդման նյութ պետք է ծառայեն գերազանցորեն հայ արվեստի գործերի արտատպություններ, որոնք կլրացնեն ու կաշխուժացնեն տեքստը: Պատկերազարդման նյութ կարող են լինել հին մանրանկարների, քանդակագործության, հին տաճարների վարդարվեստի, հեռանկային որմանկարի (էջմիածնում և այլուր), նկարների, նմանապես և պատմական տարբեր իշերի (Անիի թանգարանից և այլն) նկարներ, վերջապես պատմական վաչրերի ու ավերակների (Անի և այլն) և պեղումների (Զվարթնոց) տեսարաններ և այլն: Պատկերազարդման նյութ կարող են լինել նաև պատմական դեպքեր և նշանավոր վաչրեր պատկերող հայտնի կտավների արտատպությունները, ձեռագրերի, ինքնագրերի պատճեններ և այլն. և այլն: Հրատարակությունն արտաքուստ պետք է գեղեցիկ լինի, իսկ նկարներն ու զարդապատկերները այնպես դասավորվեն, որ լրացնեն զրբի բովանդակության տպավորությունը:

Կարծում եմ, որ այսպիսի պլանով կազմված գիրքը շատ ավելի հետաքրքրություն կառաջացնի, քան «Հայաստանի պոեզիան», ծալրից ծալր կկարդացվի շթուլացող հետաքրքրություններ (դա իհարկե կախված կլինի նյութերի ընտրությունից) և, զլխավորը, բնթերցողին ամենալայն պատկերացում կտա Հայաստանի, հայ ժողովրդի, նրա մշակույթի, անցյալի ու ներկայի մասին: Հայ ժողովրդի ամբողջ պատմությունը ու նրա կենցաղի բոլոր փոփոխությունները պետք է ցայտուն կերպով երևան աչգ զրբում: Հենց միայն դա թերթերը շատ բան կսովորեցնի, և ցանկի լսի բնթերցումը կտա շատ տեղեկություններ:

Քանի որ հատվածները պետք է ընտրվեն տեքստի գեղարվեստականության տեսակետից, ապա հնարավոր է, որ գիրքը կապակցված պատմություն չտա: Ուստի և ժողովածուին պետք է ելլի մի ներածական ակնարկ, որի մեջ հակիրճ կերպով

Дорогий Валерий Иванович
Бросову,

другу армянской поэзии,

на добрую память
от автора.

Января 1962.

Вашу.

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Միտքեր, որ զարթուեցան
միտքում հիմա և իրան

Ու բռնի սրտանք
Հասնողը հիմա,

Դու, ով հրժող զարթուի,
Կո հեռանա հեռուից
Զուգը հեղափոխի հիշատակի
Ու հեռանա իր թափերի:

Կոչ տեսիր, որ աշխարհի
Միտք իմ առջև ի գիշեր,
Միտք, որ սրտի իմ առջև...

Ով, ով եկն է մոռացում
Չիրթվելուց Կոչի հիմա
Հասնողն առաջնորդի:

Գ. Զորխանյան

Վ. Բրյուսովին նվիրված Զ. Զորխանյանի
բանաստեղծության փափսիվներ.

(ընդամենը մի բանի էջ) շարադրվեն Հայաստանի պատմութիւն Տիմանական դժերը: Եվ ապա, բանի որ տեքստում կլինեն շատ տերմիններ, ժամանակակից իրադարձութիւնների ակնարկութիւններ և այլն, ապա անհրաժեշտ կլինի տեքստին կցել ծանոթադրութիւններ, որոնք հեշտացնեն բնթերցանութիւնը տմենականպատրաստ բնթերցողի համար: Գրքի վերջում անհրաժեշտ է տալ մի քննադատական կոմենտար (մանրատառով, 3—4 էջ, ո՛չ ավելի), նշելով այն աղբիւրները, որոնցից վերցված է ամեն մի հատվածը, ո՞ր հրատարակութիւնից է թարգմանված և այլն:

Եթէ Մոսկվայի Հայկական կոմիտեն հալանութիւն տա իմ առաջարկած պլանին, ևս հաճութեամբ կստանձնեմ խմբագրել այդ ժողովածուն, որը կարելի է վերնագրել «Апостол» (Ենթադրաբար): Այդ դեպքում ևս իմ պարտքը կհամարեմ ձեռնամուխ լինել հին հայերեն սովորելուն, որպէսզի հնարավորութիւն ունենամ ստուգելու թարգմանութիւնները: Անշուշտ ևս հուշա չունեմ մանրամասնորեն ուսումնասիրելու այդ լեզուն, բայց կարծում եմ, թէ այնքան կսովորեմ, որ հասկանամ տեքստը բոլոր կողմ թարգմանութեան:

Գալով թարգմանութիւններին, ապա մասամբ կարելի է օգտագործել արդէն եղածները՝ ուղղելով դրանց ոճը (էմինի, Պատկանյանի և այլոց), մասամբ հարկ կլինի նորերն անել: Բայց իմ թվարկած համարյա բոլոր երկերը արդեն թարգմանված են եվրոպական լեզուներով (առանձնապէս շատ են իտալականում ֆրանսերեն) կամ նոր հայերեն, այնպէս որ թարգմանիչների աշխատանքը բավականին կհեշտանա: Հին հայերենից նորից նոր թարգմանել այն, ինչ երբեք թարգմանված չի եղել, խիստ սակավաքիւլ կլինի, կամ թերեւս բնավ հարկ չի լինի: Շատ բան կարող եմ թարգմանել ինքս եվրոպական որեւէ մի լեզվից ու միայն ստուգել և ուղղել բոլոր բնագրի տեքստի: Սակայն բոլոր թարգմանութիւնները պէտք է ուշի-ուշով խմբագրվեն, որպէսզի ողուերեն տեքստը անթերի և հիշա լինի լեզվի իմաստով, գեղարվեստական՝ բոլոր շարադրութեան է: կարգացվի առանց որեւէ դժվարութեան:

Ժողովածուի հրատարակութիւնը՝ ներառյալ և՛ նախապատրաստական աշխատանքները, և՛ թարգմանութիւնները ու զբաղեց խմբագրումը, ինչպէս նաեւ զբոյժ տպագրութիւնը, բոլոր իմ ենթադրութիւնների, երկու տարուց ավելի չափաբ. 1 տեղի: Այդ ժամանակամիջոցը բաժանում եմ այսպէս՝ 6 ամիս, որպէսզի նախապէս ծանոթանամ հին հայերէնին և մշակեմ հրատարակութեան մանրամասն ծրագիրը, այդ շրջանում կարող են թարգմանվել այն հոգովածները, որոնք անպայման մտնելու են ժողովածուի մեջ, ինչպէս օրինակ՝ Եղիշէի արդեն հիշատակած հատվածը հայ կանանց մասին, հատվածներ Մովսէս Խորենացուց, շարականներ, հատվածներ Սեբեոսից և ոչ ուս պատմիչներից և այլն: Երկրորդ 6 ամիսը, որպէսզի կատարելագործվեմ լեզվի իմացութեան մեջ, ինչպէս նաեւ թարգմանվեն մնացած հոգովածները, մի երեք ամիս զիրքը վերջնականապէս խմբագրելուն և վերջապէս 8 ամիս էլ ժողովածուն հրատարակելուն՝ տեքստի, նկարների տպագրելուն և այլն: Եթէ այս ժամանակամիջոցում զիրքը հրատարակելու պայմանները դուրանալին, կարելի էր ժողովածուն լույս բնծալել ավելի կարճ ժամանակամիջոցում (բայց և այնպէս 16—18 ամսից ոչ պակաս):

Ենթադրում եմ, որ ժողովածուն կունենա 30-ից 33 մասով ծավալ, այսինքն այնքան, ինչքան «Հայաստանի պոեզիա»-ինն է: Հետևաբար հրատարակութեան արժեքն էլ մոտավորապէս նույնը կլինի, մի քիչ ավելի՝ նկարների պատճառով, բայց բավական պակաս, եթէ 2 տարվա բնթացքում պաշտանները փոխվեն:

Եզրափակելով իմ խոսքը՝ ասեմ, որ ենթադրվող ժողովածուն անտարակույս կհետաքրքրի նաեւ հայ բնթերողներին, քանի որ ոչ բոլորը կարող են ազատ կարգաւ հին և միջին հայերէն, և նույնիսկ զբանք իմացողները այնքան ժամանակ ու ցանկութիւն չունեն լրիվ կարդալու հին պատմիչներին, մինչդեռ ժողովածուն կներկայացնի բնաւոր, խմբագրված հատվածները: Այսպիսով զիրքը պիտանի կլինի և՛ հայ բնթերողներին՝ ծանոթացնելով նրան հայերէնի հնաշխարհը:

15 փետրվարի, 1917

Տ. Ս. ՀԱԽՈՒՄՅԱՆԻՆ

17 փետրվարի. 1917

Մեծապատիվ պարոն

Տիգրան Սևմյոնովիչ.

Յավոք սրտի չեմ կարող կատարել Ձեր խնդրանքը: Այժմ ալիս տատիճան «չափից դուրս» զբաղված եմ, որ կես ժամ էլ չեմ գտնում Ձեր տեսրը կարդալու համար: Բացի զրանից, եթե համաձայնեմ կարդալ, ապա պետք է համաձայնեմ բավարարել նաև տասնյակ, եթե ոչ հարյուրավոր նման խնդրանքներին: Հաճախված եմ մերժել բոլորին:

Ձեր ուղարկած երեք բանաստեղծությունները վատ չեն: Ես հավանում եմ «ծոված շերեփի» կերպարը: Մի խորհուրդ կարող եմ տալ՝ սովորեցեք Ձեր գործի (չափածոյի) տեխնիկան: Կարդացեք, օրինակ, Շուլցովսկու «Պոետական ստեղծագործության տեսությունն ու պրակտիկան», գրեցեք խստորեն ճիշտ չափերով, ճիշտ հանգերով, տիրապետեցեք բոլոր ձևերին (սոնետ, տերցին, սեքստին, բալլադ), շատ էլ թարգմանեցեք: Գրանից հետո միայն կզա ազատ ստեղծագործության ժամանակը:

Հարգանքով

Վալերի Բրյուսով

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ՀԱՅ ԳՐՈՂՆԵՐԸ
ՎԱԼԵՐԻ ԲՐՅՈՒՍՈՎԻ
ՄԱՍԻՆ

Հովհ. Հովհաննիսյան

ՈՂՋՈՒՅՆԻ ԽՈՍՔ Վ. ԲՐՅՈՒՍՈՎԻՆ

Թույլ տվեք ինձ Բաքվի հայ գրասերների ընկերությանը
կողմից ողջունել Ձեզ, որ պանծալի ներկայացուցիչներից մեկն
էր բոլորիս սիրելի ռուս գրականության, որով սնվել ու սնվում
է հայկական երիտասարդ բանաստեղծությունը, որով կրթվում
է Ռուսաստանի ուսումնածարավ հայ բնակչությունը:

Սքանչանում ենք Բրյուսով բանաստեղծով և միանգամայն
խոնարհվում ենք մարդ Բրյուսովի առաջ, որ մեր այս ծանր
նեղսակրության պահուն այնքան համակրություն ցույց տվեց
մեր տառապյալ ազգին:

Մեծ է Ձեր մեզ արած ծառայությունը և մանավանդ գնա-
նատելի այժմ, երբ մենք այնքան կարոտ ենք մտքուր ազդե-
լից բխած ուղղամիտ դատաստանի: Իսկ ո՞ր ազդեցությամբ կարող
է ավելի մտքուր լինել, քան ազգային ստեղծագործությունը,
որի մեջ արտահայտվում է ամեն մի ազգի ամբողջ բարոյա-
կան կերպարանքը, ամբողջ հոգևոր կյանքը: Չկա այնպիսի
վարձատրություն, որ բավական համարեինք մենք այն ձեռ-
նաքնություն համար, որի զլուխն էր անցել Դուր: Ձեռնարկու-
թյան, որի նպատակը ռուս հասարակությանը համեստ հայ
մուսայի բազմադարյան ստեղծագործության ծանոթացնելն է:

Ո՞ն, ուրեմն ողջուն Ձեզ և սրտագին շնորհակալութուն
Ձեր ազնիվ աշխատանքի համար:

(Ճառն ավարտելուց հետո Հովհաննիսյանը կարդում է
վ. Բրյուսովին նվիրված իր բանաստեղծությունը):

Այնտեղ, ուր ցարդ դարավոր
Տեսնում էին ավերակ
Ու բուերի սզավոր
Հսում ողբերգր մենակ,

Դո՛ւ, ո՞վ քերթող վշտալի,
Քո հեռավոր հյուսիսից
Շունչ զգացիր կենդանի
Եվ հնադարյան մեր թախիծ:

Յուչց ավիր, որ աշխարհին
Մենք երգ ունենք երգելու,
Մենք, որ ստրուկ ենք տակավին...

Ո՞հ, այն ճիշն է մեր հոգու —
Շիրիմներից զեպի կյանք
Լուսավոր ու անկասկանք:

Վ. ԲՐՅՈՒՍՈՎԻ ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԱՌԹԻՎ

էս օրերին, երբ՝ մեր ազգային աղետի ծանրության տակ
Հնշված՝ դգում ենք մեզ ֆիզիկապես անդոր ու տկար, էս օրե-
րին հեռու հյուսիսից մեզ մոտ է գալիս ուս հռչակավոր բա-
նաստեղծը՝ Վալերի Բրյուսովը և խոսում է մեր բարոյական-
հոգեկան ուժի ու մեծության մասին— «Հայոց բանաստեղծու-
թյան մասին»:

Նա հայոց բանաստեղծությունը անվանում է հայ ազգի
ազնվականության վկայական:

Այո՛, հիրավի, հայ հանճարը կարողացել է խոսել մարդ-
կային սրտի ամենանվիրական ու ամենաբնորշ զգացմունք-
ների հետ և կարողացել է հասնել մինչև նարեկացին, որ
ապաշխարողի կերպարանքով, իր գլուխը բարձրացրել է մինչև
Լրկինք ու գրույց է արել ասածո իրեն հետ երես առ երես:

Եվ նույնիսկ էսօր էլ՝ թեպետև իր հայրենիքի մի ծալրից
մինչև մյուսը հռչակված ու արշունաթալթախ՝ միայն խորապես
խոցված ու ծանր վշտացած է հայը և ոչ թե խորտակված ու
շուսահատ, և չի դադարել ստեղծագործության ոչ մի ասղա-
րեզում...

Սրանից էլ ավելի մեծ ի՞նչ ազնվականություն վկայական
կարող է ներկայացնել աշխարհքին մի ժողովուրդ:

Եվ ահա էս տեսակ մի ստեղծագործող ու ազնվական ազգի

արժանապատիւթյան զգացմունքով ու ազնիւ չարատությամբ կարող ենք ասել:

— Այո՛, մեր թանկագին հյուր և ազնիւ բարեկամ, մենք միշտ ունեցել ենք էդ բարձր վկայականը: Բայց էդ վկայականը էն վկայականներից չի, որոնց վրա դրված է մարդկային իշխանության կնիքը, էդ էն վկայականներից է, որոնց վրա բնությունն ու աստվածն են գրել իրենց կնիքը, և, զրա համար էլ, ինչքան դժվար է զրա ունենալը, էնքան էլ դժվար է կարգաւր: Սա էն գիրն է, որի մասին մեր Սայաթ-Նովեն ասում է.

— «Ամեն մարթ չի կանա կարթա, իմ գիրն՝ ուրիշ գրես և...»:

Դուք եղար էն հազվագյուտ մարդկանցից մինը, որ կարողացար կարգաւ էս կախարդական գիրը ամբողջ աշխարհի առջև: Մեզ էս կողմից բիշ են ճանաչում լուսավոր աշխարհում, և մանավանդ Ռուսաստանում: Ռուսաց նշանավոր գրողներից առաջինն եք դուք, որ ձեր հռչակավոր բնկերների հետ միասին մեր և մեր եղբայրակից ժողովուրդների ստեղծագործական կարողութունը ու գեղարվեստական գործերը հիացումով հանում եք լաշն հրապարակ և փոխադարձ հարգանքի ու սիրո կապերով ժողովուրդները շաղկապում իրար հետ:

Էս բարձր ու գեղեցիկ գործի համար Հայոց Գրողների Ընկերության անունից հայտնում եմ Ձեզ մէջ լիասիրտ շնորհակալութունը: Ողջունում եմ Ձեզ, որպէս ուստական գրականության խոշոր ներկայացուցչի, և սիրով ու սպասուածքով խոնարհվում եմ ուստական մեծ ազգի հոյակապ գրականության առջև—Պուշկինի, Լերմոնտովի, Գոգոլի, Դոստոևսկու, Տուրգենևի, Չեխովի, Տոլստոյի և իրենց արժանավոր ժառանգների գրականության առջև, որի վրա կրթվել են մեր գրողներից ու մտավորականներից շատ շատերը: Մենք ինքներս մեր կողմից վճարուց ենք կտալիս ձեր գրականության հետ, այժմ է՛լ ավելի ուրախ ենք փոխադարձ կապի համար, որ հաստատում եք դուք, և աստված տա՝ դուք միակը չլինեք, որ ուստ բարձր մտավորականության կողմից դալիս եք մեզ մոտ սիրո ու հարգանքի խոսքերով:

1916

Հովհ. ԹԻՄԱՄԱՅԱՆ

ԽՈՍՔ՝ ՈՒՂՂՎԱԾ Վ. ԲՐՅՈՒՍՈՒԼԻՆ

էս տարվա սկզբին մեր անմոռանալի բարեկամն ու բնկերը՝ Վ. Բրյուսովը, երբ Թիֆլիսում մեզ մոտ հյուր էր, գրույց-հերթի ժամանակ հայոց բանաստեղծության հանդեպ միշտ կրկնում էր իր անկեղծ հիացումը և զարմանքով ու ցավով հարցնում, թե ի՞նչպես են իրենք մինչև էսօր անծանոթ մնացել մի էս տեսակ հարուստ գրականության ու արվեստի...

Մեր ազնիվ հյուրը պատմում էր, թե առաջին անգամ, երբ Երանց ուշադրությունը խնդրել էին հայոց բանաստեղծության վրա, նրանք ինչ զարմանքով ու անլուրջ էին վերաբերվել էդ առաջարկին, իսկ երբ ծանոթացանք, ասում էր, գրեթե հենց առաջին ծանոթությունից, հենց առաջին գիշերից միանգամից ամենքս հիացանք ու զարձանք հայասեր: Եվ առաջ էր բերում էն տեսակ տկանավոր բանաստեղծների կարծիքները, ինչպես Բալմոնտ, Վ. Իվանով, Բլոկ և այլն: Բայց ամեն թյուրիմացություն փարատելու համար՝ էստեղ պետք է ասեմ, որ միշտ մեր միջնադարյան բանաստեղծությունն է եղած հիացման զլխավոր առարկան:

էն ժամանակ նրանք էին հիացած, այժմ հերթը մերն է: Ես քննադատելու չեմ «Поэзия Армениии» զիրքը: Քննադատներ

շատ կան, նրանք կրքնադատեն: Ամենաշատը ես ինչ-ինչ նկատողություններ եմ անելու, մեծ մասամբ մեր հին բանաստեղծության մոտ ռու վիճելի կետերի վրա: Սակայն չեմ կարող իմ բուռն ու անկեղծ հիացումը հճաշտնել հրապարակով մեր լավագույն բարեկամների ու բնկերների էն շնորհքի ու սիրո հանդեպ, որ նրանք հանդես են բերում էս գեղեցիկ գործի մեջ, հաճախ անհաղթելի դժվարությունները հաղթահարելով: Մարդիկ կան, որ բանաստեղծների անհաջող գործերն են որոնում ու նրանցով են դրադվում: Դրանք անգետ ու անճաշակ մարդիկ են, և նույնիսկ վատ հոգու տեր մարդիկ: Թերությունները պետք է նկատել, բայց բանաստեղծին իր հաջող գործերի մեջ պետք է ճանաչել, նրանցով պիտի գնահատել:

Եվ էս ճշմարիտ է ո՛չ միայն ինքնուրույն գործերի համար, այլև թարգմանության: Չէ՛ որ բանաստեղծության թարգմանությունը, էն էլ առանձին համ ու հոտ, շունչ ու ոճ ունեցող բանաստեղծության թարգմանությունը շատ է դժվար ու հազվագյուտ բան: Բանաստեղծության նույնիսկ լավ թարգմանությունը համար ասված է, թե նա մի վարդ է, որ ապակու տակ է դրված: Այսինքն թե՛ ձեր կտեսնես, բայց բուրմունքը չես գտնի: Ինչքա՞ն շնորհք է հարկավոր, որ ոչ միայն հարադատ ձեր ցույց տա, այլև ինքնուրույն բուրմունքը հաղորդի: Եվ շնորհքի հետ ի՞նչքան սեր...

Եվ ի՞նչ խնամքով կազմած ու ճաշակով տպած գիրք է, ինչ-բան շքեղ իր պարզության մեջ: Դրա համար էլ ամեն մի ձեռքն առնող, — հայ լինի թե օտար, — համակվում է սիրով ու հարգանքով դեպի մեր շատ թշնամի ու քիչ բարեկամ տեսած ցեղը:

Այժմ ամենքի համար պարզ է «ΠΟΕΣΙΑ ΑΡΜΕΝΙΚΗ» գրքի նշանակությունը: Էն ժամանակ Բրյուսովին իրեն էլ էինք ուսում: Եվ բնավ չափազանցություն չէին էն բոլորը, ինչ որ դարձրին բրյուսովյան շաբաթը Թիֆլիզում՝ տոնական շաբաթ:

Եվ ահա էս ամենի համար պարտականություն եմ գրում Լիբաշյական համբույր ուղարկելու նրանց, Ռուսաստանի լավագույն գավալներին, որ կյանքում լավագույնն են փնտրում, լինարում ու սիրում:

Վերջապէս եկաւ վաղուց սպասված զիրքը—ПОЭЗИЯ Ар-
МЕНИИ-ն,—Հայաստանի բանաստեղծութիւնը: Եւ ուսնեցի
ու սուսախոս հայերից նրանք, որ միայն Հայաստանի թշուա-
ռութիւնն էին լսել, կոտորածներն ու սարսափները գիտէին.
այժմ կտեսնեն և նրա բանաստեղծութիւնը ու կսիրեն: Չեն
կարող չսիրել. որովհետեւ ինքը ամբողջ սեր է. իսկ, մեր ան-
շուղական Սալաթ-նովա՛յի խոսքով ասենք, «Սերը սեր կու
րերե...» և

Աշուղի լեզուն բլրու է,

Յրճանք ունի, նախաթ չբկա...

1916

ԽՄ ՏՊԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երբեք չեմ մոռանա այն հոգեկան հաճույքը, որ ստացաւ վալերի Բրյուսովի գտնախոսութեանից:

Երբեք չի ջնջվի իմ մտքից այն իսկապէս գեղարվեստական պատկերը, որ շուրս ժամ շարունակ ներկայացրեց նուրբ մտածող և ավելի նուրբ զգացող բանաստեղծն իր հմայիչ վրձնի պորտիւթումը:

Արդարեւ, դա գտնախոսութեան չէր, այլ կախարդական տեսարանների մի երկայն շարք: Տեսարաններ, ուր զործող տնձտնաց դեմքերը՝ սկսած նարեկացուց մինչև Սայաթ-Նովա, նկարվեցին միմյանցից փայլուն, միմյանցից վառվռուն գույներով: Միայն բանաստեղծը կարող էր անել այն, ինչ որ արավ վալերի Բրյուսովը՝ ոչ միայն պատմութեան կործանիչ փոշուց մարքել բրոնզյա ձուլվածքները, այլև շունչ ու կշանք տալ նրանց, այլև ստիպել նրանց շարժվել, խոսել, երգել: Եւ դեռ իրենց սքանչելի երգերը քաղաքակիրթ ամբոխին մատչելի ու ժամանակակից լսելիքին հասկանալի ու հաճելի ոճով ու լեզվով:

Այնտեղ մեզ ազդի մեծ դաժակը՝ գտել է իր համար մինչև այդ ժամանակ անձանոթ գանձեր, որոնցով հրապուրվել է և այսօր հրապուրում է մեզ:

Երբ դաստիարակութեան առաջին բաժինն ավարտուելոց հետո անցաւ բեմի ետեւ՝ իբրեւ ունկնդիր և իբրեւ հայ իմ խորին շնորհակալությունն արտահայտելու ստացածս ղեկարկեստական յավակնութեան համար, մեր հարգելի հշտրր հուզմունքից գունատուել էր ու զոգում էր։ Նա հուզված էր ոչ անքան ծալբեկծալր լիցուն զահլիճի աշղափ անկեղծ, աշղափ խանդավառ ընդունելութունից, որքան իր իսկ կախարդական զավադանի զորութեամբ վերականգանութուն ստացած սքանչելի պատկերներից։ Մեր հարուստ անցյալի աչն բեկորներից, որոնք իրավունք ունեն ասելու և պիտի ասուեն, եթե ոչ համայն աշխարհի, զոնն մեզ համար, որպէս մի մի պարծանք մեր ազգային քաղաքակրթութեան, անցյալի քաղաքակրթութեան։

— Помилуйте, — ասաց բանաստեղծն ինձ զողորմուն ձայնով, — դուք չպիտի լինիք շնորհակալ ինձանից, այլ ես հայ ժողովրդից, որ ինձ անքան հաճույք է տալիս իր անցյալի անմահ ստեղծագործութեամբ։

Եվ, համատացեք, դա նուրբ կրթված եվրոպացու սովորական համեստութուն չէր և ոչ հաճոյախոսութուն, այլ ոսոս հոգուն հատուկ անկեղծութուն։ Վալերի Բրյուսովը անսահման հափշտակված է, նախ և առաջ, մեր հնադարյան ժողովրդական երգերով, ապա մեր եկեղեցական բանաստեղծութեամբ։ Իսկ մեր միջնադարյան բանաստեղծութեան համասարը նա չի գտնում ոչ մի ազգի միջնադարյան կյանքում։ Թող այդ շատերին թվաւ չափազանցութուն, բանաստեղծի խանդավառութուն, բայց Բրյուսովն անկեղծ է և դա է մեզ համար նշանավորը։

Սակայն չպիտի մոռանալ, որ ինչ որ ունեցել ենք անցյալում, անցյալին է պատկանում։ Մենք, հարկավ, կարող ենք պարծենալ, որ ունեցել ենք Գրիգոր Նարեկացի, Ներսէս Շնորհալի, շարական, Ֆրիկ, Նաղաշ, Նահապետ Քուչակ և այլն, և այլն։ Բայց այդ բոլորը մեր պատմական գանձերն են, և միմիայն։ Այնինչ, ավագ, ազգերն աչն ժամանակ են ազգ հա-

մարվում, երբ ունեն ներկայի գրավականը ապագայի համար, ժամանակակից ստեղծագործություն:

Վարերի Բրյուսովն այդ մասին էլ մեկ ասաց մխիթարական խոսքեր, ուշադրություն դարձնելով մեր այժմյան բանաստեղծների վրա: Ճշմարիտ է, նրա սցենարությունը, որ այնքան մեծ էր, տարածվեց մինչև Սալաթ-նովա, ալիուհետև աստիճանաբար թուլացավ և վերջը դարձավ գրեթե եվրոպական courtoisie, բայց չպիտի մոռանալ, որ խոսողը հայ չէր, այլ մի մեծ ազգի շատ նուրբ և շատ խստապահանջ զեկադրականագետ, որ խորապես գգում է մեծությունների և փոքրությունների մեջ եղած տարբերությունը: Եվ միայն նուրբ լսելիքներին էլ ուղղված նրա առաջարկներ՝ «Ես չեմ քննադատում, այլ իմ տպավորություններն եմ հաղորդում», մեր ժամանակակից բանաստեղծների մասին խոսելիս: Այդ բառերը մի անգամ և՛ շեշտեցին նրա ճաշակի նրբությունը և հոգու անկեղծությունը:

Բայց, ալիուամենայնիվ, ինձ թվում է, որ հարգելի դասախոսը կարող էր և մեր ժամանակակից բանաստեղծներից բերել ավելի զեզեցիկ կտորներ, քան այն ոչ այնքան հաջող կտորները, որ բերեց և որոնք, զժբախտաբար, մի տեսակ հիասթափում առաջացրին մեր այժմյան բանաստեղծությանն անձանոթ ունկնդիրների մեջ: Եվ այդպիսի կտորներ, ես համոզված եմ, նա կգտներ մեկից ավելի թե՛ ուսասան և թե՛ սանավանդ, թուրքահայ բանաստեղծների մեջ, եթե, հարկավ, ժամանակ ունենար որոնելու:

ՎԱՀԱՆՆ՝ ՏՆԻՅԱՆՆ

ՎԱԼԵՐԻ ԲՐՅՈՒՍՈՎԻՆ

Ես դեռ պատանի սիրեցիք բո խիստ,
Յո՛ւրտ, ճշմարտացի՜ն մտազուսպ լեզուն,
Եվ տեսա որքա՜ն ահեղ է կիզում
Կրքակր թաքուն տոգերից հանդիստ:

Աչդպես, ափերում իր կանաչանիստ,
Իմ հեռու երկրում Արադն է հոսում,
Եվ այնպես, այնպես հանդարտ է խոսում,
Թաղած իր խորքում մրրիկն անհանգիստ:

Դու չարչարանաց ահալոր ժամին
Եկար աչցելու իմ երկրին անհույս
Եվ ավետեցիր փրկութ՛յուն ու լույս,
Երբ հալածում էր մեր նախը բամին:

1916

ՎԱԼԵՐԻ ԲՐՅՈՒՍՈՎԻՆ

Սառն ու հմուտ էիր, խոր ու զիտուն,
Պատամթխունն էր անհուն ըստ Մուսաղևար,—
Եվ դու եղար մեզ հետ, երբ ահափոր աղետը
Մոլեղնությամբ իր բիրտ մտավ մեր տուն։—

Այն օրերում մեր տունը չկար խնդում,
Կորնշում էր միզում մեր արհեստը,—
Եվ մեր հանճարը հին, կոփված անդուլ
Սերունդների ջանքով—դեռ անձանոթ գետ էր։

Դու սուզվեցիր, վարպետ, տնեղրական աչք ծովը,
Եվ շրացար անծիր մեր գանձերի փայլից—
Ելար, ինչպես նավազ, որ զլուտերից զինով է...

Եվ աշխարհի առջև, որ դեռ ահով էր լի,
Դու բացեցիր ողու մեր գանձարանն անհուն—
Եվ մեզ համար դարձար—անմարելի տուն։

ՎԱԼԵՐԻ ԲՐՅՈՒՍՈՎԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

Վ. Բրյուսովը, որի ծննդյան 75-ամյակը հարգանքով տոնում է հաջ հասարակությունը, իր կենդանության ժամանակ արդեն մեծ հռչակ էր վայելում որպես ուսուցիչ և առաջնակարգ բանասանկծներից մեկը և որպես տեսաբան-բանասեր:

Ռուս կուլտուրային և գրականությանը մատուցած նրա վաստակները եղակի են և անգնահատելի: Որպես պուշկինադետ, Պուշկինի պոեզիան հետազոտող՝ նա անփոխարինելի տեղ է գրավում:

Նրա հետաքրքրության և հարցասիրության օրջեկոսները սահման չունենին. — ողջ տիեզերքն էր ուղում՝ րնդգրկել նա: Տարված էր իմացության անհատ ծարավով: Նուա էրուդիցիան առասպելական էր: Գիտության, արվեստի, փիլիսոփայության ոչ մի բնագավառ անձանոթ չէր նրան: Նա կարող էր սպառիչ կերպով խոսել և՛ ջրասույզ եղած լեզենդական Սալանտիդի մասին, և՛ մաթեմատիկայի մասին և՛ էլեկտրոնների մասին:

Մաքսիմ Գորկին հիացած ասում է, որ Բրյուսովն ամենահույսալից և ամենաանհոգի է Ռուսաստանում:

Բրյուսովը գիտեր բազմաթիվ հին և նոր լեզուներ՝ սանսկրիտ, լատիներեն, ֆրանսերեն, անգլերեն, գերմաներեն և

ալլն. գիտեր զրեթե բոլոր փոքր և մեծ ժողովուրդների գրա-
կանությունը, և պատրաստվում էր տալ, եթե մահը վաղահաս
չլիներ, «Համաշխարհային պոեզիայի սինթետիկան» միթիսա-
րի անտոլոգիան:

Բրյուսովն իր համեմատաբար կարճատև կյանքի ընթաց-
յում (50 տարի ապրեց նա). զրեւ է բանաստեղծություններ,
պատմվածքներ, վեպեր, դրամաներ, որ տասնյակ հատոր են
կազմում, իսկ բազմաթիվ ակնարկները, քննադատական հոդ-
վածները, ուսումնասիրությունները և թարգմանությունները
մի բանի տասնյակ հատորներ:

Նա թարգմանել է էզոպոր Պոից, Շ. Բոդլերից, Վալենտինյ,
Վերհարնից, Գյոթեի «Ֆաուստը», Վիրգիլիոսի «Էնեականը» և
շատ ու շատ բանաստեղծություններ զանազան ժողովուրդնե-
րից:

Բրյուսովը թերևս առաջին ուրբանիստ գրողն էր Ռուսաս-
տանում, որ սկսեց երգել քաղաքը, մեծ ինդուստրիալ քաղա-
քը, նրա մեծ շունչն ու շառաչը, նրա լուսավոր և մութ կույ-
մերը:

Նա երգում էր աշխատավոր, կազմակերպված բանվոր դա-
սակարգին, նրա իդեալները, նրա ցավերն ու պայքարը կապի-
տալիզմի դեմ հանուն նոր, լավագույն ապագայի, հանուն բնո-
հանության երջանկության:

Նա թեև սիմվոլիստ, սակայն ուրիշների պես չէր կարմել
կյանքից, չէր ամփոփվել մարմարյա աշտարակի մեջ, որի գու-
նագեղ լուսամուտից նրանք դիտում են աշխարհը՝ հեքիաթնե-
րի պես զեղեցիկ և չեն տեսնում դասակարգերի զաժան պալ-
լարը, մոսսանների թշվառությունը: Իսկ նա որպես ներքին կո-
չումով պոետ-քաղաքացի ապրում էր շահագործվող դասի տա-
ռապանները բոլոր սրությամբ: Նա ուներ պատմության մեծ
զգացողություն և հումանիստ մեծ սիրտ, որով կարողացավ իր
էսպերը կտրել սիմվոլիզմից և կապիտալիստական աշխար-
հից, և ոգևորված ողջունեց Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը
և կանգնեց բոլշևիկների շարքերում:

Ուսանավորի առաջնակարգ վարպետը իր գիտությունը և

հմուտ զեղարվեստագետի փորձը տվեց սովետական երիտա-
սարգ գրողներին:

Վ. Բրյուսովը առանձնապես թանկագին է մեզ, հայերիս
համար այն շատ նշանակալից գործի պատճառով, որ նա կա-
տարեց հայ կուլտուրայի և գրականության արժեքավորման և
դնահատման վերաբերմամբ:

Այն ժամանակ, երբ հայ ժողովուրդը ապրում էր մի սոս-
կալի ողբերգություն՝ իր դժբախտ պատմության մեջ նույնիսկ
աննախօրթաց, երբ թուրք զապանացած պետությունը կոտո-
ւում էր հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածին՝ ծերերին, երի-
տասարդներին, կանանց և երեխաներին, ջնջելով մի ամբողջ
ժողովուրդ, նրա կուլտուրան, անցյալը և նրա ապագան միտ-
ժամանակ, որպեսզի զրանով բնդմիշտ վերացներ հայկական
լարցը, կոտորում էր Գերմանիայի խրախուսանքով, նաև
Անգլիայի ու Ֆրանսիայի լուր համաձայնությամբ, այդ ժամա-
նակ հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ Մ. Գորկու հետ հանդես
էկավ Վ. Բրյուսովը՝ պաշտպանելու հայ ժողովրդի կուլտու-
րան, նրա արդար դատը:

Նա եկավ ցույց տալու Ռուսաստանին և «քաղաքակիրթ»
կոչված Եվրոպային, թե բարբարոս թուրքերը ի՞նչ անուղելի-
ինչ սարսափելի ոճիւր են գործում՝ կոտորելով մի հին, դասա-
կան ժողովրդի, որ կուլտուրական դեր է կատարել աշխարհում
և բնդունակ է կատարելու:

Վ. Բրյուսովը սիրով, եռանդով, իրեն հատուկ համառ աշ-
խատանքով սկսեց ծանոթանալ հայ լեզվին, հին, միջին և նոր
գրականությանը, հայ պատմությանը և ստանձնեց «Հայաս-
տանի պոեզիան» անտոլոգիայի խմբագրությունը, ուստի անվա-
նի տաղանդավոր բանաստեղծների գործակցությունը: Մի շատ
ժանր, ղժվարին գործ, որ պսակվեց փայլուն հաջողությամբ:

Անտոլոգիան կազմվեց հայ զեղարվեստական խոսքի բն-
տիր նմուշներից՝ վերցված հնագույն հայ ֆոլկլորից և էպո-
սից, միջին և նոր դարերի բանաստեղծություններից:

Այդ սովոր հատորի բանաստեղծությունների մեծագույն

մասը թարգմանել է ինքը՝ Բրյուսովը, իր անթերի տեխնիկայով և կոլորիտի զգացողությամբ:

Բրյուսովը բարեխիղճ և մանրամասն ուսումնասիրությունից հանգեց այն եզրակացությանը, թե հայերի դարավոր հաբուստ պոեզիան այն թանկագին ներդրումն է, որ Հայաստանը մոծում է ընդհանուր մարդկության գանձարանը:

Մեծատաղանդ, ժողովուրդների գրականությունը խորապես իրազեկ Բրյուսովի սերն ու գնահատանքը աչդ պոեզիայի հանդեպ փայլուն գրավականն է նրա իսկական արժեքի՝ բոլոր ժամանակների մեջ:

Բրյուսովից բավական բանաստեղծություններ կան հայերենի թարգմանված. Վահան Տերչանի կատարած թարգմանություններն սրանչելի են. թարգմանված է «Հայաստանի պոեզիայի» հասաջարանը և «Հայոց պատմությունը» մոնոգրաֆիան:

Բրյուսովի անունը հայ ժողովրդի սրտի մեջ է: Խորին երախտագիտությամբ հիշում է նա միշտ իր մեծ և արդարամիտ բարեկամին:

Վ. ԲՐՅՈՒՍՈՎԸ ԵՎ ՀԱՅ ՊՈԵԶԻԱՆ

Մեծ է ուսու շնչակալոր բանաստեղծ Վալերի Բրյուսովի դերը Հայ կուլտուրայի ուսումնասիրության, արժեքավորման ու մասնաշաղկանացման գործում: Բրյուսովի Հայաստանի աշխատությունները, կլասիկ թարգմանությունները, Հայ մշակույթին նվիրված դասախոսությունները հասարակական-քաղաքական խոշոր նշանակություն ունեցան ուսու և Հայ ժողովուրդների պատմական ու կուլտուրական բարեկամության ամրապնդման գործում: Հայ առաջավոր մտավորականությունը ջերմորեն ուղջունեց ու բարձր գնահատեց Բրյուսովի մեծ ծառայությունները Հայ ժողովրդին: Ռուս ղեմակրատական ինտելիգենցիան նույնպես բառ արժանւոյն գնահատեց ու նշեց Բրյուսով բանաստեղծի, գիտնականի ու թարգմանչի խոշոր դերը ժողովուրդների համերաշխության ու կուլտուրական փոխադարձ համագործակցության ասպարեկում:

Ձեռնարկելով Հայ պոեզիայի ուսումնասիրության ու թարգմանության դժվարին գործը, Բրյուսովը նախապես ծանոթանում է Հայ գրականության, պատմության ու կուլտուրային վերաբերող բազմալեզու հարուստ գրականությանը: Այդ մասին Բրյուսովը գրում է. «Ես կարդացի գրքերի մի ամբողջ զրադարան՝ ինձ մատչելի տարրեր լեզուներով (ռուսերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, անգլերեն, լատիներեն, իտալերեն) և կարողացա որոշ չափով ծանոթանալ թե Հայ լեզվին և թե Հայ գրականության այն մասին, որ կարող էի թարգմանված գտնել»¹:

¹ «Поэзия Армении с древнейших времен до наших дней», под редакцией Валерия Брюсова, М., 1916, стр. 5.

Վաղերի Բրյուսովը համաշխարհային կուլտուրայի բարձունքներից դիտելով հայ գրականությունը, տեսավ, որ հայ ժողովուրդը պատմական մեծ ու հարուստ անցյալ ունի, նա հիացավ հայ ժողովրդի բանաստեղծական հանձարով, նրա հոգու վեհությամբ, մտքի մեծ թռիչքներով: Շուտով պոեզիայի ուսումնասիրությունից Բրյուսովն անցավ հայ ժողովրդի պատմության ու նրա ողջ կուլտուրայի ուսումնասիրության՝ սկսած նրա հնագույն շրջաններից մինչև նորագույն ժամանակները: Այդ բոլորը նա կատարեց իսկական դիտնականի, բանաստեղծի ու պատմաբանի բացառիկ լրջությամբ, սիրով ու հետևողականությամբ: «Հայաստանի ուսումնասիրության մեջ, — գրում է Բրյուսովը, — ես գտա վեհ, հոգեկան հրձվանքների մի անսպաս աղբյուր, որ որպես պատմաբան, որպես գիտության մարդ՝ ես Հայաստանի պատմության մեջ գտա մի սննդոլջ ուրույն աշխարհ, որտեղ հազարավոր խիստ հետաքրքրական, բարդ հարցեր բորբոքում էին գիտական հետաքրքրությունս, իսկ որպես բանաստեղծ, որպես արվեստագետ՝ Հայաստանի պոեզիայի մեջ ես տեսա զեղեցկության մի այնպիսի ինքնուրույն աշխարհ, որ մինչ այդ ինձ անհայտ, տիեզերական զեղեցկություն, որի մեջ փայլում ու շողշուղում էին իսկական զեղարվեստական ստեղծագործության բարձր կերտվածքներ»:

Իրեն հատուկ եռանդով նվիրվելով հայ ժողովրդի պատմության, կուլտուրայի ու գրականության ուսումնասիրության գործին, օգտագործելով հայագիտության նվիրված բոլոր հին ու նոր աշխատությունները, Բրյուսովը գրում է «Հայաստանի պոեզիան և նրա միասնությունը դարերի ընթացքում» պատմագրական ակնարկը, «Հայ ժողովրդի պատմական բախտի տարեգրությունը», ինչպես և մի շարք արժեքավոր հոդվածներ: Հայ և սուս մամուլի էջերում բազմիցս բարձր գնահատականի են արժանացել Բրյուսովի այդ աշխատությունները. Նշվել է նրանց թե՛ գիտական և թե՛ քաղաքական ու հասարակական նշանակությունը: Տասնյակ տարիներ շարունակ

¹ «Поэзия Армении», стр. 5—6.

դրանք ուսման ընթերցողին օգնել են ծանոթանալու հայ ժողովրդի պատմությանն ու կուլտուրային:

Բրյուսովի աշխատություններում ուշագրավ ու հետաքրքիր են հայոց պատմությանը վերաբերող նրա մի շարք գիտողությունները, կյանքի բնութագրումները, դիպուկ ընդհանրացումները և պատմական երևույթների փայլուն մեկնաբանությունները: «Հայ ժողովուրդը,— գրում է Բրյուսովը,— ժամանակակից կուլտուրական ժողովուրդներից հնագույններից մեկն է: Նա մեր աշխարհն է եկել՝ աշխարհի հետոլոր անցյալից, երբ ոչ միայն ղեռ գոյություն չունեին ժամանակակից եվրոպական ժողովուրդները՝ ֆրանսիացիները, իտալացիները, անգլիացիները, ռուսները, այլև պատմական արևելյան հայրիվ մուսը էին գործել հնադարյան ժողովուրդները՝ հռոմեացիներն ու հելլենները»¹:

Հայ ժողովրդի պատմությունը լի է հերոսական պայքարի ու հաղթանակի բազմաթիվ դրվագներով: Նա ունեցել է պարտություն ու անկման ծանր շրջաններ, բայց նա միշտ էլ լի է եղել անսահման հավատով զեպի ապագան և դա նոր ուժ, եռանդ ու հույս է ներշնչել նրան զալիքի հանդեպ: Հայ ժողովրդի պատմությունը մարդկության բնահանուր պատմության հետաքրքիր և ուսանելի էջերից մեկը լինելով, խոր ու անջնջելի սոցիալորություն է գործել Բրյուսովի վրա: «Հայ ժողովրդի պատմական բախտի տարեգրությունը» աշխատության մեջ Բրյուսովը գրում է. «Համեմատաբար ղեռ բիշ՝ հետադուրս, իսկ ուսման ընթերցողների լայն շրջաններին բոլորովին անհայտ. Հայաստանի պատմությունը նույնքան արժանի է ուշադրության, ինչպես ամենանշանավոր ժողովուրդների պատմությունը, որոնք ինքնուրույն ներգրում են կատարել մարդկության կուլտուրայի մեջ, չբացառելով ոչ եգիպտացիներին, ոչ հելլեններին, ոչ հռոմեացիներին, ոչ էլ ժամանակակից եվրոպայի ժողովուրդներին»²:

¹ В. Брюсов, «Летопись исторических судеб армянского народа», Москва, 1918 г., стр. 19.

² Նույն տեղում, էջ 7:

1915—1916 թվականներին, Մոսկվայում ու Պետրոգրադում, Բրյուսովը հանդես է գալիս գասախոսություններով, նվիրված հայ գրականության ու պատմության հարցերին։ Նույնպիսի գասախոսություններով նա հանդես է գալիս Անգլիայի և Գերմանիայի մի շարք բազարներում։ Հայ առաջավոր ինտելիգենցիան ընդունում է նրան զրկարաց, օրպես սուս մեծ ժողովրդի լավագույն գովակներին։

Բարձրում, Բրյուսովի գասախոսության առթիվ, 1916 թվականի հունվարի 8-ին, նրան ողջունում է բանաստեղծ Հովհաննես Հովհաննիսյանը։ «Թույլ տվեք ինձ,—ասում է Հովհաննիսյանը,—Բարձի հայ գրասերների ընկերության կողմից ողջունել Ձեզ, որ պանծալի ներկայացուցիչներից մեկն երբորիս սիրելի սուս գրականության, որով սնվել ու սնվում է լայնական երիտասարդ բանաստեղծությունը, որով կրթվում է Ռուսաստանի ուսումնածաքավ հայ բնակչությունը»։ Ողջունելի ժողովը հետո Հովհաննիսյանը կարդում է իր զեղեցիկ բանաստեղծությունը, նվիրված հայերի Բոլշևոկին։

1916 թվականի հունվարի 13-ին, հայ պոեզիայի մասին գասախոսությամբ Բրյուսովը հանդես է գալիս Թիֆլիսում։ Հայ մեծ բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանը ողջունելով Բրյուսովին, նշում է երկու ժողովուրդների պատմական բարեկամությունը, Բրյուսովի ու նրա ընկերների կատարած գործի բացառիկ նշանակությունը ժամանակի զմլարին պայմաններում։ «Ռուսաց նշանավոր գրողներից առաջինն եր Դուք,—ասում է Թումանյանը,—որ Ձեր հռչակավոր ընկերների հետ միասին մեր և մեր եզրաչրակից ժողովուրդների ստեղծագործական կարողությունն ու զեղարվեստական գործերը հիացումով հանում եր լայն հրապարակ և փոխադարձ հարգանքի ու սիրո կապերով ժողովուրդները շաղկապում իրար հետ»։

Երեանում վալերի Բրյուսովին զիմալորում ու ողջունում է երրորդ նշանավոր հայ բանաստեղծը՝ Վահան Տերյանը։ Նա բանաստեղծական իր խոսքն է ասում Բրյուսովին՝ նշելով նրա

¹ «Արեւ», 1916, N 5:

² Հ. Բումանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երեան, 1951, էջ 331:

կատարած դործի խոշոր նշանակութիւնը հաշ ժողովուրդի, նրա կուլտուրայի համար:

Այցելելով Հայաստան Բրյուսովը մեծ սիրով դիտում ու բնութագրում է Հայաստանի հնութիւնները, նրա պատմական վտյրերը: Խորապէս զգացված աչն ջերմ ընդունկութիւնից, որ ամենուրեք ցույց էր տալիս նրան հաշ ժողովուրդը, Բրյուսովը բազմաթիւ բանաստեղծութիւններ է գրում, նվիրված Հայաստանին, նրա հերոսական անցյալի նշանավոր դրութեաններին, նրա զեղեցիկ բնութիւնը, աշխատասեր ու արտաբայ զաւակներին: «Հայերին», «Արարատը Երևանից», «Հայաստան», «Արարատին», «Տիգրան Մեծ» բանաստեղծութիւնները զեղաւստական մեծ շնչով ու զգացմունքով զոված աստեղծագործութիւններ են: Ուժեղ ու զեղեցիկ է նաեւ հայտկապէս «Հայերին» բանաստեղծութիւնը:

Բրյուսովն անկասկած օժտված էր կազմակերպչական ընդունկութիւններով: Որպէս մարդ, բանաստեղծ ու խմբագիր նա որոշակի հմայք ուներ ուս մտավորականութիւն շրջանում: Նա հաջողութեամբ կարողացավ համախմբել իր շուրջը XX դարի ուս մի շարք նշանավոր բանաստեղծների և մասնակից դարձնել «Հայաստանի պոեզիայի» թարգմանութիւն զործին: Այդ բանաստեղծների մեջ էին՝ Ալեքսանդր Բլոկը, Բալմոնտը, Սոլովյովը, Բուսինը, Իվանովը և ուրիշներ: Միացյալ աշխատանքը պսակվեց «Հայաստանի պոեզիան» հայակապ հատորի հրատարակութեամբ: Ժողովածուն լուս տեսավ 1916 թվականին: Նա ընդգրկում էր հայկական պոեզիան՝ սկսած հնագույն ժամանակներից մինչև XX դարի առաջին երկու տասնամյակը: Հաշ պոեզիայի այդ մեծածաւալ հատորը լուս տեսավ Վալերի Բրյուսովի առաջարկով, ծանոթագրութիւններով ու խմբագրութեամբ: Թարգմանութիւնների մեծ մասը նույնպէս պատկանում էր Բրյուսովի վարպետ զրին: Գրքի առաջաբանում, որ վերնագրված է «Հայաստանի պոեզիան և նրա միասնութիւնը դարերի ընթացքում», Բրյուսովը բայհաջատել է բազմադարյան հաշ պոեզիայի զարգացման ուղիները և նրա դերն ու նշանակութիւնը համամարդկային

դրականութեան համար: Հայ պոեզիայի պատմութեան իր աչդ
ակնարկում Բրչուսովը բացատրել է՝ ե՞՞նչ նշանակութիւն էր տվել
հայ ժողովրդական բանաստեղծութեանը, նշելով նրա բազմե-
լանցութեանն ու գունեղութեանը, անմիջականութեանն ու ինք-
նատիւ ընդունելի: «Հայ ժողովրդական բանաստեղծութեանը, —
գրում է Բրչուսովը, — ամենահիանալիներից է այն բոլորի մեջ,
որոնք ծանոթ են ինձ. թիչ ժողովուրդներ կարող են պարծենալ,
որ իրենց ժողովրդական երգերը հասնում են գեղարվեստական
աչապիսի մակարդակի, աչապիսի նրբագեղորեն գերիչ, աչս-
պիսի ինքնատիւ ուրեւն ուրույն են՝ իրենց ամբողջ անմիջական
պարզութեամբ և անսկիւնք անկեղծութեամբ հանդերձ»¹:

Ալեքսեան Բրչուսովին անդրադառնում է հայկական հերո-
սական էպոսին՝ «Սասունցի Դավիթին»: Բրչուսովին առաջին
ուսու բանաստեղծն էր, որ 1916 թվականին իր սքանչելի թարգ-
մանութեամբ ուսու ընթերցողին ծանոթացրեց հայ ժողովրդի
այդ հանճարեղ ստեղծագործութեան հետ: Բնութագրելով Դավ-
թի կերպարը՝ Բրչուսովը նշում է. «Դավիթը ժողովրդական
խղիւղների մարմնացումն է, այնչափ ուժեղ մի հերոս, անվե-
հեր կարիճ, խորապես ողջախոհ, անսասան կերպով ազնիւ,
մինչև վերջ՝ ճշմարտացի»:

Դավթի մեջ Բրչուսովին արդարացիորեն ականում էր հայ
ժողովրդին բնորոշ, հատկանշական «ընդհանուր արտահայ-
տութիւնը»:

Բրչուսովին այն եղակի բանաստեղծ-գիտնականներից էր,
որը փայլուն կերպով ուսումնասիրել էր համաշխարհային
պոեզիայի միջնադարը: Բազդատել, համեմատական վերլու-
ծութեան է ենթարկել տարբեր երկրների, տարբեր ժողովուրդ-
ների հին շրջանի բանաստեղծական հայանագործութիւնները,
պոետական մտածողութիւնը, ժանրային, ոճական յուրա-
հատկութիւնները: Հայ պոեզիան ուսումնասիրելու ժամանա-
կաշրջանում Բրչուսովին առանձնապէս ծանրանում է միջնա-
դարյան հայ տաղերգուների ստեղծագործութիւնների վրա:

¹ «Известия Армении», стр. 7.

- նույն տեղում, էջ 40:

Այդ ստեղծագործություններն անկեղծորեն հիացնում են Բրյուսովին և ահա թե ինչու: «Միջնադարյան հայ քնարերգությունը,—գրում է Բրյուսովը,—մարդկային ոգու ամենահիստնալի հաղթանակներից մեկն է, որսլիսիք երբեք ճանաչել է համայն աշխարհի տարեգրությունը: Միանգամայն ուրույն մի սյունդիա, որ մեզ համար նոր է իր ձևերով, խոր բովանդակությամբ, փայլուն տեխնիկական վարպետությամբ»¹:

Խոսելով հայ աշուղական երգերի մասին, Բրյուսովը նշել է, որ բանաստեղծական արվեստի այդ ուրույն ձևն իր զարգացման գագաթնակետին է հասել Սայաթ-Նովայի երգերում: Հանճարի կախարդական գործությամբ Սայաթ-Նովան ժողովրդի խոսքը, նրա զգացումները հասցրել է արտահայտչական ամենանուրբ ու բարձր ձևերի: «Սայաթ-Նովան,—գրում է Բրյուսովը,—առաջինն իր օրինակով ցույց տվեց ու ապացույցեց, թե ինչ ուժ է պարփակված ժողովրդական երգի ձայնի մեջ, ցույց տվեց, որ այդ երգիչը ոչ միայն խնջույքի ժամանակ սրախացնող է, այլև ուսուցիչ, մարգարե... Սայաթ-Նովայի մոտ ամեն ինչ աշխուժացած ու շնչավորված է իսկական սյունդիայի հանճարի ուժով»²:

Հնադույն ու միջին դարերից անցնելով XIX դարին, որպես պատմական խոշոր երևույթ հայ ժողովրդի սլանքում, Բրյուսովը նշում է Հայաստանի մի մասի միացումը Ռուսաստանին: Դարի պատմական այդ իրադարձությունները դիտելով հասարակական ճիշտ տեսանկյունից, Բրյուսովը ճշմարտացիորեն գրել է, որ «Վաղուց արդեն հինավուրց Հայաստանի բախտը կապված է մեծ Ռուսաստանի բախտին: Մի ամբողջ հարյուրամյակ է արդեն, որ հայ ժողովրդի սլանքի մասն ապրում է Ռուսական կայսրության սահմաններում. հայերը մեր հասարակաքայիններն են, իսկ մահմեդական լծից ղեռ չաղատապրված հայկական մարդերը՝ հենց ոռոտներից են սպասում իրենց ազատագրությունը»³:

¹ «История Армении», стр. 47.

² Նույն տեղում, էջ 59—63:

³ Նույն տեղում, էջ 6:

Հարուստ ու համոզիչ փաստերով Բրյուսովը ցույց է տալիս Ռուսահայաստանի կուլտուրական վերելքը XIX դարում: Այդ վերելքը հատկապես նկատելի էր գոականության, արվեստի ու լուսավորության ասպարեզում: XIX դարի երկրորդ կեսին հրապարակ են գալիս գրողների, արվեստագետների, հրապարակախոսների մի նոր սերունդ: Անդրադառնալով պոեզիային, Բրյուսովը հատկապես կանգ է առնում երեք խոշոր բանաստեղծների՝ Հովհաննես Հովհաննիսյանի, Հովհաննես Թումանյանի և Ավետիս Իսահակյանի ստեղծագործությունների վրա: «Այս երեք բանաստեղծները,— գրում է Բրյուսովը,— տմենալիս «Լուսաստեղծությունն» են հայ գրականության երկնակամարի վրա, և նրա պատմական ուղիները այս երեք գրողների գործունեության վրայով են անցնում»¹:

Արժեքավորելով այդ երեք բանաստեղծների ստեղծագործությունները, նշելով նրանց խոշոր դերը մայրենի գրականության զարգացման գործում, Բրյուսովն առանձին ջերմությամբ ու հիացմունքով է խոսում հայ ժողովրդի հանճարեղ բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանի մասին: Բրյուսովի խորաթափանց միտքը կարողացել է բմբռնել Թումանյանի ստեղծագործությունների մոգական ուժը, նրանց սոցիալական խոր իմաստը, հայրենի երկրի ուսուցիչական, գունեղ ու բազմակողմանի պատկերումը: Ամբողջության մեջ բնութագրելով Թումանյանին՝ Բրյուսովը գրում է. «Այլ ժողովրդի ընթերցողը ժանոթանալով Թումանյանի պոեմներին (օրինակ «Անուշին»), ժամանակակից Հայաստանն ու նրա կյանքը ճանաչելու ավելի բան կստանա, քան կարող են տալ սոցիալական հետազոտությունների հաստ հատորները: Պոետը ցայտուն ու վառ գույներով վերստեղծում է հարապատ ժողովրդի կենցաղը, սակայն անում է դա արվեստագետի պես՝ կյանքի կոչելով ոչ այնքան անհատականացված, որքան տիպիկական անմոռանալի կերպարներ: Ամբողջությամբ վերցրած՝ Թումանյանի պոեզիան Հայաստանն ինքն է՝ հնադարյան ու նոր, հարստություն առած ու

¹ „Поэзия Армении“, стр. 80.

բանաստեղծութեամբ արտահայտւած՝ մեծ վար լեռի ձեւ-
քով»¹։

Վերջին շրջանի բանաստեղծների մեջ Բրյուսովն առանձ-
նացնում է Վահան Տերչանին, որի ստեղծագործութիւնները
չալ պոեզիայի մեջ ստեղծել են լիրիկայի դարգաց ան մի նոր
աստիճան։ Տերչանի պոեզիան թե՛ ձևի և թե՛ բովա զտւոթյան
տեսակետից միանգամայն ինքնատիպ ու նոր երևւթ էր չալ
դրականութեան համար։

Արեմտահալ պոեզիան դարգացման իր ուրուջ ուղիներն է
ունեցել և Բրյուսովը կարողացել է վարպետորեն սկսակ ալն
երանդները, որ տարբերում են նրան արեւլահալ պոեզիայից։
Նա հատուկ սեղ է տալիս ալղ պոեզիայի ալանս վոր ներկա-
յացուցիչների՝ Դուրյանի, Մեծարենցի, Վարուժան Կ, Սիաման-
թուլի ստեղծագործութիւններին, բարձր գնահատում նրանց
չալրենասիրական ոգին, պոետական վարպետութիւնը։

Բրյուսովի առաջարանը մեր օրերում ևս գեո պահպանում
է իր թարմութիւնը, խոր գիտական արժեքը, ոու րնթերցողը
և մլուս ժողովուրդների րնթերցողները շատ օգո տ կարող են
լազել նրանից՝ նախահալափոխական չալ պոեզիայի հարու-
ստութեանը և նրա դարգացմանը ծանոթանալու համար։

«Հայաստանի պոեզիան» ամբողջութեամբ Էրցրած մի
խոշոր երեւութ էր ոչ միայն հալ, ալլև ոուս գ ալանութեան
համար։ Ժամանակի նշանավոր ոուս հանդեսնելից մեկը գրել
է. «Հալ բանաստեղծների թաողմանութիւնների փառահալ ու
ստվար հատորը ոչ միայն խոշոր երեւութ է հա բանաստեղ-
ծութեան համար, ալլև մեծ տոն ոուս բանաստե ծութեան հա-
մար»²։

Հալ պոեզիայից կատարած Բրյուսովի թարգմանութիւննե-
լը երկու ժողովուրդների կուաուրական մեծն ման համար
խոշոր աղղակ էին։ Մեծ էր դրանց քաղաքակա -հասարակա-
կան նշանակութիւնը։ Ռուս և հալ առաջավոր ի տելիղենցիան
յստ արժանւոլոյն գնահատեցին ալղ աշխատւերը և նշեցին

¹ «Поэзия Армении», стр. 78.

² «Летопись», 1917, № 2-4.

նրա պատմական նշանակությունը երկու ժողովուրդների բարեկամության մտքապնդման գործում: Այնպիսի մի նշանավոր գիտնական, ինչպիսին է ակադեմիկոս Մուր, գրել է. «Վալերի Բրյուսովի ուսերեն թարգմանությունները ոչ միայն ուս հասարակությանը նպաստել են հայ ժողովրդի գեղարվեստական լաշակը գնահատելու, այլև մարդկության բարձրագույն ստեղծագործության մարդում բարեկամության իդեական հիմքն են դրել»:

Բրյուսովի գրական ժառանգության, նրա հայագիտական աշխատություններին, հայ պոեզիայից կատարած նրա թարգմանություններին հատուկ ուշադրություն է դարձվում սովետական տարիներին: Առանձին ժողովածուներով հրատարակվել ու վերահրատարակվել են նրա թարգմանությունները: 1940 թվականին ուսերեն լեզվով վերահրատարակվեց «Հայ ժողովրդի պատմական բախտի տարեգրությունը»: Արտաշահմանում առանձին գրքույկներով լույս տեսան «Հայաստանի պոեզիան և նրա միասնությունը դարերի ընթացքում» և «Հայ ժողովրդի պատմական բախտի տարեգրությունը» հայերեն թարգմանությունները: Հայերեն լույս են տեսել նրա բանաստեղծությունների ժողովածուները: Հայ գրականագետները հատուկ մենագրություններ են նվիրել Բրյուսով-հայագետին, նրա թարգմանություններին և ուսումնասիրություններին:

1963 թվականին, Բրյուսովի ծննդյան 90-ամյակի կապակցությամբ Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրականության ինստիտուտը ուսերեն լեզվով հրատարակեց Վալերի Բրյուսովի «Հայաստանի և հայ կուլտուրայի մասին» ժողովածուն: Այդ ժողովածուի մեջ առաջին անգամ ի մի էին բերված Բրյուսովի հայագիտական աշխատությունները — տպագրված ու անտիպ հոդվածները, նամակները, Հայաստանին ու հայ ժողովրդին նվիրված բանաստեղծությունները: Ժողովածուն լայն ընդունելություն գտավ, այն սպառվեց մի քանի օրում: Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի նա-

¹ «Об армянской литературе», Ереван, 1941, стр. 14.

խագահութեան որոշմամբ: Բրյուսովի աչդ ժողովածուն վերահրատարակվում է հայերէն:

Մենք այսօր երախտիքով ենք նշում, որ հայ ժողովրդի ճակատագրական ամենածանր օրերին ուսա հռչակավոր բանաստեղծ, գիտնական և պատմաբան Բրյուսովը ջերմ սիրով է վերաբերվել զեպի նրան և նրա կուլտուրան, զրի է առել նրա գրականութեան և պատմութեան նշանավոր էջերը, թարգմանել է հայ պոեզիայի սրանչելի նմուշները և աչդ բոլորը դարձրել բազմամիլիոն ուսա և մշուս՝ ժողովուրդների սեփականութեանը:

Սովետական Հայաստանի կառավարութեանը բարձր գնահատելով վալերի Բրյուսովի ծառայութեանները հայ կուլտուրային՝ նրան ժողովրդական բանաստեղծի կոչում է շնորհել: Մայրաքաղաքի լավագույն փողոցներից մեկը նրա անունն է կրում: Նրա անվամբ հանրապետութեանում կան հայկական դպրոցներ: Երեանի Վ. Բրյուսովի անվան ուսսական և օտար լեզուների ինստիտուտի առջև կանգնեցված է մեծ բանաստեղծի զեպեցիկ հուշարձանը:

Հայ և ուսա ժողովուրդների եղբայրական բարեկամութեան տարեկրութեան մեջ խոշոր ու անգնահատելի է Վալերի Բրյուսովի զերը: Նա հայ ժողովրդի իսկական բարեկամն էր, նրա հարուստ կուլտուրայի արժեքաւորողներիցն ու տարածողներից լավագույնը:

Գ. Ն. ՀՈՎՆԱՆ

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. ԲԱՆԱՍՏԵԳԺՈՒՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հայաստանի («К Армени») — Ռուսերեն բնագիրը առաջին անգամ տպագրվել է 1915 թվականի դեկտեմբերի 25-ին «Русские ведомости» թերթում: Այնուհետև այն բազմիցս տպագրվել է հեղինակի բանաստեղծությունների տարբեր ժողովածուներում: Հայերեն թարգմանությունը տպագրվել է 1957 թվականի Բրյուսովի «Բանաստեղծություններ» ժողովածուի մեջ: Տպագրվում է վերահիշյալ ժողովածուից:

2. Հայերի («К армянам») — Ռուսերեն բնագիրն առաջին անգամ տպագրվել է Ռիֆլիսում հրատարակվող հայկական «Հորիզոն» թերթում (1916 թ., № 25): Այնուհետև Բրյուսովի բանաստեղծությունների ժողովածուներում: Հայերեն առաջին անգամ տպագրվել է «Գրական թերթի» 1941 թ. 25-րդ համարում Հակոբ Հարությունյանի թարգմանությամբ: Այլ թարգմանությունն արտատպվել է Բրյուսովի բանաստեղծությունների հայերեն առաջին ժողովածուի մեջ (Երևան, 1944):

«Հայերին» բանաստեղծության երկրորդ թարգմանությունը կատարել է Յ. Շողենցը և տպագրվել է «Գրական թերթի» 1954 թ. հոկտեմբերի 7-ի համարում: «Հայերին» բանաստեղծության երրորդ թարգմանությունը կատարել է Ս. Տարոնցին և այն տպագրվել է Վ. Բրյուսովի բանաստեղծությունների հայերեն մի հատորչակում (Երևան, 1957):

3. Արարաթ («К Арарату») — Ռուսերեն բնագիրն առաջին անգամ տպագրվել է «Русская мысль» ամսագրի 1916 թվականի 5-րդ համարում: Այնուհետև Վ. Բրյուսովի ժողովածուներում: Հայերեն թարգմանությունը տպագրվել է Վ. Բրյուսովի բանաստեղծությունների հայերեն ժողովածուի մեջ (1957): Արտատպում ենք ժողովածուից:

4. Արարաթ երանից («Арарат из Эривани») — Ռուսերեն բնագիրը տպագրվել է «Русская мысль» ամսագրի 1916 թվականի 5-րդ համարում: Այնուհետև Վ. Բրյուսովի ժողովածուներում: Հայերեն թարգմանությունը կատարել է Ս. Տարոնցին: Արտատպվում է Վ. Բրյուսովի բանաստեղծությունների հայերեն ժողովածուից (1957):

5. Տիգրան Մեծ («Тигран Великий») — Ռուսերեն բնագիրը տպագրվել է Մոսկվայում հրատարակվող «Армянский вестник» շաբաթաթերթի

1917 թվականի 1-ին համարում: Հետագայում արտատպվել է Բրյուսովի բանաստեղծությունների ժողովածուներում: Հաջերեն թարգմանել է Ս. Տարսնյին և տպագրվել է Բրյուսովի բանաստեղծությունների ժողովածուի մեջ (1957): Իր այս բանաստեղծությանը Բրյուսովը կցել է հետևյալ ծանոթագրությունը. «Տիգրան Մեծ՝ Տիգրան Բ, Հայաստանի թագավոր, «արքայից արքա» տիտղոսով (95—56 Ք. ա.), Միհրդատ Պոնտացու հետ հաջող պայքար է մղել Հռոմի դեմ և ընդարձակել հայոց թագավորության սահմանները: Կարից մինչև Հորդանան և Մարաստանի լեռներից մինչև Կիլիկյան Տավրոս»: Հետագայում Տիգրանը անհաջողության է հանդիպել՝ մասամբ իր օրդոսը՝ կրտսեր Տիգրանի ղափաճանության պատճառով: Իր թագավորությունը կործանումից փրկելու համար Տիգրանը համաձայնվում է հետիոտն ու առանց խույրի ներկայանալ Պոմպեոսի զորակազան ու խոնարհվել հռոմեական զորավորի առաջ: Պոմպեոսը հայոց թագավորին է թողնում նրա զանք, «արքայից արքա» տիտղոսը և նվաճումների մեծ մասը, որոնք և Տիգրանը հանձնում է իր սրբի ու զահմատանդ Արտաշատի Բ-ին (56—33 Ք. ա.): Բացի դրանից, Տիգրանը հայտնի է որպես երկրպագու հելլենական մշակույթի, որը պահում էր տարածել իր ժողովրդի մեջ, ի միջի այլոց ազգային աստվածությունը՝ նույնացնելով Ալիմպոսի աստվածներին հետ: Նանև աստվածուհին էությունովս էր Աթենաս Պալլասի հետ»:

6. Հաղթանակը Կարբում («Победа при Каррах») — Պոսերեն բնագիրը տպագրվել է «Армянский вестник» շաբաթաթերթի 1917 թվականի 2-րդ համարում: Հաջերեն թարգմանել է Ս. Տարսնյին: Տպագրվել է Բրյուսովի բանաստեղծությունների հաջերեն ժողովածուի մեջ (1957 թ.): Իր այս բանաստեղծությանը Բրյուսովը կցել է հետևյալ ծանոթագրությունը. «53 թվականին, Ք. ա., հայ պարթևական զորքը Կարբայի (Խառանի) մոտ ձանք պարտության մատնեց հռոմեացիներին, որոնց ղեկավոր հրամանատարն էր «առաջին հռապետության» անդամներից մեկը՝ Կրատոսը: Մոտ 10,000 հռոմեացի զինվորներ, սպանվեց ավելի քան 20,000, այդ թվում է Կրատոսը: Զորավար Սուրենը հրամայեց կտրել նրա գլուխը և օձն Սիլվակեսի միջոցով տանել հայոց Արտաշատի Բ և պարթևների Օրոդես թագավորներին: Այդ ժամանակ արքաները, որոնք կատարում էին պարթևների արքայազն Բակուրի և Արտաշատի թոռնիկներին, գտնվում էին Հայաստանի մայրաքաղաք Արտաշատում և թատրոնում դիտում էին եվրոպիկների «Քարոսուհիներ» ողբերգության ներկայացումը: Սիլվակեսը ուղիղ վազում է բեմ և արշավախաղով ավարտ հանձնում է Ագաթիկ զերակատար Յատան Տրալես-ցիին: Ըստ պիեսի ընթացքի՝ Ագաթեն պետք է հանդիսատեսներին ցույց տա մենանդներից բզկափած Պենթեսի գլուխը: Յատանը զրա փոխարեն խլում է կրտսերի գլուխը ու շարժում բեմահարթակ՝ արտասանելով ողբերգության համար տողերը. «Մենք բերում ենք լեռներից, տուն վերադառնալով՝ նոր հպանված եղջերուն, բախտավոր մի սրու» (թարգմ. ակադեմիկոս Հ. Մա-

նանդյանի): ներկաները խիստ սղեւորվում են. ամենքը ծափ են տալիս՝ ողջունելով արքային և շնորհավորելով իրար ուժեղ թշնամու հանդեպ տարած հաղթանակի առթիվ: Այս իրադարձության պատմությունն արել է Պոլինեսուշ (որ ապրում էր Մարկոս Ավրելիոսի օրոք), ընդհանրապես բարեխիղճ մի հեղինակ, որ օգտագործում էր լավ աղբյուրներ և հաջորդում անպակի տեղեկություններ, որոնց կարելի է հավատ րնծալու:

7. Ճամբուրդական նոթերից («Путевые заметки») — Ռուսերեն բնագիրն առաջին անգամ տպագրվել է մեր կազմած վ. Բրյուսովի «Об Армениии и армянской культуре» ժողովածուի մեջ: Հայերեն տպագրվում է առաջին անգամ:

8. Հովհաննես Ռումեյսյանին (Ивану Фадеевичу Туманяну) — Այս բանաստեղծությունը որպես մակագրություն վ. Բրյուսովը գրել է իր երկերի առաջին հատորի վրա, որը 1916 թվականին նվիրել է Հովհաննես Ռումեյսյանին: Ռուսերեն բնագիրը տպագրվել է Երևանի «Коммунист» թերթի 1938 թ. մարտի 23-ի համարում, ապա հեղինակի ժողովածուներում: Հայերեն առաջին թարգմանությունը տպագրվել է «Գրական թերթի» 1933 թ. 6-րդ համարում (Թարգմանիչը հայտնի չէ): Երկրորդ անգամ այն թարգմանել է Ս. Տարսնյին և տպագրվել է վ. Բրյուսովի բանաստեղծությունների հայերեն ժողովածուի մեջ (1957 թ.): Արտատպվում է ժողովածուից:

9. Հովհաննես Հովհաննիսյանին (Н. Носинскому) — Ռուսերեն բնագիրը տպագրվել է հեղինակի «Избранные сочинения», т. I, 1955 թ., ինչպես և «Об Армениии и армянской культуре» ժողովածուում: Հայերեն թարգմանությունը տպագրվել է վ. Բրյուսովի բանաստեղծությունների ժողովածուի մեջ (1957 թ.): Արտատպվում է այդ ժողովածուից:

10. Արեւայի աղբյւրը («Моление царя») — Կրամատիկական այս էությունը տպագրվել է Մոսկվայում հրատարակվող «Армянский вестник» շաբաթաթերթում (1916 թ., № 12—13): Հայերեն տպագրվում է առաջին անգամ:

II. Շ Ո Ւ Վ Ա Ն Ն Ե Ր

1. «Հայաստանի պոեզիան» ժողովածուի նախաբանը և ներածական ակնարկը (Предисловие и вступительный очерк к сборнику «Поэзия Армениии»): Թարգմանությունը կատարված է վ. Բրյուսովի վերածալված տեքստից, որ նա նախապատրաստել էր «Поэзия Армениии» ժողովածուի երկրորդ հրատարակության համար: Բրյուսովի ներածական տեքստը, որ կրում է «Հայաստանի պոեզիան, և նրա միասնությունը դարերի ընթացքում» («Поэзия Армениии и ее единство на протяжении веков») բացատրիկ հետաքրքրություն առաջ բերեց հայ գրականության մեջ: Բազմաթիվ տոհմաբանական, որ տարրեր ափսոսանքով հրապարակվել են հայ մա-

մտլի էջերում, ներածական ակնարկն ամբողջությամբ թարգմանվել ու առանձին գրքով լույս է տեսել 1923 թվականին Վենետիկում (Վալետի Բրյուսով, Հայ բանաստեղծությունը և իր նույնությունը զարերու ընթացքի մեջ: Թարգմ. բառ բնագրեն Հ. Հովսեփ Մարգարյան): Երկրորդ անգամ թարգմանվել ու տպագրվել է Բուստոնի «Հայրենիք» ամսագրում 1929 թվականի 7, 8, 9 և 19 համարներում «Հայաստանի բանաստեղծությունը» բնդհանուր վերնագրով: Թարգմանությունը կատարել էր Ա. Արեղյանը:

Վ. Բրյուսովի մահվան 20-ամյակի կապակցությամբ 1944 թվականին «Սովետական գրականություն և արվեստ» ամսագիրը տպագրում է Բրյուսովի ներածական ակնարկի նոր թարգմանությունը, որ կատարել էր Վահե մի. րալյանը: Թարգմանության կցած խոսքում խմբագրությունը գրում է, որ «ի գեղ չիչներ, որ մինչև այժմ այդ մեծարժեք գործը չի տպագրվել հայերեն»: Հայտնի է, որ այդ ժամանակ արդեն զոչություն ուներ երկու թարգմանություն:

Տպագրում ենք «Հայաստանի պոեզիան» ժողովածուի նախաբանը և ներածական ակնարկը Վ. Միրալյանի թարգմանությամբ, որը հատուկ վերանայվել է ներկա հրատարակության համար:

2. Հայ ժողովրդի պատմական բախտի տարեգրությունը (Историческое изображение судьбы армянского народа) — Թուսերեն բնագիրը լույս է տեսել 1918 թվականին առանձին գրքով՝ Մոսկվայի Հայկական Կոմիտեի հրատարակությամբ: Վերահրատարակվել է 1940 թվականին երևանում: Հայերեն թարգմանությունը տպագրվել է «Քաղմավեպի» 1930 թվականի 7—8, 9, 10 և 1931 թվականի 4, 6, 11 համարներում: Թարգմանությունը կատարել է Հ. Հովսեփ Մարգարյանը, որը թարգմանել էր նաև Բրյուսովի «Հայ բանաստեղծությունը և իր նույնությունը զարերու ընթացքի մեջ» աշխատությունը: Մարգարյանն անձամբ ծանոթ էր Վ. Բրյուսովի հետ և վերջինիս ցանկությամբ է այն թարգմանել հայերեն: Խմբագրության ծանոթության մեջ տսված է. «Պատվելի Նեղինակն իր իսկ ինքնադիր ձեռագրով սիրով գիրքը նվիրած ատեն հարգ. թարգմանիչին և փափաք կը հայտնե տեսնել նաև անոր հայերեն թարգմանությունը»: Մարգարյանի թարգմանությունը լույս է տեսել նաև առանձին հրատարակությամբ (Վալետի Բրյուսով, Տարեգրություն հայ ժողովրդյան պատմական ձեպատագրեն: Թարգմանեց ուսու բնագրեն Հ. Մարգարյան, Վենետիկ, 1931 թ.):

Ներկա ժողովածուում տպագրվում են «Տարեգրության» այն հատվածները, որ վերաբերվում են հայ մշակույթին:

Վ. Բրյուսովը «Տարեգրության» այդ հատվածներին կցել է Նաեկալ ծանադրություններ:

«1. Մենք մի կտգմ ենք թագում այսպես կոչված Վանի արձանագրությունները, որ մինչև հիմա գեո լրիվ չեն վերծանված և հաղիվ թե կապը չեզվի նմուշներ կարող են տալ՝ թեկուզ և նրա զարգացման ամենափայտադիայում:

2. Այսուհետեւ մենք ոգտւում ենք, բայց *հորենացու «Պատմությունից»* E. Dulaurier-ի հաշ ժողովրդական սրեղիւայի վերարեբող երկու հողված ներից:

3. *հորենացի*, Ա. 31. Այս հատվածի թարգմանությունը (և զրա զրահան մշակումը բանաստեղծ Հ. Հովհաննիսյանի կողմից), ինչպես և Հայաստանի մի բանի ուրիշ ժողովրդական հնագույն երգերի թարգմանությունը տե՛ս «Հայաստանի պոեզիան» ժողովածուում:

4. *հորենացի*, Ա. 8, Բ. 50, 65: Այս հատվածների թարգմանությունը տե՛ս նույն տեղը և Պ. Մակինցյանի հողվածում՝ ղետեղված «Армянские СЮБРИКИ»-ում, հրատ. «Պարոտ»:

5. Տե՛ս օրինակ «Լուսացալ, լուսացալ» հատվածը «Հայաստանի պոեզիան» ժողովածուում:

6. Այս զլխի սկզբում մենք հետևում ենք նույն աղբյուրներին, ինչ որ 3 զլխում՝ լրացնելով զրանք անտիկ ու հաշ առանձին հեղինակների վկայություններով:

7. Տրդատի հետ զնում էր մի մեծ շքախումբ. տանում էին ոսկե անոթներ և աշխ: Ի ղեկ ասենք, որ Տրդատի ուղևորությունը կատարվում էր ցամաքային ճանապարհով, որոշ պատմաբաններ զրանում տեսնում են իրանիզմի ազդեցություն: Զրազաշտի կրոնը արգելում էր պղծել ջրի սրբությունը ղանագան տականքներ նետելով, որն անխուսափելի է ծովային ճանապարհորդության ժամանակ:

8. 111 ղարից սկսած արժանահամատ վկայություններ ղկան Տիդրանի կերտի մասին: Ենթադրում են, որ Սերեոսի հիշատակությունը՝ Գ. 26 և աշխ, վերարեբում է ոչ թե Հայաստանի հին մայրաքաղաքին, այլ մի օրիշ՝ Փայտակարանի Տիգրանակերտին:

9. Այս նշանավոր հատվածը բերված է Հայաստանի մասին զրված շատ աշխատություններում, ի միջի այլոց Tchobanian-ի ֆրանսերեն «L'Arménie etc.» զրբում:

10. Մենք այս հարցը շարադրում ենք բոտ ետալվանի, F. Nève-ն. Ազոնցի՝ լրացնելով նույն ժամանակի աշլ պատմաբանների աշխատություններով:

11. Վերեր, տե՛ս Dolens, 193:

12. Այսուհետեւ օրինակները բերել ենք ղերուզանցորեն F. Nève-ի զրբից:

13. Այստեղ մենք հետևում ենք ղերուզանցորեն Տեր-Մովսիսյանի զրբին:

14. Այսպես և եզրակացնում Փավստոսի Գ. 12, Մովսես Երեւնացու Գ. 27, Սիլիզալի (Սանատրուկի մասին) և այլոց վկայությունից:

15. Մ. *հորենացի*, Գ. 51:

16. Այս զրույթի համար կարեւոր աղաղույց կարող էր ղինել Մեւրոպից մի հարլուրամլակ առաջ ապրած Գրիգոր Լուսավորչի շարաղնչի ղույությունը: F. Nève, p. 251, խկասլես ենթադրում է, որ աշլ շարաղները հաշխ

բեն են առկել ու գրված են եղել հունարեն տառերով: Սակայն այլ գիտնականներ համաձայն չեն այդ կարծիքին՝ մեկ հասած Գրիգորի քարտեզներ համարելով կա՛մ թարգմանություն, կա՛մ նույնիսկ հետագա զարաշրջանի ստեղծագործություն (չին ու միջին դարերում սովորական մի կեղծիչ, որը նպատակ ուներ նոր ստեղծագործությունը քաղարկել չարգված անվան հեղինակությունը):

17. Տեր-Մովսիսյանը, էջ 26—27, ի միջի ալյուղ նշում է, թե սրբանշանագաղ էր մշակվում հայ նոր դրական լեզուն (աղխարհարար), և դրանից էլ եզրակացնում է, թե չի կարելի ենթադրել, որ չին հայ դրական լեզուն (գեարար) ստեղծված լինի փոքրաթիվ մարդկանց կամ մի սերնդի կողմից:

18. Այդ զարաշրջանի Հայաստանի կրոնական կյանքի պատկերման մեծ մենք հետևում ենք F. Tournebize, ch. II, art. X, „Histoire de l'Eglise arménienne de XI à XII siècle“, հեղինակի ուղղումներով, pp. 388—400:

19. Ն. Ազունցը 726 թ. ժողովրդ անվանում է «շրջադարձային կետ, որը հայ եկեղեցին ուղղեց զեպի հակաբաղկեզոնականություն»: Այս ժողովի վերաբերյալ պատմաբանների տեղեւած սովորական հայացքների քննադատությունն ու մանրամասն հետազոտությունը տե՛ս F. Tournebize, p. 99, 111 և մանավանդ 388 ու հետևյալները:

20. Առավանդաշէի թարգմանության պատմությանը վերաբերող հարցում մենք բաժնում ենք Տեր-Մովսիսյանի դասական հետազոտությունից՝ Այսոսեան, զրականության Ռեկեդարը պատկերելիս, եւեթ F. Nève-ի, A. Tchobanian-ի գրքերից, F. Tournebize-ի համապատասխան գլուխներից: Ն. Ազունցի ականակից և այլն: Տե՛ս նաեւ մեր ներածական ականակիս «Հայաստանի պոեզիան» ժողովածուում:

21. F. NÈVE-ը կարծում է, որ սա ու Ռիկերում ուսանած Գալիլի ներշնչյին նույն անձն էն: Ն. Ազունցը տարբերում է այս երկու անձանց, բնույթանքապես հայ փոլիտոսիաների մեջ մասնացույց անելով մի բանի՝ Գալիլի ներք՝ Գալիլի Անհաղթ, Գալիլի Հարբացի, Գալիլի Ներշնչի, Գալիլի Քերթոզ: Հայ Գալիլիների անձնավորությունների պարզամտ բյուզանդական Գալիլի հետ տեղեւած նրանց հարաբերություններում, ասում է Ն. Ազունցը, չեւեւ լուծելի խնդիր է:

22. «Ժողովածույր առակաց Վարդանաչ»-ին է նվիրված Ն. Մառի մենագրությունը: Այլ հեղինական ողով է թարգմանված եվսեբիոս կեսարացու «Պատմություն եկեղեցույց»-ն, որ նշանավոր է բնագիրը կորած շատ հատվածներ պահպանած լինելով:

23. Սերետի և Ղեկնդի զբվածքները լույս են տեսել ոտսերեն Ք. Դեւեկանյանի թարգմանությամբ, Սպր, 1862: Վերետում մենք հասարակ ենք վկայակոչել այս պատմիչներին:

24. Մովսես Խորենացու ոտսերեն թարգմանությունը մի բանի անգամ հրատարակվել է (տառաչինը բոտ ժամանակի՝ ալաբ սարկավաղ Հովհաննիսյանի): Լավագույն թարգմանությունը Մ. Էմիլիոն է, 2-րդ հրտ. Մ., 1893:

25. Եկեղեցական հնագույն գրույթներից մեկն է համարվում եղիկի՝ Դեղինակր «Եղծն աղանդոց»-ի (Վ. Եղջանցի ուսուերեն թարգմանության վերնագիրն է «Հին մոզերի ուսմունքի մասին» — «Об учении древних магов» — Սպր., 1858): Այնուհետև հայիս են Վրթանես Քերթոյր և 726 թ. ժողովի գործիչները՝ Հովհան Սանեցին, Գրիգոր Եպ. Արշարունին, գիտան վանականներ Խոսրովիկը, Սողոմոնը և այլք, որ թողել են դավանաբանական աշխատություններ, որոնք հետագայում վկայակոչել են որպես հեղինակություն: Հետագային օրհներգների հեղինակ են համարում Սանփանոս Եպ. Սյունեցուն և Հովհան Սանեցուն:

26. Մենք շարադրում ենք Հ. Օրբելու եզրակացությունները:

27. Այսպես են մեր անձնական ապագորություններ 1915—1916 թթ. ձմեռը Ջվարինոյի ավերակներն այցելելուց:

28. Բաղրատունաց Անիի մասին տե՛ս F. Tournebize, p. 120—121 և այլն: Ներքևում ավելի մանրամասն ենք խոսում Անիի մասին՝ ներկա շարադրողների օրոք նրա նոր ծաղկման կապակցությամբ՝ ոգտվելով Հ. Օրբելու և Մանի և այլոց աշխատություններից:

29. Անիի «Պալատական եկեղեցին» նախ համարում էին 622 թ. կառուցել: Ե. Մանր ցույց տալով այս լվականի սխալ լինելը՝ աշխատեցանք իր կատուցումը դնում է «համեմատելիս զԵԱՅ Մ զարին նախորդած» շրջանում, ենթադրաբար VIII դարում, այսինքն թագավորության կազմվելու մասնակից առաջ: Տե՛ս «Памятники армянского искусства. Арм. Дюроновым изданные» Պոտ. 1915. պեղումների արդյունքներին ծանոթացնող մի հիշատակի ատլաս:

30. «Ողբ Եղիկոյ» հատվածների թարգմանությունը տե՛ս «Հայաստանի պոեզիա»-ում:

31. Այսպիսի բաղմամբով վկայություններ կան Saint-Martin-ի ակնարկում. դրանց քննադատությունը տալիս է F. Tournebize-ը:

32. Տե՛ս մեր ներածական ակնարկը «Հայաստանի պոեզիա»-ում: «Ավելի հին երգերում, — ասում է Մ. Էմինը, — քննադատողին աչքեցնում են ձեռնարկությունը, բովանդակության հստակությունը, կերպարների ինքնատիպությունը»:

33. Այս գործերի թարգմանություններն ցուցումը տե՛ս զրբի Բիրլիս-դրաֆիայում:

34. Նույնը: Օրբելյանների տան պատմությունը, որ զրել է Սանփանոս Օրբելյանը և որ նույնպես վկայակոչված է վերևում, զրված է ավելի ուշ հասվածներին XIII դ.), թեև նրա մեկնաբանությունը քննադատում է ավելի վաղ շրջան:

35. Թուսերեն թարգմանությունը պատկանում է Մ. Էմինին, Մ., 1862:

36. Օրինակ՝ Գագիկ Արժալունու լույսը (920—944 թթ.), Եաշիկ կամ Գրիկոսի (972—991 թթ.) և այլն:

37. Մենք հետևում ենք F. Nève-ի հոդվածին, p. 256 etc., որ

թարգմանաբար տրված են նաև բազմաթիվ հատվածներ Գրիգոր Նարեկացու երկերից: Նրա երկու բանաստեղծությունների թարգմանությունը տե՛ս «Հայաստանի պոեզիան» ժողովածուում:

38. Կիլիկյան գրականության ակնարկը կազմել ենք ըստ Հ. Որբելու, Tournebize-ի, Dulauriet-ի և այլոց, ինչպես նաև անմիջականորեն ծանոթանալով այն երկասիրություններին (օր. Մատթևոս Ուսճայեցու պատմությանը, Ներսես Ծնորհալու «Ողբ»-ին, չափածո ժամանակագրություններին և այլն), որ թարգմանաբար տվել է Dulauriet -ն: Որոշ մանրամասնություններ տե՛ս «Հայաստանի պոեզիան» ժողովածուի մեր ակնարկում, որ տվել ենք Ներսես Լամբրոնացու, Ներսես Ծնորհալու և այլոց բնութագրերը:

39. Մեկ հայտնի է, օրինակ, որ ականավոր բանաստեղծ ու գրող Հովհաննես Երզնկացյան գալով Սիո՝ Լեոն Գ.-ի պալատը, այդտեղ էլ թարգմանեց «Summa Theologiae»-ն: Նույն հեղինակին է պատկանում աստղագիտական երկու աշխատություն՝ մեկը չափածո, մյուսը արձակ:

40. Ներսես Ծնորհալու պոեմի և «Ի Լեոն որդի Հեթմոյ»-ի թարգմանությունները տե՛ս «Հայաստանի պոեզիան» ժողովածուում:

41. XIV—XVIII դդ. գրականությունը մենք լեռնագրում ենք այն լեզուների հիման վրա, որ ցույց են տրված մեր Բիբլիոգրաֆիայում՝ «Հայաստանի պոեզիան» ժողովածուում և անմիջականորեն ծանոթանալով մասնավորապես բանաստեղծական երկերին՝ թարգմանաբար (Ֆրանսերեն, գերմաներեն, անգլերեն, իտալերեն, ռուսերեն) և բնագրերին:

42. Բանաստեղծների մանրամասն բնութագրերը և նրանց պոեմներն ինքնագրությունները տե՛ս «Հայաստանի պոեզիան» ժողովածուում: Այնտեղ էլ՝ հայ նոր գրականության բնութագրերը:

43. Բնորոշումն այն նշանակության, որ ունեցել են գաղութները հայկական Վերածնության գործում, տե՛ս ներածական հոդվածը՝ Ա. Tchobniani-ի «Chants populaires Arméniens» գրքում. P. 1903:

3. Ա. Վ. Ամֆիթատրովի «Հայաստան և Հոռմ» գրքի մասին (О книге А. В. Амфитеатрова «Армения и Рим») — Ռուսերեն բնագիրը տպագրվել է «Русская мысль» ամսագրի 1916 թվականի 6-րդ համարում: Նույն թվականին թարգմանվել ու տպագրվել է Թիֆլիսում հրատարակիչը՝ Համբարումը շարաքննարկի 36, 37 համարներում: Թարգմանիչը՝ հայտնի չէ: Արտատպում ենք վերահիշյալ թարգմանությունը՝ վերանայված ու խմբագրված:

Լ. Էմիլ Վերհարնը Հայաստանի մասին (L'Émile Verhaeren sur l'Arménie) — Առաջին անգամ տպագրվել է հայերեն՝ Բաղվում հրատարակիչը «Գործ» ամսագրի 1917 թ. 3-րդ համարում: Խմբագրության ծանուցագրության մեջ ասված է, «Այս հոդվածը հեղինակը գրել է հատկապես մեր ամսագրի համար: Թարգմանությունը կատարել է պ. Տ. Հովհաննիսյանը»: Ռուսերեն լեզուի չի պահպանվել: Արտատպվում է «Գործ» ամսագրից:

3. Աֆրեմյան և վիշապյան (С. АФРЕМЯН и ВИШАПЯН) — Առաջին անգամ:

սպառնալից է հայերենի՝ Բարձրում հրատարակվող «Գործ» ամսագրի 1915 թ. 5—6 միացյալ համարում: Խմբագրությունը հոգիածին կցել է հետևյալ ծանոթագրությունը. «Այս հոգիածը հեղինակը գրել է հատկապես մեր ամսագրի ամար: Թարգմանությունը ձևագրից կատարել է պ. Տ. Հովհաննիսյանը»:

Ռուսերեն բնագիրն առաջին անգամ հրատարակվել է մեր կազմում՝ Վ. Բրյուսովի «Об Армениии и армянской культуре» ժողովածուի մեջ (Երևան, 1963 թ.): Արտատպում է «Գործ» ամսագրից:

Յ. Հովհաննես Թումանյանի մասին («Об Ованнессе Туманяне») — իր այս հոգիածը Բրյուսովը գրել է Հովհաննես Թումանյանի մահվան ամսի 5-ը տպագրվել է «Красная Нива» ժուռնալի 1923 թ. 14-րդ համարում: Նույն թվականին թարգմանվում է հայերեն և տպագրվում Թիֆլիսի «Ուրախ կոչ» թերթի ապրիլի 15-ի համարում:

III. Ն. Ա. Մ. Ա. Կ. Ն. Բ.

«Հայաստանի պոեզիա» ժողովածուն կազմելու և խմբագրելու կաշաղկ ցուխյամբ, 1915—1916 թվականներին, Վլադիկի Բրյուսովը բաղձավթվում էր հերթի էրել ժամանակի ռուս նշանավոր բանաստեղծներին՝ Ա. Բլոկին, Վ. Իվանովին, Կ. Բալմոնտին, Ի. Բունինին, Յ. Սուլդուբին և ուրիշներին: Յախար լորտի աղ նամակագրությունից միայն մի փոքր մասն է պահպանվել Մոսկվայի, Լենինգրադի, Քրիլովի, Երևանի արխիվներում: Այս ժողովածուում գեղեցում ենք ռուս և հայ զրույներին ուղղած Վ. Բրյուսովի աղ նամակներից մի բանիոր՝ կապված «Հայաստանի պոեզիա» ժողովածուի նախադասությամբ ման ու հրատարակման հետ:

1. Վլադիսլավ Իվանովին ուղղած Վ. Բրյուսովի նամակները (1, 2, 3, 4, 5) հայտնաբերել ու առաջին անգամ հրատարակել ենք մենք «Литературная Армения» ամսագրի 1965 թ. 11-րդ համարում: Հայերեն թարգմանություններն առաջին անգամ տպագրվում են այս ժողովածուում: Նամակների բնագրերը ղտնվում են Մոսկվայի Վ. Ի. Լենինի անվան հայրաջին զբաղարանի ձևագրային բաժնի, Վ. Իվանովի արխիվում:

2. Ի. Ա. Բունինին ուղղած Վ. Բրյուսովի 1916 թվականի օգոստոսի 1-ի նամակը լույս է տեսել «Литературная Россия» շաբաթաթերթի 1962 թվականի դեկտեմբերի 20-ի համարում, իսկ 1915 թվականի սեպտեմբերի 13-ի նամակը տպագրվել է «Бюроетские чтения 1963 года» ժողովածուի մեջ: Երկու նամակներն էլ առաջին անգամ են հրատարակվում հայերեն: Սեղ հայտնի են հայ պոեզիայից Բունինի կատարած երկու թարգմանությունները — Աղ. Մատուրյանի «Հօգիս մուլը, մուլը իմ երգ» («Мрачна, темна думна моя...») և Ամ. Բախչևյանի «Եվ վաղուց, վաղուց իսր բուն է մտած» («Моя душа облегла твоей поэзией») բանաստեղծությունները: Աղ բանաստեղծությունները ղեկելված են «Поэзия Армении» թերթի և Մ. Գրիկու խմբագրությամբ հրատարակված «Сборник армянской литературы» ժողովածուներում:

3. Յ. Կ. Սոյրզուրին ուղղած *Բրյուսովի* առաջին նամակի ֆուտո-պոստ-
«Էն գտնվում է Երևանի Գրականության և արվեստի թանգարանում: Թուսերեն
ընթացիկը տպագրվել է Վ. Բրյուսովի «Об Армениии и армянской куль-
туре» մոնոգրամի մեջ: Սոյրզուրի երկրորդ նամակը (1916 թ. հունվար)
գտնվում է Լենինգրադի գրական թանգարանի ձեռագրային բաժնում (Պուշ-
կինյան ստան): Սոյրզուրին ուղղած *Բրյուսովի* այս երկու նամակը հաշվեն
տպագրվում են առաջին անգամ: Հայ պոետիկայից Սոյրզուրը թարգմանել է
Նախագետ Քուչակի սիրտ երգերի շարքը («Сердце любви»):

4. Կ. Լ. Չուկովսկուն հասցեագրված *Բրյուսովի* այս նամակը տպագրվում
է Կ. Չուկովսկու «Из воспоминаний», գրքում, որ տպագրվել է Մոսկվա-
յում, 1938 թ.: Նամակից բաղկած է այն հատվածը, որ վերաբերում է Հայ
պոետիկային:

5. Հովն. Հովհաննիսյանին: Պահպանվել են Վ. Բրյուսովի երկու նամակը
ուղղված Հովհաննես Հովհաննիսյանին: Նամակների ընթացիկը գտնվում է
Հովն. Հովհաննիսյանի Տուն-թանգարանում: *Բրյուսովը* Հովհաննիսյանից
թարգմանել է «Գարնան կարկաշտն փափկի ափին» («Над ручьем»);
«Ի՞նչ պի վեր, զեպի վեր...» («Всё вперед, всё навстреч»), բանաստեղծու-
թյունը և «Արտավազը» լեզվերը, («Легенда о царя Артавазде»):

6. Հովհաննես Թումանյանին ուղղած *Բրյուսովի* 1916 թվականի ապրի-
լի 13-ի նամակը խախտաբերվել է հաշվեն («Գրական թերթ», 1934 թ.,
N° 28) ապա նոր միացն ուսուերեն («Омляе», 1937, N° 10): Այդ, ին-
չուսու նաև 1917 թվականի փետրվարի 1-ի նամակը ուսուերեն և հաշվեն
ապագրության է պատրաստել և հրատարակել նվարդ Թումանյանը: Երկու
նամակների հաշվեն թարգմանությունը տրվում է նոր խմբագրությանը:
Թումանյանից Վ. Բրյուսովը թարգմանել է «Հայոց վիշտը» («Армянское го-
рест»), «Արվագովսու նկարի առջև» («Перед картиной Айвазовского»),
«Լուսավորչի կանթեղը» («Лампада Пресветителя») բանաստեղծու-
թյունները:

7. Տիգրան Հովհաննիսյանին: Նշանավոր թարգմանիչ, գրական հաս-
արակական դարձիչ Տիգրան Ներսեսի Հովհաննիսյանին ուղղված երկու նամակը
և երկու ձեռագիրը առաջին անգամ տպագրվել են Վ. Բրյուսովի «Об Арме-
нии и армянской культуре» մոնոգրամի մեջ: Նամակները գտն-
վում են Գրականության և արվեստի թանգարանում: Հաշվեն տպագրվում են
առաջին անգամ: Տ. Հովհաննիսյանը 1917 թ. թարգմանել է *Բրյուսովի* հոդ-
վածները հաշվեն:

8. Ի. Յու. Կաշկովսկուն: Այս նամակը առաջին անգամ հրատարակել է
գրականագետ Կ. Ն. Գրիգորյանը (ՏԵՍ «Известия АН СССР, Отделение
литературы и языка», М., 1958, вып. 6): Նամակը տպագրվում է
ամբողջությամբ:

9. Կ. Միխայիլսկին ուղղած նամակի ձեռագիրը գտնվում է Գրականու-

Սլան և արվեստի թանգարանում: Տպագրվել է Վ. Բրյուսովի «Об Армянском армянской культуры» ժողովածուի մեջ: Կ. Միքայելյանը նշանակալից դեր է կատարել «Поэзия Армении» ժողովածուի կազմելու գործում: Նամակը առաջին անգամն է տպագրվում հայերեն:

10. Մոսկվայի հայկական կոմիտեին (В Московский армянский комитет) — Ռուսերեն բնագիրը հրատարակել է գրականագետ Գ. Թաթևյանը (տե՛ս Հատարակական զետեղությունների «Տեղեկագիր», 1959, № 5): Հայերեն թարգմանությունը տպագրվում է առաջին անգամ:

11. Տ. Հախումյանին ուղղված այս նամակի ուսուերեն բնագիրը տպագրվել է «Литературная Армения» ամսագրի 1958 թվականի 1-ին համարում: Հայերեն թարգմանությունը տպագրվում է առաջին անգամ:

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Մ

IV. ՀԱՅ ԳՐՈՎԱՆՈՐԸ ՎԱԿՆԵՐԻ ԲՐՅՈՒՍՈՎԻ ՄԱՍԻՆ

Հայ գրողների ու ողջ մտավորականությունը մեծ սիրով ու երախտագիտությամբ են վերաբերվել Վալերի Բրյուսովին՝ հայ գրականության մատուցած նրա ծառայությունների համար: Այս ժողովածուում մենք անհրաժեշտ համարեցինք զետեղել Հովհ. Հովհաննիսյանի, Հովհ. Բումանյանի, Ալ. Շիրվանզադեի, Վ. Տերչյանի, Ե. Չարենցի և Ավ. Իսահակյանի բանաստեղծություններն ու խոսքը Վալերի Բրյուսովի մասին:

1. Հովհ. Հովհաննիսյան, Ողջույնի խոսք Վ. Բրյուսովին: Իր այս խոսքը Հովհաննիսյանը կարդացել է 1916 թվականի հունվարի 8-ին, Բարձում, Վ. Բրյուսովի դասախոսության երեկոյին: Տպագրվել է Բարձի «Արև» թերթի 1916 թ. 5-րդ համարում: Այնուհետև բանաստեղծի ժողովածուներում:

2. Հովհ. Բումանյան, Վ. Բրյուսովի դասախոսության արժիւ, խոսք՝ ուղղված Վ. Բրյուսովին: Բումանյանի ելույթներն են հայ պոեզիայի մասին Ռիֆիխում, Վ. Բրյուսովի կարգաքանդ դասախոսությունների առթիվ՝ «Վ. Բրյուսովի դասախոսության մասին» ելույթը տպագրվել է Ռիֆիխի «Հորիզոն» թերթի 1916 թվականի հունվարի 19-ի համարում: «Խոսք» ուղղված Վ. Բրյուսովին» տպագրվել է «Բումանյանի քննադատ» ժողովածուում: Այնուհետև բանաստեղծի երկերի տարբեր ժողովածուներում:

3. Ալ. Շիրվանզադե, Իմ ապավորությունը: Հայ պոեզիայի մասին Վ. Բրյուսովի Ռիֆիխում կարդացած դասախոսության արժիւ Շիրվանզադեի «Իմ ապավորությունը» հոգվածը տպագրվել է «Մշակ» թերթի 1916 թվականի 12-րդ համարում: Այնուհետև գրողի երկերի ժողովածուներում:

4. Վ. Տերչյան, Վալերի Բրյուսովին: Այս բանաստեղծությունը Վահան Տերչյանը գրել է կարդացել է 1916 թվականի հունվարի 18-ին, Երևանում, Վ. Բրյուսովի դասախոսության երեկոյին: Այնուհետև տպագրվել է բանաստեղծի

աւելցնել երկերի ժողովածուներում: Տերյանի՝ Վալերի Բրյուսովին նվիրված լատիստեղծությունը սուսերեն են թարգմանել Ի. Պոստոպոյսկին և Վ. Լոմոզեւսովներին: Վահան Տերյանը առաջին հայ նշանավոր բանաստեղծն է, որ թարգմանել է Բրյուսովի բանաստեղծությունները հայերեն (տե՛ս «Գեղարվեստ», 1913, № 5): Բրյուսովից կատարած Տերյանի Սարգմանությունները, ինչպես և Տերյանի նամակները Վ. Բրյուսովին 1944 թվականին լույս են տեսել առանձին գրքով՝ Գ. Հովհանի առաջարկով ու խմբագրությամբ:

5. Ե. Չառենց, Վալերի Բրյուսովին: Բանաստեղծությունները զբոլած է Վ. Բրյուսովի մահվան 10-ամյակի առթիվ: Տպագրվել է «Գրական լիւր» 1934 թվականի հոկտեմբերի 20-ի համարում: Այնուհետեւ տպագրվել է բանաստեղծի ժողովածուներում:

6. Ա. Իսահակյան, Վալերի Բրյուսովի ճիշատակին: Գրված է Վ. Բրյուսովի ընդդէմ 75-ամյակի կապակցությամբ և տպագրվել է «Գրական լիւր» 1948 թվականի դեկտեմբերի 20-ի համարում: Այնուհետեւ բանաստեղծի լրկերի ժողովածուներում:

ԱՆՁՆԱՌԻՆՆԵՐԻ ՅԱՆԿ*

Արեղյան Ա.—73	Աստուրյան Պ.—171
Արովյան Խ.—111, 118	Արամազդ—55
Արբաշամ Կրետացի—162, 239	Արխանոս—171
Ազաթանգեղոս—74, 141, 142, 169, 237	Արիստակես Լաստիվերտցի—157, 238
Ազատեման—183	Աբստոտեկ—148
Ազոնց Ե.—144, 157	Արծրունի Գ.—111
Աթալա—50	Արտաշես (արքա)—44, 120, 136
Աթանաս Աթ—148	Արտազազդ—135, 137
Ալեքսանդր Աթ—55, 166	Արտազազդ Բ—56, 58, 74
Ալիշան Գ.—105, 149, 235	Լազրատունի Ա.—105
Աղա-Մուսուղ խան—110	Թազրատունի Շ.—154
Աղալան Պ.—118	Բաթմետ Կ.—102, 201, 205, 207, 251, 267
Աճեմյան Ա.—110	Բալթոն Ջ.—106, 125
Ամմիանոս Մարկելլինոս—167	Թարատինսկի—214
Ամֆիթեատրով Ա.—165, 167, 169—173	Բարսեղ Կեսարացի—148
Անակրես—42	Թարսեղ Տճոնի—76
Անդրեասյանց Ա.—225	Բարտաղան—139
Անանիոս—58, 59, 156	Բելլը—177
Աշոտ Գ—151	Բերբերյան Ա.—116, 117
Առաքել Բազիլեցի—87, 88, 163	Բերդակցի—87
Առաքել Գալրիվեցի—162, 239	Բլոկ Ա.—251, 267
Առնո—118	Բողկեր Շ.—91, 130, 260

* Անձնանունների զանկը կազմեց Ա. Շաղալյանը:

Բորոզգին Դ.—171

Բրյուսովա Ի.—203, 213, 215, 220,
222, 226, 227, 229

Բունին Ի.—207, 209, 267

Գաղիկ Ա.—150, 151

Գաղիկ Բ.—65

Գալֆայան Խ. (Խոր.Պեյ)—110

Գամառ-Քաթիպա—տե՛ս Պատկան-
յան Բ.

Գալուս Կեսար—59

Գերմանիկոս—59

Գլուխ—202

Գլոբե Ի.—106, 260

Գոգոլ Ն.—250

Գորկի Բ.—259, 261

Գրիգոր Ախլամարցի—39, 87, 87,
91, 92, 163

Գրիգոր Կրեյ—158, 238

Գրիգոր Լուսավորիչ—70, 79, 140,
141, 143, 145, 150, 237

Գրիգոր Մաղխատրոս—70, 155

Գրիգոր Նարեկացի—39, 44, 48,
77, 78, 80, 83, 155, 219, 249,
254, 255

Գրիգոր Վկայառեր—77, 155

Գրիգոր Տաթևացի—153, 162

Գրիգոր Տղա—157, 158, 238

Գրիգոր Տուղեորցի—157

Գրիկեի Կ.—180, 228

Գրիֆին Վ.—132

Դանիել Ա.—41

Դանիել—144

Դավիթ Անշաղլ—148

Դավիթ (արքա)—56

Դավիթ տե՛ս Սայաթ-Նովա

Դավիթ Քորայրեցի—157, 162

Դարեհ Վչատառցան—166

Դեմիրճյան Դ.—125

Դելյանկ—227

Դիոնիսիոս Թրակացի—148

Դիոն Կասոս—169

Դյուրյուր—171

Դոդոնյան Դ.—117, 118

Դոկենա—171

Դոստոևսկի Ֆ.—250

Դուրյան Պ.—106—110, 127, 129,
209, 271

Եզրով Դ.—234

Եզնիկ—238

Եզնիկ—63, 139, 148, 236—238,
242

Եսայի Ելեցի—162

Եվնապիոս—141

Եվսերիոս Կեսարացի—139

Երեմյա Մարգարե—166

Զարյան Կ.—131

Զաքարե (երկայնարգույն)—66

Զաքարիա Սարկավազ—162, 239

Զենոբ Գլակ—74, 141, 237

Էմին Բ.—77, 136, 241

Թամերյան տե՛ս Լենկվեմուր

Թալլեր Ուոլ—202

Թևոդոս Քովնեափոր—143

Թերեյան Վ.—127—129

Թովմա Արծրունի—144, 154, 158,
238

Թովմա Մեծփեյցի—162, 239

Թումանյան Հովհ.—98, 99, 118,
120—123, 125, 127, 128, 193—
196, 203, 218, 221, 249—251,
266, 270

Թումանյան Հ.—222

Թումանյան Ն.—222

Ժարիևով—234

Իրրահիմ փաշա—103

Իսահակյան Ավ.—118, 120, 122,
123, 126, 127, 202, 208, 220,
230, 231, 259, 270

Իվանե (երկաշնարազուկ)—66

Իվանովսկի Ա.—177

Իվանով Վ.—199, 200, 202, 203,
205, 207, 215, 251, 267

Լակրոզ—147

Լամարտին—109, 110

Լեյլի—131, 205

Լենկոմեմոր—66, 68, 81, 125, 145

Լեւոնտով Մ.—125, 250

Լիտվինով—171

Լոռեց—126

Լուկաղոս—58, 166, 172

Լեխսոն Ա.—232

Լեոն Բ—239

Լեոն Գ—160

Լեոն Ե—67

Լեոն Չ—81

Լալաբջանց Գ.—170

Լանդազյան Զ.—225

Լաչատուր Կեչաունցի—85

Լասրով Անձեաղի—78, 155

Լասրով Բ Կոտակ—138

Պատուրյան Ավ.—50, 118, 124,
125, 127, 208

Ներենց—110

Նալիմարոս—172

Նատրանիդե—151

Նարամզին Ն.—113

Նեղո Վալիսթենե—148

Նիրոց—40

Նիրակոս Գանձակեցի—238

Նյալզիսու Տիրերիսու—59

Նյուեմա Ե—159

Նուցով Ն.—125

Նումիտաս (Կաթողիկոս)—76

Նոոնեկիրոս—147

Նոստանյոլին երզնկացի—39, 87,
99, 163

Նոստանյանց Կ.—50, 165

Նովալենսկի—234

Նորբուլոն—158, 166

Նորյուն—141, 143, 148, 237

Նրաչկովսկի Ի.—230

Նուրդինյան Շ.—126

Նադկերտ Բ—139

Նախումյան Տ.—243

Նախորյան Ն.—126

Նաչնե Ն.—39, 91, 94, 108, 125

Նարտան Մ.—125

Նաֆիդ—39, 88, 94

Նեմուժ Ա.—159, 160

Նեթում (սպամիչ)—238

Նեդիեհ—177

Ներակլ—145, 167

Ներակլ Բ—99

Ներակլե—136

Ներտցրերդ—171

Նիպոկրատ—171

Նյուզո Վ.—41, 106, 109, 110, 125

Նոմերոս—75, 76

Նովիանոս—62

Նովան Մալրագոմեցի—143

Նովան Մանդակունի—76

Նովան Ոսկերերան—148

Նովան Որոտնեցի—158, 167

Նովան Պլուզ—79

Նովան Օձեցի—77, 145

Նովանեհ Գրապանակերտցի—
154, 238

Նովճանեհ երզնկացի—39, 87, 89,
84—87, 160, 162, 163

Հովհաննէս Ռիկուրանցի—87, 90
 163
 Հովհաննէս Մարեցի—162, 239
 Հովհաննէս (Ռհաննէս)—90
 Հովհաննիսյան Ա.—222, 227, 229
 Հովհաննիսյան Հովհ.—118—121,
 123—125, 127, 202, 213, 217,
 219, 225, 229, 247, 248, 265
 270
 Հովհաննիսյան Տ.—223—227
 Հովնան Գ.—273, 288
 Հսրացիոս—102
 Հուլիան—141
 Հոստիւնիանոս Ա.—62, 64, 167
 Հոստիւնոս—169
 Դադար Աբաստացի—87
 Դադար Փարպեցի—141, 143, 145,
 169, 237, 238
 Դերուրնա—238
 Դոնկիանոս—163, 104
 Էալեղլան Վ.—127, 129
 Էալիւնցլան Պ.—34, 50, 199, 260,
 262
 Էադաբիա—239
 Էամիկոնցլան Ս.—50, 232
 Էամուրլան Մ.—110
 Էանդեղլան Լ.—125
 Էառ Ն.—53, 139, 149, 176, 174
 181, 182, 227, 272
 Էադրիկիոս—62
 Էատլեոս Ուոհայեցի—157, 232
 Էարկոս Ազրեկիոս—138, 166
 Էարմար—99
 Էարսիմիանոս—140
 Էեծարենց Մ.—127, 129, 271
 Էհրոման—140
 Էհրոման (զորապար)—143
 Էնեկլաոս—177

Էհրոսպ Մաշտոց—63, 74, 76,
 142—145, 147, 148
 Էհրիմալ—171
 Էիւրդատ Պոնտացի—58, 171, 172
 Էիրարլան Վ.—126
 Էիրալլի Ա.—91
 Էիրալլիան Կ.—50, 219, 232
 Էիսիմար Ալիմիանցի—157, 158,
 238
 Էիսիմար Սասունցի—152
 Էիսիմար Սերաստացի—104
 Էկրտիլ Նազալ—39, 87—94, 96,
 163, 255
 Էլուս Ա.—38, 91, 106, 108, 110
 Էմդեկ—58, 171
 Էռադաոս Գ.—125
 Էռօլեւ հորենացի—44, 70, 73,
 75, 76, 95, 96, 136, 141, 143,
 144, 149, 158, 169, 172, 237,
 238, 242
 Յարջանցլան Ա.—132
 Յուրե—112
 Նադարլանց Ս.—111
 Նալբանդլան Մ.—111
 Նահայեկտ Քուչակ—39, 92—94,
 163, 255
 Նազալ Հովնաթան—39, 96
 Նեկրասով Ա.—125
 Ներսն—59, 138, 169
 Ներսէս—87
 Ներսէս Լամբրոնացի—67, 77—79,
 157, 162, 239
 Ներսէս Մշեցի—162
 Ներսէս Շնորհալի—39, 44, 48,
 77—80, 151, 157, 158, 169,
 238, 255
 Նիկիտին Ի.—125
 Նիկոլսի—234

Շահագիր Ս.—107, 112, 116—119

Շանթ Լ.—127, 128

Շապուհ—143

Շելի Պ.—39, 106

Շեքսպիր Վ.—41

Շիլլեր Ֆ.—106, 125

Շիրվանզադե Ա.—254

Շոպեն Բ.—165, 171

Շուլցովսկի—243

Սականյան Ս.—110

Սրբենու—214

Սափյան Բ.—239

Սարենց Ե.—258

Սելսոյ Ա.—250

Սինգիզ խան—68

Սոսանյան Ա.—79, 94, 127, 129,
130, 145, 160

Սուկոֆսկի Կ.—212

Պատկանյան Գ.—111, 112

Պատկանյան Բ.—112

Պատկանյան Բ.—107, 112—119,
126, 241

Պատկանյան Ք.—112

Պարթամասիր—137

Պարխ—177

Պարոնյան Հ.—110

Պելեկիվաշյան Բ.—106—108, 110,
127, 129

Պեռեր—171

Պետրարկա—39, 90

Պյատոն—155

Պրեշեն Ա.—125

Պրոտաբրոս—169

Պո Է.—40, 260

Պոլոսկի Յա.—33

Պոմպեոս—58, 166

Պորփյուր—148

Պոսլան Գ.—112

Սրբենու—177

Սրբենու Սյուլի—110

Սրբենուս—141

Սրբենուս—171

Սուշկին Ա.—102, 125, 217, 250,
259

Սահան խան—89

Սելադկովին—86

Սելանի—45, 103, 104

Սալցիզ—234

Սամյան Բ.—180

Սեմբրանյան—186

Սեյնալ Տ.—171

Սոնտար—39, 90

Սոսոսովին—172

Սուրեն—186

Սուսինյան Դ.—110

Սոստեմ—136

Սահի—85, 94

Սահակ Պարթև—63, 74, 76, 111,
142, 144, 147

Սամվել Անեցի—162, 238

Սալաթ-Նովա—33, 38, 39, 41, 45,
99—104, 219, 250, 253, 254,
256, 269

Սանտրուկ—138

Սահո—39

Սեֆեն—149, 169, 237, 238, 242

Սիմանթոն—132, 271

Սիսիլ—127, 129

Սմբատ Բ.—151

Սմբատ Գրիգորյան—158, 238

Սոսոսով Յ.—201, 207, 210, 211,
267

Սոկրատ—145

Սոֆոկլես—227

Սահարոս Սրբենու—138

Ստեփանոս—97

Սահփանոս Տարոնեցի—154, 238

Ստրարոն—54, 169, 171

Սուլա—58, 166, 172

Սոնդուկյան Գ.—111, 112

Վաղարշ Ա.—138

Վաղարշակ—136

Վանուշի Ա.—171

Վասակ—64

Վարդ—64

Վարդան Արեւելցի—159

Վարդան (Կարմիր)—64

Վարդան Մամիկոնյան—64

Վարդան պատմիչ—238

Վարուժան Գ.—132, 271

Վեպեհ Գ.—35, 39, 94, 101, 130, 160, 260

Վեպեհավակի Յու.—33, 108, 115

Վերնարն է.—132, 185—191, 260

Վիլկե—177

Վիւլի Ա.—110

Վիլգելֆիուս—76, 260

Վիրխով—177

Վալդ—227

Վոսմապուհ—144

Վրթանես—148

Տակիստոս—169

Տաստեհե—227

Տեմիրձիպաշյան Ե.—110, 127

Տեր.Մարտիրոսյան Ա.—131

Տեր.Մովսիսյան Մ.—143, 144

Տերյան Վ.—130, 131, 210, 257, 262, 266, 271

Տիգրան Բ.—55—58, 137, 142, 171, 172, 180, 267

Տիգրան Ե.—59

Տիգրան Զ.—59

Տիգրանյան Ա.—131

Տյուաշե Յ.—38, 39, 42

Տոլստոյ Լ.—250

Տորթ—136

Տրաշանոս—58, 137, 166

Տրդատ Ա.—59, 60, 137—139

Տրդատ Գ.—60, 61, 140—142

Տուրան—234

Տուրգեհե Ի.—125, 134, 250

Մաֆֆի—111, 118, 239

Փափաստո Քուզանդ—74, 135, 141, 148, 169, 238

Փիլոն Երբայեցի—148

Քաշ Ա.—171

Քերովբե (բանաստեղծ)—87, 163

Քոմսուքջյան Ե.—95, 96

Քոնեսֆոն—54

Քսեքքոս—166

Օգոստոս—59

Օլմալիան—148

Օմար Խալաֆ—39, 94

Օվիդիոս—39, 214

Օտյան Գ.—110

Օրոդես—58

Յամին Չ.—171

Յարմակովսկի Ք.—177, 181, 228

Յեւ Ա.—42, 88, 163

Յեբրեւոս—171

Յուդոբով Ա.—207

Յրիկ—39, 85—89, 92, 163, 255

Ոսեփանոս Տարնեցի—154, 238

Սարգսն—54, 169, 171

Սուլա—58, 166, 172

Ստեփանյան Գ.—111, 112

Վաղարշ Ա—138

Վաղարշակ—136

Վանուշի Ա.—171

Վասակ—64

Վարդ—64

Վարդան Արեւելցի—159

Վարդան (Կարմիր)—64

Վարդան Մամիկոնյան—64

Վարդան պատմիչ—238

Վարսման Գ.—132, 271

Վեպեհ Գ.—38, 39, 94, 101, 130,
160, 260

Վեսելովսկի Յու.—33, 108, 115

Վերնարն է.—132, 185—191, 260

Վիկել—177

Վիւլի Ա.—110

Վիլգելիուս—176, 260

Վիրխով—177

Վոլֆ—227

Վոսմշապուհ—144

Վրթանէս—148

Տակիասո—169

Տաստեհն—227

Տեմիրճիպաշյան Ե.—110, 127

Տեր-Մարտիրոսյան Ա.—131

Տեր-Մովսիսյան Մ.—143, 144

Տերյան Վ.—130, 131, 210, 257,
262, 266, 271

Տիգրան Բ.—55—58, 137, 142,
171, 172, 180, 267

Տիգրան Կ.—59

Տիգրան Զ.—59

Տիգրանյան Ա.—131

Տյուտչե Ֆ.—38, 39, 42

Տոլստոյ Լ.—250

Տորք—136

Տրայանոս—58, 137, 166

Տրդատ Ա.—59, 60, 137—139

Տրդատ Գ.—60, 61, 140—142

Տուրան—234

Տուրգենև Բ.—125, 134, 250

Րաֆֆի—111, 118, 239

Սափասոս Բուզանդ—14, 135, 141,
148, 169, 238

Փիլոն երբայեցի—148

Քաչ Ա.—171

Քերովրե (բանաստեղծ)—87, 163

Քյոմարջյան Ե.—95, 96

Քսենոֆոն—54

Քսերքսես—166

Օգոստոս—59

Օլոմպիան—148

Օմար Խալամ—39, 94

Օվրիտո—39, 214

Օտյան Գ.—110

Օրոդես—58

Ֆամին Չ.—171

Ֆարմակովսկի Բ.—177, 181, 228

Ֆեռ Ա.—42, 88, 163

Ֆեբրերո—171

Ֆյոդորով Ա.—207

Ֆրիկ—39, 85—89, 92, 163, 255

Ի. Ա. Բունինին	207
Ի. Ա. Բունինին	208
Ֆ. Կ. Սոյգուրին	210
Ֆ. Կ. Սոյգուրին	211
Կ. Ի. Չուկովսկուն	212
Հովհ. Հովհաննիսյանին	213
Հովհ. Հովհաննիսյանին	216
Հովհ. Քումանյանին	218
Հովհ. Քումանյանին	221
Տ. Հովհաննիսյանին	223
Տ. Հովհաննիսյանին	224
Տ. Հովհաննիսյանին	225
Տ. Հովհաննիսյանին	225
Տ. Հովհաննիսյանին	227
Ի. Յու. Կրաչկովսկուն	230
Կ. Ս. Միրայելյանին	232
Մոսկովայի Հայկական Կոմիտեին	233
Տ. Ս. Հախումյանին	245

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Ծ

IV. Հայ գրողներ Վ. Բրյուսովի մասին

Հովհ. Հովհաննիսյան, Ողջունի խոսք Վ. Բրյուսովին	247
Հովհ. Քումանյան, Վ. Բրյուսովի դատախոսությունից առթիվ	249
Հովհ. Քումանյան, Խոսք՝ ողջված Վ. Բրյուսովին	251
Ար. Շիրվանյազե, Իմ ազավորությունը	254
Վ. Տերյան, Վալերի Բրյուսովին	257
Ե. Չարենց, Վալերի Բրյուսովին	258
Ավ. Բուհակյան, Վալերի Բրյուսովի շիրտակին	259
Վ. Բրյուսովի և Հայ սրբեղան, Գ. Հովնան	264
Մանրագրություններ	277
Անճեմուններ չսեկ	288

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ գրականության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատ. խմբագիր՝ Ա. Հ. Շաղգամյան
Նկարչական ձեւավորումը՝ Լ. Ա. Սաղոյանի
Տեխ. խմբագիր՝ Է. Ա. Ավետյան
Սրբագրիչներ՝ Փ. Հ. Մաղանյան, Լ. Կ. Հարությունյան •

ՎՋ 04636 , հրատ. 2764, ինչն 1044, պատվեր 698, տպաքանակ 7000

Հանձնված է արտնագրության 28/X 1966 թ.:

Ստորագրված է տպագրության 20/II 1967 թ.:

Տպագրական 18,62 մամուլ+6 ներդիր, հրատարակչական 12 մամուլ
Խուղիվ № 1, 60×90¹/₁₆, Գինը 1 ու.:

Հաշվական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչության
էջմխածնի տպարան:

1966

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220040743

